

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SİRÂT-I MÜSTAKİM VE SEBİLÜRREŞAD DERGİLERİNDE YAYIMLANAN
MAKALELER BAĞLAMINDA SON DÖNEM OSMANLI MEDRESELERİ VE
İSLÂH-I MEDÂRİS HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ekrem BULUT

**Enstitü Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslâm Tarihi**

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ

TEMMUZ-2011

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİRÂT-I MÜSTAKÎM VE SEBİLÜRREŞAD DERGİLERİNDE
YAYIMLANAN MAKALELER BAĞLAMINDA SON DÖNEM OSMANLI
MEDRESELERİ VE İSLÂH-I MEDÂRİS HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ekrem BULUT

Enstitü Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslâm Tarihi

Bu tez 11/07/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Recep Kaymakcan
Jüri Başkanı

Kabul
 Red
 Düzeltme

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Meunç
Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

Yrd. Doç. Dr. Saim GILMAZ
Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ekrem BULUT

11.07.2011

ÖNSÖZ

İslâm eğitim tarihinin asırlar boyunca mihenk taşı olan medreseler, teşekkülünden ilga olana kadar İslâm toplumunun pek çok ihtiyacını karşılamıştır. XVI. yüzyılın başından itibaren çeşitli sebeplerden bozulmaya ve gerilmeye başlayan medreseler, zamanla misyonunu kaybetmiş ve ihtiyaca cevap veremez hale gelmiştir. Bozulmaya başlamasından itibaren defalarca ıslâhı için teşebbüslerde bulunulduysa da gerek medreselilerin tepkileri gerek uygulamaların ciddiyet ve devamlılığının sağlanamaması ve gerekse ıslâhatın yüzeysel konulara indirgenmesi nedenleriyle başarılı olunamamıştır. Tanzimat'la beraber ıslâh girişimlerine dahi konu olmaktan çıkıp kendi halinde çürümeye bırakılan medreselerde II. Meşrutiyet'e gelindiğinde artık çok geç kalınmış bir farkındalıkla olması gereken yapıda ıslâhata girişilmişse de, devletin çöküş sürecinin nihayetinde olması sebebiyle gayretler neticeye ulaşamamıştır. Bu çalışmada II. Meşrutiyet sonrası medreseleri ıslâh çalışmaları incelenmiştir. Bu incelemede Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde yer alan medreselerin ıslâhı ile ilgili makaleler temel alınmış ve konu dönemin aydınları, müderrisleri ve medrese talebelerinin gözünden yansıtılmaya çalışılmıştır.

Çalışmam esnasında bana her zaman yardımcı olan değerli hocalarım Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ'e teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Ayrıca eğitim öğretim hayatım boyunca hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan ve dualarını her zaman üzerimde hissettiğim annem ile babama, kıymetli eşim Süreyya BULUT'a, fikirleriyle yol gösteren kadim dostlarım Harun YILMAZ, Ahmet ÖZER ve H. İbrahim AKBULUT'a teşekkürü bir borç biliyorum.

Ekrem BULUT

11.07.2011

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
TABLO LİSTESİ	iv
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: MEDRESELERİN KURULUŞ VE GELİŞİM SEYRİNE GENEL BİR BAKIŞ	13
1.1. Medreselerin Kuruluşu	15
1.2. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Medreseleri	16
1.3. İlk Osmanlı Medreseleri	19
1.4. Sahn-ı Semân ve Süleymaniye Medreseleri	20
1.5. Medreselerdeki Bozulmanın Sebepleri	30
1.5.1. Eğitim Öğretim Alanında Bozulma	31
1.5.2. Müderrisliğe Atanma Yönteminin Bozulması	32
1.5.3. Disiplin Alanında Bozulma	34
1.5.3.1. Öğrenci Disiplininin Bozulması	34
1.5.3.2. Müderris Disiplininin Bozulması	35
1.6. II. Meşrutiyet Öncesi Medreseleri Islâh Çalışmalarına Genel Bir Bakış	36
1.7. Son Dönem Osmanlı Eğitim Sistemine Genel Bir Bakış	39
BÖLÜM 2: II. MEŞRUTİYET SONRASI MEDRESELERİN PROBLEMLERİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	43
2.1. Medreselerin İdarî ve İlmî Teşkilatı Yönünden Islâhı	43
2.1.1. Medrese İdarî Teşkilatının Yeniden Yapılanması	43
2.1.2. Medreselerin İlmî Teşkilatının Yeniden Yapılanması	45
2.1.3. Medrese Binaları	47

2.2. Medreselerin Eğitim ve Öğretim Yönünden Islâhı	53
2.2.1. Ders Programlarının Islâhı.....	53
2.2.2. Öğretim Metotlarının Geliştirilmesi	66
2.2.3. Zamanın Şartlarına Uygun (Fünûn-i Hâzıra) Derslerinin Okutulması	69
2.2.4. Ders Saatlerinin ve Eğitim Sürelerinin Düzenlenmesi	74
2.2.5. Eğitimde İhtisaslaşma ve Her Derse Ayrı Mütihassıs Müderrisin Girmesi..	75
2.2.6. Okutulan Kitaplar ve Yapılan Sınavların Düzenlenmesi.....	78
2.3. Müderrislerin Durumu	80
2.3.1. Müderrislerin Atanma, Terfi ve Ekonomik Durumları.....	80
2.3.2. Islâhat Arayışları İçerisinde Müderrislerin Tutumu	82
2.4 Talebelerin Durumu	85
2.4.1. Medreseye Kayıt ve Öğrenci Sayıları.....	85
2.4.2. Talebenin Ekonomik Durumu ve İaşeleri.....	86
2.4.3. Medreselerde Talebe Disiplininin Sağlanması	89
2.4.4. Mezuniyet Sonrası Hakları ve İstihdamları	91
BÖLÜM 3: II. MEŞRUTİYET SONRASI MEDRESELERİN ISLÂHI İÇİN YAYIMLANAN NİZAMNAMESLER.....	94
3.1. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi.....	94
3.2. Islâh-ı Medâris Nizamnamesi	99
3.3.Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi	106
3.4. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi (1921)	111
SONUÇ.....	116
KAYNAKLAR	119
EKLER.....	128
ÖZGEÇMİŞ.....	141

KISALTMALAR

AKMB	: Atatürk Kùltür Merkezi Başkanlığı
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi
bk.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
C.Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi
Ç.Ü.	: Çukurova Üniversitesi
ÇOMÜ	: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
E.Ü.	: Erciyes Üniversitesi
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
IRCICA	: İslâm Tarihi, Sanat ve Kùltür Araştırma Merkezi
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Vakfı
R.	: Rumî
s.	: Sayfa
SAÜ	: Sakarya Üniversitesi
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğçerleri
T.D.E.A.	: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Hâşiye-i Tecrîd Medreseleri (Yirmili Medreseler).....	26
Tablo 2: Miftâh Medreseleri (Otuzlu Medreseler).....	26
Tablo 3: Telvîh Medreseleri (Kırkılı Medreseler).....	26
Tablo 4: Ellili Medreseler- Hâriç Medreseler	27
Tablo 5: Ellili Medreseler-Dahil Medreseleri	27
Tablo 6: Sahn-ı Semân Medreseleri	27
Tablo 7: Altmışlı Medreseler	28
Tablo 8: Yahya Akyüz’e Göre Klâsik Osmanlı Medreselerinin Düzeni ve Okutulan Bilimler.....	28
Tablo 9: Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yapılan Yenilikler	41
Tablo 10: Şevketî’nin Medrese Kuruluş Sistemi	46
Tablo 11: Halim Sabit Kazanlı’ya Göre Medreselerde Okutulması Gereken Ahlâkiyatla İlgili Dersler ve Okutulma Nedenleri	54
Tablo 12: Halim Sabit Kazanlı’ya Göre Medreselerde Okutulması Gereken Muâmelât ile İlgili Dersler ve Okutulma Nedenleri.....	55
Tablo 13: Halim Sabit Kazanlı’ya Göre Ders Programlarında Yer Verilmesi Gerekli Olan Derslerin Sınıflanması	56
Tablo 14: Gürünlü Hilmi’nin Orta Dereceli Medreselerde Salı ve Cuma Günleri Dışında Uygulanmasını İsteddiği Ders Programı	57
Tablo 15: Gürünlü Hilmi’nin Yüksek Dereceli Medreselerin Dâru’n-nâs Şubelerinde Salı ve Cuma Günleri Dışında Uygulanmasını İsteddiği Ders Programı	58
Tablo 16: Gürünlü Hilmi’nin Yüksek Dereceli Medreselerin Dâru’l-fikh Şubelerinde Salı ve Cuma Günleri Dışında Uygulanmasını İsteddiği Ders Programı.....	59
Tablo 17: Gürünlü Hilmi’nin Yüksek Dereceli Medreselerin Dâru’l-keâm Şubelerinde Salı ve Cuma Günleri Dışında Uygulanmasını İsteddiği Ders Programı	59

Tablo 18: Gürünlü Hilmi'nin Orta ve Yüksek Dereceli Medreselerde Salı Günleri Uygulanmasını İsteddiği Ders Programı.....	60
Tablo 19: Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı.....	62
Tablo 20: Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı (Malumat-ı Nâfia)	62
Tablo 21: Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı (Fünûn-i Hâzıra)	63
Tablo 22: Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı (Ameliyât-ı Nâfia)	64
Tablo 23: Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı (Elsine)	64
Tablo 24: XIX. ve XX. Yüzyıllarda Meydana Gelen Medreseli (Talebe) Olaylarının / Suçlarının Çeşitleri	89
Tablo 25: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İdari Yapısı	100
Tablo 26: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısım-ı Evvel ve Sâni (Orta Öğretim 1. ve 2. Kademe) İçin 1914 Yılında Hazırlanan İlk Program.....	101
Tablo 27: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Âli (Yüksek) Kısım İçin 1914 Yılında Hazırlanan İlk Program	103
Tablo 28: Medresetü'l-Mütehassısîn (İhtisas Medresesi) İçin 1915 Yılında Hazırlanan Program	105
Tablo 29: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İdari Yapısı (1917).....	106
Tablo 30: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi'ne Göre Süleymaniye Medresesi Şubeleri ve Dersleri	108
Tablo 31: 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'ne Göre Kısım-ı Evvel ve Kısım-ı Sâni'de Okutulacak Dersler ve Saatleri.....	113

Tezin Başlığı: Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Dergilerinde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve İslâh-ı Medâris Hakkındaki Düşünceler	
Tezin Yazarı: Ekrem BULUT	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ
Kabul Tarihi: 11.07.2011	Sayfa Sayısı: vii(ön kısım)+127(tez)+13(ekler)
Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları	Bilim Dalı: İslâm Tarihi
<p>Medreseler bir eğitim öğretim müessesesi olarak kurulmalarının akabinde İslâm toplumu için önemli bir yere sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin eğitim öğretimi için de önemli bir yere sahip olan medreseler çok uzun bir süre ülkenin en başta gelen eğitim kurumları olma özelliğini korumuşlardır. Hem din eğitim ve öğretimini hem de devletin çeşitli kademeleri için gerekli olan yetişmiş elemanı sağlama noktasında yüzyıllar boyunca ihtiyaca cevap veren medreseler, zamanla bozularak ıslâha muhtaç hale gelmişlerdir. II. Meşrutiyet'e gelinceye kadar çeşitli ferman, emir ve layihalar ile medreselerin ıslâhına teşebbüs edilmişse de başarılı olunamamış, bozulma ülkenin diğer kurumlarında olduğu gibi tedrici olarak devam etmiştir. Tanzimat'tan sonra batı tarzı eğitim kurumlarına önem verilmesiyle de medreseler tamamen kendi hallerine bırakılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ülkede esmeye başlayan hürriyet rüzgârları medreseleri de etkilemiş ve özellikle bu dönemde önceki dönemlerle kıyaslandığında daha bilinçli ve köklü olarak medreseleri düzeltme girişimlerinde bulunulmuştur.</p> <p>Araştırmamızda ilk olarak medreselerdeki problemlerin tarihi temellerinin tespitini kolaylaştırması bakımından ve konu bütünlüğünün sağlanması açısından medrese kurumunun kısa bir tarihine yer verilmiştir. İkinci olarak II. Meşrutiyet sonrası medreselerin problemleri ve çözüm önerilerine değinilmiş, son olarak ise II. Meşrutiyet sonrası medreseleri ıslâh için yapılan resmi çalışmalar incelenmiştir.</p> <p>Araştırmamız kapsamında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkmasına kadar olan dönemde medreselerin ıslâh arayışlarını ortaya koyan ve Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde geçen konuyla ilgili makaleler tespit edilmiş, incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Medreselerin ıslâhı için ortaya konan müderris, talebe-i ulûm ve aydınların düşüncelerine yer verilmiştir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Medrese, İslâh, Sırât-ı Müstakîm, Sebilürreşad	

Title of The Thesis: Comments About The Last Era Ottoman's Madrasahes and Improvement Of Madrasahes In The light of Articles Published In The Reviews Sırât-ı Müstakîm and Sebilürreşad

Author: Ekrem BULUT

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Mehmet MEMİŞ

Date: 11.07.2011

Nu of Pages: vii(pre text)+ 127(main body)+13(app.)

Department: Islamic History and Arts

Subfield: Islamic History

After having been founded as an education institute, Madrasahes became important for Islam Society. Also, as being important for Ottoman Empire, Madrasahes maintained as being one of the most important education institutes for a long time. Both in religious and education, in some parts of empire, they served qualified staff for the requirements but in time of they became spoiled and needed improvements. Until II. Constitutionalism, any achievements couldn't be reached in spite of imperial orderances, petitions, commands and Spoiling also continued in other institutes of empire. After Tanzimat, with help of paying importance of european style in education institutes, madrasahes were left alone. Following the II. Constitutionalism, liberty movements affected madrasahes and especially, madrasahes were attempted to improve radically and consciously compared to the previous of mentioned period.

In our research, first of all, a brief history of madrasah instution has been given to simplify madrasahes' history basics and for the integrity of subject. Second, solution propasal about madrasahes following the II. Constitutionalism has been discussed and finally, regulations for madrasah improvement following II. Constitutionalism has been examined

For our research articles about subjects in Sırât-ı Müstakîm and Sebilürreşad reviews that was presented in the period of improvements until education reform(tevhidi tedrisat) have been fixed, analysed and evaulated. For the improvement of madrasahes, muderrises'(formely professor),science students' and intellectuals' ideas have been given.

Keywords: Madrasah, Improvement, Sırât-ı Müstakîm, Sebilürreşad

GİRİŞ

Konu ve Amaç

Osmanlı Devleti'nin son dönemi olan II. Meşrutiyet'ten¹ medreselerin kapatıldığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na kadar olan dönemde medreselerde idarî, mâlî, fizikî, eğitim vb. yönlerde yapılması istenen ıslâhat fikirlerini ve resmi makamlarca yapılan ıslâhatları konu edinen bu tezde, dönemin önemli dergilerinden olan Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad'da geçen konuyla ilgili makaleler incelenmiştir. Araştırmanın amacı bu makaleler bağlamında II. Meşrutiyet sonrası medreselerdeki sorunlara değinmek, bu sorunların çözümü için dönemin aydınları, medrese müderris ve talebeleri tarafından ortaya konan fikirleri, çözüm önerilerini incelemek ve resmi makamlarca yapılan ıslâhatları ele almaktır. Buna göre araştırmanın alanı 1908-1924 yılları arasında gerçekleştirilen medreselerin ıslâh çalışmaları ve bu çalışmalar çerçevesinde yapılan faaliyetlerdir. Bununla beraber konunun bütünlüğü ve devamlılığını sağlamak için zaman zaman belirlenen tarihlerin dışına çıkıldığı da olmuştur.

Önem

Bir dönemin dinî, ilmî, edebî, siyasî ve ekonomik durumu hakkında bilgi sahibi olabilmek için, o dönemde yayımlanan eserler ile yapılan yayınların incelenmesi gerekir. Basılan kitaplar, yayımlanan dergi, mecmua ve gazeteler toplumun yapısını aksettiren önemli belgelerdir.²

II. Meşrutiyet döneminde yapılmaya çalışılan medrese ıslâh faaliyetleri, bu kurumları zamanın gelişen şartlarına ve eğitim anlayışlarına uygun bir hale getirmek için ortaya konan en kapsamlı ve köklü girişimlerdir. Bu nedenle bu dönem araştırmacıların da

¹ Arapça şart kökünden türetilmiş bir kavram olan “meşrûtiyyet” kelimesi, XIX. yüzyıl ikinci yarısından itibaren Osmanlı siyasî literatüründe “anayasalı ve meclisli saltanat-hilafet rejimi” karşılığında kullanılmıştır. Türkçe literatürde, 23-24 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne veya 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun neşri ya da saltanatın ilga edildiği 1-2 Kasım 1922 tarihine kadarki döneme II. Meşrutiyet denmektedir. bk. M. Şükür Hanioglu, “Meşrutiyet” *DİA*, XXIX, s. 388.

² Abdullah Ceylan, “Türk Yayın Hayatında Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmualarının Yeri”, *Türk Kültürü Dergisi*, XXIX, Sayı:335, s. 161.

dikkatini çekmiş ve değişik boyutlarda çok sayıda araştırmaya konu olmuştur.³ II. Meşrutiyet sonrası medreseleri ıslâh ile ilgili çalışma yapan araştırmacılar Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinden de faydalanmışlardır. Yayımlandığı dönemde din, felsefe, edebiyat, hukuk, ilim ve siyaset alanlarında söz sahibi olan Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergileri, son dönem Osmanlı Medreseleri'nin ıslâhı konusunda muhtevasıyla araştırmacılara zengin bir kaynak olmuştur. Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad'da geçen pek çok makalede medreselerin ıslâhı, skolâstik yapı ve zihniyetten kurtarılmaları, pratiğe yönelik eğitimin öne çıkarılması, ders kitaplarının kısa ve öz muhtevalı bir hale dönüştürülmesi, müspet ilimlere ağırlık verilmesi, yabancı dil eğitiminin sağlanması, Türkçe'nin sadeleştirilmesi vb. konuların zaruri olduğu belirtilmiştir.⁴ İslâm modernizminin Osmanlı topraklarındaki en güçlü seslerinden biri olan Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde yayımlanan yazılar, medreselerin ıslâhı konusunun tahlili ve fikri alt yapısının ortaya konması açısından önemlidir. Yazdıkları makalelerle medreselerde yeni yaklaşımlar öngören düşünürler ile sorunun bizzat muhatabı olan ve hayatlarıyla bu problemin içinde yer alan müderris ve talebe-i ulûm, konuyu enine boyuna tartışmış ve çözüm yolları aramıştır. II. Meşrutiyet sonrası dönemde Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde konuyla ilgili fikirlerini yazan yazarların, müderrislerin ve medrese talebelerinin gayretleri ilgili kurumlar tarafından dikkate alınmış ve yeterli olmasa da daha önceki devirlere nazaran daha köklü ve kapsamlı ıslâhatlar yapılmaya çalışılmıştır. Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde II. Meşrutiyet sonrası medreseler hakkında yazılan yazıların ne kadar çok olduğunu ve dergilerin medreseleri ıslâh için yapılan çalışmalara nasıl etki ettiğini derginin kurucularından Eşref Edip (Fergan) şöyle ifade etmektedir:

“On sekiz senedir, medreselerin iyileştirilme ve yenilenmesi için sayısız makaleler yazmışızdır. Bu husustaki yayınlarımızı bir araya getirsek koca bir kitap olur. Bizim bu yayınlarımızın etkisiyledir ki, medreselerde büyük bir yenilik meydana gelmiş, merhum Şeyhülislâm Hayri Efendi zamanında medreseler ilmî hüviyete büründürülmüş, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi zamanında medreseler daha fazla gelişme göstermiştir.”⁵

³ Nesimi Yazıcı, “Osmanlı Son Dönemi Taşra Medreseleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğler (İstanbul 12-15 Nisan 1999)*, IRCICA, s. 581.

⁴ Ertuğrul Düzdağ, İsmail Kara, “Sırât-ı Müstakîm”, *T. D.E.A.*, VIII, Dergah Yay., İstanbul 1998, s. 8.

⁵ Fahrettin Gün, *Eşref Edip Fergan, İstiklâl Mahkemeleri Sebilürreşad'ın Romani*, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 167.

Bu çalışmayı konuyla ilgili diğer çalışmalardan ayıran en önemli yönü, Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde geçen ıslâh-ı medâris konusuyla doğrudan ya da dolaylı alakadar olan ulaşılabilen bütün makalelerin incelenmesidir. Bu inceleme sonucunda dönemin münevverleri, müderrisleri ve talebe-i ulûmu gözünden meseleye yaklaşılmıştır.

Yöntem

Bu çalışma geçmişteki bir kurumun belirli bir dönemdeki durumunu konu edindiğinden tarihi metot üzerine temellendirilmiştir. Öncelikle belirlenen dönemle ilgili kaynak ve belgelerin derlenmesine çalışılmış, konuyla ilgili kitap, tez ve makaleler taranmıştır. Araştırmanın ana çerçevesini oluşturan Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde medreselerle ilgili makalelerin belirlenmesinde Abdullah Ceylan tarafından hazırlanan “Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi”⁶ ve M. Suat Mertoğlu tarafından hazırlanan “Sırât-ı Müstakîm Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin”⁷ adlı eserlerden yararlanılmıştır. Belirlenen makaleler dergilerin orijinal nüshalarından dikkatlice okunmuş ve gerekli yerler fişlenmiştir. Fişleme sonucu ortaya çıkan bilgiler konuyla ilgili yapılan çalışmalar da göz önünde bulundurularak yorumlanmıştır.

Sınırlar

Tezin başlığı araştırmanın çerçevesini yansıtmaktadır. İncelenen dergi 1908-1912 yılları arasında Sırât-ı Müstakîm, 1912-1925 yılları arasında Sebilürreşad ismiyle yayımlanmış, 22 yıl aradan sonra yine Sebilürreşad ismiyle 1948-1966 yılları arası tekrar yayımlanmıştır. Araştırma 1908-1925 yılları arasında belirtilen dergilerde çıkan medreseler ve medrelerin ıslâhı ile ilgili makaleleri temel alarak yapıldı. Başka bir

⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları’ndan çıkan eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Sırât-ı Müstakîm önce makale başlıklarına göre sonra da ayrı bir başlık altında yazar adlarına göre alfabetik sıralanmıştır. İkinci bölümde Sebilürreşad, üçüncü bölümde Yeni Sebilürreşad (1948-1966) aynı tertiptedir. Yeni Sebilürreşad’ın fihristinde yazar soyadları dikkate alınarak alfabetik olarak sıralanmıştır.

⁷ Klasik Yayınları’ndan çıkan eser iki ana kısımdan oluşur. Birinci kısımda dergideki yazılar neşir tarihine göre sıralanmış ve her makalenin ihtiva ettiği konu hakkında kısa bilgi verilmiştir. Burası “Açıklamalı Fihrist” kısmıdır. İkinci kısım “Makale Dizini”, “Yazar, Mütercim ve Naşir Dizini”, “Kavram Dizini”, “Özel Adlar Dizini”, “Âyet Dizini” ve “Hadis Dizini”nden oluşur. Hadis Dizini Türkçe ve Arapça olarak ayrı ayrı tertip edilmiştir.

deyişle II. Meşrutiyet'ten⁸ Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na⁹ kadar medreselerin durumu Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerindeki makaleler bağlamında incelendi. Yeni Sebilürreşad olarak isimlendirilen ve 1948-1966 yılları arasında yayımlanan dergi, medreselerin kapatılmasından sonraki dönem yayımlandığı için araştırmanın inceleme alanı dışında kalmaktadır.

Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Dergileri'nin Tarihçesi

II. Meşrutiyet dönemi son derece hareketli ve verimli bir dönemi temsil eder. Daha önce gün yüzüne çıkamayan bazı fikirler bu dönemde serpilmeye ve kendini daha rahat ifade etmeye başlamıştır. Hürriyetin ilanıyla birlikte basın-yayın hayatı üzerinde daha önce uygulanan kısıtlamaların kaldırılmasıyla tam anlamıyla bir yayın patlaması gerçekleşmiştir.¹⁰ II. Meşrutiyet'in ilk bir buçuk ayı içerisinde iki yüzü aşkın gazete ve dergi yayına başlamıştır. Bu hürriyet ortamında dönemin İslâmcı aydınları da pek çok gazete ve dergide düşüncelerini ifade etmiştir. Bu dönemde yayın hayatına başlayan dergilerden birisi de "İttihad-ı İslâm" düşüncesinin yayın organı olarak çıkan Sırât-ı Müstakîm'dir.¹¹ Kurucusu Eşref Edip Sırât-ı Müstakîm'in yayın hayatına başlamasını ve o zamanki heyecanı şöyle ifade etmiştir:

"10 Temmuz 1324 (1908) memleket yerinden oynadı. Sanki kıyamet koptu. Eli kalem tutan ortaya atıldı. Gazeteler, mecmualar Babîâlî'yi doldurdu. Biz de tasavvur ettiğimiz muhayyel mecmuamızı neşretmek hevesine düştük. Tahrir heyetini hazırlamaya başladık. Ben dedim gazetenin yarısını doldururum. Manastırlı İsmail Hakkı Efendi hocamızın Ayasofya derslerinden not tutulmuş, bin sahife kadar yazı bende hazır. Ebülulâ Bey ben de Tefsir ve Hadis'e dair makaleler yazarım. Ebülulâ beyin ağabeyi Mardinîzâde Arif Bey de dinî makaleler yazmak suretiyle yardım vaadinde bulundu. Ben hocalarımız Musa Kâzım, Manastırlı İsmail Hakkı Efendilerle görüşüm. Manastırlı, Tefsir'e dair her hafta bir makale yazacağını vaat etti. Musa Kâzım Efendi de ictimaî bahisler, ilm-i kelâma dair yazılar yazacağını söyledi. Babanzâde Ahmed Naim Mekteb-i Sultânî'de verdiği

⁸ Sırât-ı Müstakîm Dergisi II. Meşrutiyet'in ilanından bir gün sonra çıkarılmaya başlanmıştır. 11 Temmuz 1324 olan tesis tarihi 43. Sayıdan itibaren 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) şeklinde değiştirilmiştir. bk. Adem Efe, "Sebilürreşad" *DİA*, XXVII, s. 251.

⁹ Cumhuriyet'in başlangıç döneminde bütün ilmi müesseseleri Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlayan kanundur. 3 Mart 1924'te yürürlüğe girmiştir. Gün, s. 147.; Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda medreselerin kapatılmasıyla ilgili doğrudan bir hüküm bulunmamasına rağmen dönemin Maarif Vekili Hüseyin Vasfi (Çınar) tarafından medreseler, kanun çıktıktan kısa bir süre sonra kapatılmıştır. bk. "Tevhid-i Tedrisat Demek İlkay-ı Tedrisat Demek midir?", *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı: 602 Ay: 5, Yıl: 1340, s. 58-60.

¹⁰ M. Suat Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, Klasik Yay., İstanbul 2008, s. 9.

¹¹ Aslı Kahraman, *1912-1925 Yılları Arasında Sebilürreşad Dergisi'nde Yayımlanan Hıristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri*, Ç.Ü. S.B.E. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2009, s. 2.

din derslerini yazacak. Bereketzâde de Necâib-i Kur'aniye serlevhası altında Tefsire dair yazılar yazacaktı. Akif'e bir gazete çıkaracağımızı müjdeleyince fevkalade sevindi. Her nüshasına bir şiir benden dedi. Büyük İslâm mütefekkir ve âlimi Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Ferid Vecdi'nin kıymetli eserlerinden de tercüme yaparım. İlk nüshaya "Fatih Camii"ni koyarız. Bu suretle tahrir heyeti kurulmuş oldu. Bize de cesaret geldi. Yapar mıyız, yaparız dedi. Kat'î karar verdik..."¹²

Dergi Mehmet Akif'in desteği ve başyazarlığında 14 Ağustos 1324'te (27 Ağustos 1908) Sırât-ı Müstakîm adıyla yayın hayatına başlamıştır. Kurucuları Ebülulâ Zeynelâbidin (Ebülulâ Mardin)¹³ ve H. Eşref Edip'tir (Fergan).¹⁴ 11 Temmuz 1324 olan tesis tarihi 43. Sayıdan itibaren 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) şeklinde değiştirilmiştir.¹⁵ Mecmuaya "Sırât-ı Müstakîm" ismi Eşref Edip'in teklifiyle verilmiştir.¹⁶ Eşref Edip, derginin ilk çıkışındaki duygularını şöyle ifade etmektedir:

"Bismillah deyip işe başladık. 14 Ağustos 1324 (1908) Perşembe günü ilk nüsha çıkınca Bab-ı Âli alt üst oldu. 24 saat sürmedi on binlerce nüsha yağma edildi. Tekrar bastık yine bitti. Arkasından ikinci nüsha çıktı. Az zamanda İşkodra'dan Bağdat'a ve Yemen'e kadar bütün memleket Sırât-ı Müstakîm ile doldu."¹⁷

¹² Eşref Edip Fergan, "Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık? Sırât-ı Müstakîm'i Nasıl Çıkardık?", *Yeni Sebilürreşad*, X, Sayı:238, Ay:2, Yıl:1957, s. 200.

¹³ Ebülulâ Mardin (1881–1957): Mardin'deki Kasimiye Medresesi'ne altı yüzyıl boyunca müderris yetiştirmiş bir aileden gelen ilim adamı, hukukçu Mardin, 1881'de İşkodra'da doğmuştur. Mardin Hukuk Okuluna girmiş, buradan 1903 yılında mezun olmuştur. Çeşitli mahkemelerde azalık yapmış, 1910'da Mekteb-i Hukuk'ta hocalığa başlamış ve 1951'de emekliliğine kadar bu görevi sürdürmüştür. 1926'da hukuk profesörü olmuş, 1933'te İstanbul Üniversitesi kurulduğunda aynı kürsüde ordinaryüs profesörlüğe yükseltilmiştir. 1920'de Mardin milletvekili olarak Osmanlı Mebusan Meclisi'nde bulunmuştur. Meclisin İngilizler tarafından kapatılmasıyla çeşitli görevler yapmış, 1922'de Türk ordusunun İstanbul'a girişi üzerine şehrin yönetimi için kurulan danışma heyetinde görev almıştır. İleriki yıllarda da İsviçre Medeni Kanunu'nun kazandırılması için kurulan komisyonda çalışmıştır. Eşref Edip'le birlikte *Sırât-ı Müstakîm*'i haftalık gazete olarak yayımlamış, yine onunla birlikte "Sırât-ı Müstakîm Kütüphanesi" adıyla bir yayınevi kurmuştur. 1957'de İstanbul'da vefat etmiştir. "Ebülulâ Mardin", *T.D.E.A.*, VI, Dergâh Yay., İstanbul 1986, s.145.

¹⁴ Eşref Edip Fergan (1882–1971): Serez'de doğan gazeteci-yazar Eşref Edip, ilk ve orta öğrenimini burada tamamladı. Serez Müftüsünden Arapça dersleri aldı. İstanbul'da hukuk öğrenimi esnasında Çemberlitaş Atik Ali Camii'nde medrese eğitimi aldı. 1912'de hukuk okulunu bitirip doktorasını yaptı. 1932'de Mısır'a gitti. 1941 Ö. Rıza Doğru, İ. Hakkı İzmirli ve Kamil Miray ile beraber *İslâm-Türk Ansiklopedisi (Muhitü'l-Maarif)*'ni çıkarmaya başladı. Bu ansiklopediyi daha sonraki zamanlarda dergiye çevirerek yüzüncü sayıya kadar yayınladı. 1953'de A. Emin Yalman'a Malatya'da yapılan saldırı üzerine tutuklandı ve iki ay hapsedildi. 1966'da Sebilürreşad'ın yayınının durdurulmasından sonra 1965–1967 yılları arasında Yeni İstiklal, 1967–1969 yılları arasında Bugün gazetelerinde yazılar yazdı. 1969'da yayınladığı Kara Kitap isimli eserinden dolayı mahkemeye verildi ve beraat etti. Eşref Edip 1971'de İstanbul'da vefat etti. Cenazesi İstanbul Edirnekapı Şehitliği'ne defnedildi.", "Eşref Edip Fergan", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, IV, AKMB Yay., 2004, s. 45–46.

¹⁵ EFE, s. 251.

¹⁶ "Birçok isimler ileri sürüldü. Beğenmedik. Bilmem nasıl oldu, benim hatırıma (Sırât-ı Müstakîm) ismi geldi, söyledim. Ebülulâ Bey hemen 'çok güzel!' dedi. Artık başka bir isim aramaya hacet kalmadı. Akif Beye ve diğer üstaplara arzettik. Hepsini takdir ettiler, beğendiler, müracaat ettik. Ebülulâ Beyle beraber müştereken bir imtiyaz aldık.", Fergan, "Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık?", s. 200.

¹⁷ Fergan, "Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık?", s. 200-201.

İlk sayısından itibaren başlığının altında yer alan “Din, felsefe, edebiyat, hukuk, ulûmdan bâhis haftalık gazetedir” serlevhası 50. sayıdan itibaren şu şekli aldı: “Din, felsefe, ulûm, hukuk, edebiyattan ve siyasiyâtta ve bilhassa gerek siyasî gerek ictimai ve medenî ahvâl ve şuûn-i islâmiyeden bahseder ve haftada bir defa neşrolunur.” 108. sayıdan itibaren bu ibaredeki “gerek siyasî ve ictimai ve medenî” kaydı kaldırılmış ve serlevha nihaî şeklini kazanmıştır. Sırât-ı Müstakîm mecmuası yayın hayatında resmî olarak sadece bir kere, 1911 Mayıs’ında örfî idare tarafından kapatıldı. Ispartalı Hakkı’nın Safahât’la ilgili bir yazısı dolayısıyla Mehmet Akif’in “İstibdâd” adlı şiirinde korkuluğa benzettiği paşa ile Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa’yı kastettiği düşünülerek bu karar alındı. Ancak işin aslı anlaşılınca yeniden neşredilmesine müsaade edildi.¹⁸

Tamamı 7 cilt ve 182 sayı olan mecmuanın son sayısı 11 Rebûlevvel 1330 günü yayımlanmış ve ardından Ebülulâ Mardin hem milletvekili hem de profesör olması nedeniyle Eşref Edip ile yollarını ayırmıştır.¹⁹

Derginin, Sırât-ı Müstakîm olan adı, 24 Şubat 1912’de 183. sayıdan itibaren formatını büyük oranda koruyarak Sebilürreşad olarak değiştirilmiştir.²⁰ Değişiklik Kur’an’daki “İtbiûnî ehdiküm sebilleraşâd”²¹ ayetinden ilhamla ve Said Halim Paşa’nın teklifiyle gerçekleşir.²² Ebülulâ Mardin’in ayrılmasının ardından kuruluşundan beri derginin sorumlu müdürlük görevini yürüten Eşref Edip derginin sahipliğini de üstlenmiştir.²³ Sebilürreşad’ın isim hakkının sahibi olan Tahirü’l-Mevlevî Mehmet Akif’in ricasıyla, Sebilürreşad unvanlı derginin yayın hakkını Sırât-ı Müstakîm sahibi Eşref Bey’e devrettiğine dair bir kâğıt yazmış, imzalamış ve Mehmet Akif’e vermiştir. Ayrıca

¹⁸ “Dahiliye Nezareti Matbuat İdaresi: Sırât-ı Müstakîm Gazetesi Müdüriyetine”, *Sırât-ı Müstakîm*, VI, Sayı:142, Ay:5, Yıl:1327, s.191-192.; Mertoğlu, s. 13.

¹⁹ Ebülulâ ve Eşref Edip’in ayrılıklarının nedeni tam olarak bilinmemektedir. Eşref Edip bu ayrılığın bir ihtilaftan kaynaklanmadığını Ebülulâ’nın mebus ve profesör olması nedeniyle dergiye ayıracak vaktinin olmadığını söylemiştir. Fergan, “Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık?”, s. 200.; Ancak Ebülulâ’nın daha sonra Kelime-i Tayyibe isimli bir mecmua çıkarması Eşref Edip’in bu gerekçesini zayıflatmıştır. bk. Gün, s.16.; Tahirü’l-Mevlevî Olgun, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri*, Nehir Yay., İstanbul 1991, s. 38.

²⁰ Eşref Edip derginin isim değiştirme sebebinin Ebülulâ ile yollarının ayrılması neticesinde “müşterek olmak hasebiyle kanunî noktai nazardan başka bir isim bulmak gerekti” şeklinde açıklamıştır. Eşref Edip Fergan, “Sebilürreşad’ın Romanı. S. Reşad İstiklal Mahkemelerinde”, *Sebilürreşad*, XIII, Sayı:306, Ay:3, Yıl:1960, s. 93-94.

²¹ Kur’an-ı Kerim, Mü’min Suresi 40/38

²² Fergan, “Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık?”, s. 199-200.; Efe, s. 251.

²³ Kahraman, s. 4.

Tahirü'l Mevlevî'nin adı da yazar kadrosu içerisinde gösterilmiştir.²⁴ İsim değişikliğiyle ilgili 182. Sayıda yer alan notta, “Aynı mesleği daha etraflı bir surette takip etmek üzere Sebilürreşad unvanı altında intişar edecektir” açıklaması yapılmıştır. 183. sayıda yayımlanan yeniden çıkış yazısında derginin İslâm âleminin uyanması ve yükselmesini en mukaddes görev kabul ettiği şu şekilde belirtilmiştir:

“Sebilürreşad’ın neşrinden yegâne maksat Müslümanların intibâhına, Müslümanlığın teâlîsine hizmettir. Sırat-ı Müstakîm’in sadâ-yı ikâzı az zaman zarfında bütün Rusya, Çin, Hindistan hatta Japonya’lara kadar aks eyledi. Şu hakikati bütün Müslümanların bilmeleri lazım gelir ki; risalemiz hiçbir fırkanın âmâline hiçbir cemiyetin efkârına hizmetkâr değildir. O yalnız bir Müslüman hükümetinden başka bir şey olmayan Hükümet-i Osmaniye’nin menâfi-i meşruasını müdafaa eder. Makâm-ı Bülend-i Hilâfete dünyalar durdukça dinen merbut kalmaları pek tabii bulunan üç yüz bu kadar Müslüman’ı birbirinden haberdar etmeye hepsine birden meâlî-i mübeccele-i dinî, dilinin döndüğü kadar anlatmaya, bir zamanlar medeniyette, ticarete, maârifte, sanatta azamet ve şevkette muktedâ-i cihan iken sonraları ahkâm-ı gamza-i şer’iyeti büsbütün ma’kus anlamak yüzünden zarurete, cehalete, zillete, meskenete düşen bu kitle-i nâimeyi uyandırıp sair milletler gibi onu da bu hayat-ı nur’u envâra ma’rifete teşrik eylemeye çalışmaktır.”²⁵

Başka bir yazıda da Sebilürreşad’ın gayesi ve ihtiva ettiği konu “Sebilürreşad’ın Muhtevi Olduğu Mebâhis” başlığı altında “Birinci kısım ilmi olup, ikinci kısım siyaset ve hayat-ı İslâmiye’den bahistir..” şeklinde ifade edilmiştir.²⁶ Yayın hayatına 1-183 sayı numaraları ile başlayan Sebilürreşad’da 235. sayıya kadar Sırat-ı Müstakîm’den devam eden Sebilürreşad’da başlatılan sayı numaraları bir arada verilerek devamlılık gösterilmiş, 236. Sayıdan itibaren sadece Sırat-ı Müstakîm’in devamı olan rakamlar muhafaza edilmiştir.²⁷ İlim ve fenle siyasyât olmak üzere iki temel kısımdan oluştuğu belirtilen derginin bu ana başlıkları altında konuları arasında Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, İctimâiyat, Felsefe, Fıkıh ve fetva, Edebiyat, Tarih, talim ve terbiye, hutbe mevâiz, makalat, harekât-ı ilmiye ve fikriye, mekâtip, matbuat, şuûn bulunmaktadır. Haftalık olarak çıkarılan dergide dinî, millî, edebî ve siyassî konular, sahalarında otorite sayılan kişilerce işlenmiştir.²⁸

²⁴ Olgun, 38-39.

²⁵ “Allah Yolunda Cihad Ediniz (ve Câhidü fi Sebilillah)”, *Sebilürreşad*, I-VIII, Sayı:183, Ay: 2, Yıl:1327, s. 3.

²⁶ Abdullah Ceylan, *Sırat-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, DİB Yay., Ankara 1991, s. 8.

²⁷ Mertoğlu, s. 14.

²⁸ Ceylan, *Sırat-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, s. 8.

Mecmuayı çıkaran ekip büyük ölçüde aynı arkadaş ve tanıdık çevresine mensup, modern eğitim almış hoca ve bürokratlarla ilmiye sınıfı mensuplarından oluşmuştur. Ebülulâ ve Eşref Edip Hukuk Mektebi'nden Manastırlı İsmail Hakkı ve Musa Kâzım'a talebelik etmiş iki arkadaştır. Mardinîzâde Mehmet Arif, Ebülulâ'nın ağabeyi, Haydar Efendinin ders notlarını yayınlayan Hacı Adil (Arda) ise eniştesidir. Ebülulâ ve Eşref Edip aynı zamanda Direklerarasında Hacı'nın Kahvesi'nde Mehmet Akif başta olmak üzere dönemin bir takım önemli fikir ve edebiyat adamlarının katıldığı sohbetlerin müdavimlerindedir. Bilhassa Mehmet Akif'in ilişkileri yazar kadrosunun şekillenmesinde etkili olmuştur.²⁹ Mehmet Akif Ersoy'un sermuharriri olduğu derginin yazar kadrosunda, müessisleri Ebülulâ Zeynülabidin (Mardin) ve Eşref Edip (Fergan) dışında sürekli yazıları bulunan bazı isimler şunlardır: Manastırlı İsmail Hakkı, Bereketzâde İsmail Hakkı, Tahirü'l Mevlvî (Olgun), Ferid (Kam), Abdürreşid İbrahim, Babanzâde Ahmet Naim, Kazanlı Halim Sabit (Şibay), Mehmed Şemseddin (Günaltay), Musa Kâzım, Mehmed Fahreddin, Bursalı Mehmed Tahir, Mithat Cemal (Kuntay), Ispartalı Hakkı, Akçuraoğlu Yusuf, Çerkeşşeyhizâde Halil Halid, Mardinîzâde Mehmed Arif, Ahmed Agayef (Ağaoğlu), Nuralizâde Gıyaseddin Hüsnü (ya da Hasenî), Şerefeddin (Yaltkaya), İbrahim Alaeddin (Gökse), Troytskili, Ahmed Taceddin, Ahmed Hamdi (Akseki).³⁰ Sırat-ı Müstakîm'in yazar kadrosu Sebilürreşad döneminde de büyük oranda dergide yer almıştır. Bunlara düzenli olarak yazmaya başlayan Ömer Rıza (Doğrul), Said Halim Paşa, S.M. Tevfik, Bergamalı Ahmed Cevdet, Elmalılı Hamdi (Yazır), Eşref Edip, Hasan Hikmet, Ali Ekrem (Bolayır).

Dergi zaman zaman ekler vermiştir. Bu uygulamaya Ali Haydar Efendi'nin usûl-i fıkıh dersleri ile Abdürreşid İbrahim'in Âlem-i İslâm adlı kitabının forma şeklinde ek olarak verilmesi örnek gösterilebilir.³¹ Sırat-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde yayımlanmış bir makalenin genişletilerek veya yazı dizisinin birleştirilerek kitap haline getirildiği de olmuştur. Bunlar arasında Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere Islâh-ı Medâris Münasebetiyle (Halim Sabit Kazanlı), Külliyât-ı Şeyhülişlâm Musa Kâzım Dinî-İçtimaî Makaleler (Musa Kâzım), Hak ve Hakikat (Manastırlı İsmail Hakkı), Müslüman Kadını (Muhammed Ferid Vecdî), Hanotaux'nun Hücumuna Karşı Şeyh

²⁹ Mertoğlu, s. 11.

³⁰ Mertoğlu, s. 14.

³¹ Düzdâğ, Kara, "Sırat-ı Müstakîm", *T. D. E. A.*, VIII, s. 7.

Muhammed Abdüh'un İslâm'ı Müdafaası (Şeyh Muhammed Abdüh)³², Safahat'ın büyük bir kısmı, İslâm'da Dava-yı Kavmiyet (Babanzâde Ahmet Naim), Dinî Mücedditler (Mustafa Sabri), Yâd-ı Mâzi (Bereketzâde İsmail Hakkı), Dinî Felsefî Musahebeler (Ferit Kam)... vd. vardır. Bu eserlerin önemli bir kısmı 50 civarında yayın yapan Sebilürreşad Kütüphanesi tarafından yayımlanmıştır.³³

Mecmua yazılarının dili Osmanlı Türkçesi olmakla birlikte zaman zaman Ali Şeyhu'l-Arab'ın hutbe metinlerinde olduğu gibi Arapça, ayrıca Farsça ve Urduca yazılara da yer verilmiştir.³⁴ Sebilürreşad, 4 Haziran 1914 tarihli 299. sayısından sonra hükümet tarafından kapatılmıştır. Kapatılmaya 299. sayıda çıkan "Fatih Kürsüsünde"nin yirmi yedinci bölümünün sebep olduğu sanılmaktadır. Mehmet Akif Ersoy, "Fakat bu kukla herif büyük bir seciye taşır" diye başlayan altmış mısralık bölümde, "din düşmanı, ayyaş ve zamane züppelerine" ağır şekilde hakaret etmektedir.³⁵ Sebilürreşad'ın 300 ve 301. sayıları (29 Mayıs-5 Haziran 1330 / 11-18 Haziran 1914) kapatma cezası dolayısıyla Sebülünecât adıyla çıkmıştır.³⁶ Bazı sayılarında sansüre uğrayan yazılar olmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Hükümeti'nin uyguladığı sansürden Sebilürreşad da etkilenmiştir. Talat Paşa'nın iktidarla müttefik Milliyetçi-Türkçü çizginin temsilcileriyle Sebilürreşad ekibini uzlaştırma çabaları, Akif tarafından samimi bulunmayıp, "Bizim meselemiz şahsi değildir, ne için anlaşacağız?" sözleriyle reddedilince, sansür oranı daha da artmıştır. O kadar ki, bu dönemde boş çıkan sayfalar olduğu gibi, basıldıktan sonra sansüre uğrayan ve bu yüzden siyah baskı ile kapatılan yerler de vardır. İttihat ve Terakki yönetiminin siyasetine ters düştüğü için 360. sayıdan sonra örfi idare tarafından kapatılmıştır. (13 Teşrînievvel 1332 / 26 Ekim 1916). 361. sayı Sultan Vahdettin'in cülûs günü olan 4 Temmuz 1918'de çıkabilmiştir. Mütareke yıllarında sansür dolayısıyla bazı sayfalarının boş çıktığı olmuştur. Savaş şartları derginin yayın periyodunda aksamalara yol açmış, haftalık normal periyodunun dışına çıkarak 308-354. sayılar arasında (31 Temmuz 1331-30 Haziran 1332 / 13 Ağustos 1915-26 Ekim 1916) on beş günde bir yayımlanmıştır. İki sayısını birleştirdiği, bir ay, iki ay veya altı ay çıkamadığı zamanlar da olmuştur. Baştan itibaren İstanbul'da yayımı

³² Mertoğlu, s. 13.

³³ Düzdağ, Kara, "Sırât-ı Müstakîm", *T. D. E. A.*, VIII, s. 9.

³⁴ Mertoğlu, s. 11.

³⁵ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 51.

³⁶ Caner Arabacı, "Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yay., VI (I-IX), İstanbul 2004, s. 103.

süren dergi, Mehmet Akif'in Milli Mücadele'yi desteklemek üzere Anadolu'ya geçmesiyle 464-466. sayılar Kastamonu'da, 467-527. sayılar Ankara'da yayımlanmıştır. Bunlardan sadece 490. sayı Kayseri'de çıkmış ve bu sayının tamamı Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in Kayseri Ulucamii'nde yaptığı konuşmaya ayrılmıştır. Dergi Millî Mücadele'ye yazılarıyla büyük destek vermiştir.³⁷ Kastamonu ve Kayseri'de halkın mücadele azmini yükseltmek için birer sayfalık ekler dağıtmıştır.

Dergi Osmanlı toprakları dışındaki İslâm toplumlarının sorunlarını da kendine dert edinmiş, Müslümanlar arasında bir bağ kurmak ve Müslümanları birbirlerinden haberdar etmek için yoğun çaba sarf etmiştir. İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde bulundurduğu yazarlar vasıtasıyla oralarla ilgili sağlıklı haber ve yorum yazılarına yer vermesi bu çabanın açık göstergesidir.³⁸ Derginin İslâm dünyasının geneline olan ilgisinin yanında Türk dünyasına özel bir yakınlığı da vardır. Yazar kadrosu içinde Abdürreşid İbrahim, Halim Sabit Kazanlı, Akçuraoğlu Yusuf, Ahmed Agayef, Alimcan el-İdrisî, Kırımlı Yakup Kemal gibi bu coğrafyadan gelen ya da yazan önemli isimlerin bulunmasının yanı sıra bu bölgelerle ilgili olarak mecmuada çok sayıda yazı, haber ve yorum bulunması bu alanın göstergesidir. Mecmuanın bu şekilde Türk dünyasıyla ilgilenmesi bazı araştırmacılar tarafından onun İslâmcı-Türkçü çizgiye yerleştirilmesine de neden olmuştur.³⁹ Fikri açıdan Sırât-ı Müstakîm'de İslâm'ı modern tarzda yorumlamayı ele alan, bu anlamda yerleşik din tasavvurunu, halk Müslümanlığını engel olarak gören bir anlayış söz konusudur. Yerleşik İslâm anlayışıyla bağlantılı görülen taklit ve bidatla mücadele çağrısı yapılırken, yeni yorumların önünü açacak içtihadı, akla ve tefekküre vurgu yapılır. İslâm'ın modern bilimsel gelişmelerin (ulûm ve fûnûn) kabulüne en genel mana ile medeniyete mani olmadığını savunur. Mevcut problemlerin çözüm yolunun eğitimden geçtiğini kabul eden dergi ekibi bu konuya özel önem vermiştir. Dergide modern bilimlerin ve yabancı dil tahsilinin önemi, medreselerin ıslâhı, eğitimin nazari yönünün yanı sıra pratik yönüne de ağırlık verilmesi gibi konularda çok sayıda yazı mevcuttur.⁴⁰

³⁷ Sebilürreşad'ın hizmetlerini takdir eden Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Mehmet Akif ve Eşref Edip'i Ankara'ya davet etmiştir. bk. Gün, s. 17.

³⁸ Geçici ve daimi muhabirler ve buldukları yerlerden bazıları şunlardır: Seyyid Muhammed Tefvik Efendi-Hindistan, Ahmet Hamdi Aksekili-Bulgaristan, Ahmet Münir (Abdürreşid İbrahim'in oğlu)-Japonya, Ömer Fuad-Anadolu, Ferid (Kam)-Paris, Londra, vb. bk. Düzdağ, Kara, s. 8.

³⁹ Mertoğlu, s. 17.

⁴⁰ Mertoğlu, s. 18.

Doğu ayaklanmaları gerekçe gösterilerek çıkarılan Takrîr-i Sükûn Kanunu⁴¹ ile kapatılan dergiler arasında Sebilürreşad da yer almış, 5 Mart 1341'de (1925) 641. sayısından sonra yayınına son verilmiştir.⁴² Yazıları dolayısıyla Eşref Edip de İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılanmıştır. Şeyh Said'e kendisini galeyana getirenin Sebilürreşad'daki yazılar olduğunu söylese idamdan kurtulacağını ve Edirne'ye sürgün gönderileceğinin telkin edilmesi⁴³ üzerine Şeyh Said, dergiyi suçlayarak Eşref Edip'in uzun süre şark mahkemelerinde yargılanmasına neden olmuştur. Nihayet 5 Mart 1925'te dergiyi kapatmak şartıyla Eşref Edip serbest bırakılmıştır. Böylece altı yüz kırk birinci sayısı ile derginin önemli bir devresi kapanmış olur.⁴⁴ Eşref Edip 22 yıl gibi uzun bir aradan sonra genel istek ve arzu üzerine 1948-1966 tarihleri arası mecmuayı aynı isimle 362 sayı daha yeniden yayınlamayı başarmıştır.⁴⁵ Mart 1948 tarihli ilk sayısının başında Sebilürreşad'ın ne kadar önemli bir dergi olduğu ve toplumun belleğinde nasıl izler bıraktığı şöyle anlatılmaktadır:

“Şimdi memleketin muhtelif yerlerinde, birbirinden uzak mahallerinden aynı ses geliyor. Artık Sebilürreşad yayımlansın. O Sebilürreşad ki, kırk sene evvel hürriyetle doğmuş, bütün ömrünce büyük dinimizin yüksek hakikatlerini neşretmiş, din düşmanlarıyla ilim huzurunda çarpışmış, İslâm'ın izzet ve şerefini korumaya çalışmış, milli harekete iştirak ederek, başından sonuna kadar Kastamonu'da, Ankara'da, Kayseri'de fevkalade nüshalar, beyannameler neşrederek, vaaz vererek, milli davanın fikir ve iman cephesini kuvvetlendirmek hususunda mücadelelerde bulunmuş, bütün karargahlara, bütün cephelere tevzi edilerek ordunun maneviyatını takviyeye çalışmış.. Aradan 22 yıl geçtiği halde millet yine onu arıyor... Sanki o, din hürriyetinin bir sembolüdür..”⁴⁶

Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad, İslâmcılık düşüncesi içerisinde çok önemli fonksiyonlar üstlenmiş dergilerden biridir. İttihad-ı İslâm düşüncesinin en uzun neşredilen yayın organı durumundadır. Dergiler toplam bin sayıyı bulan yayınlarıyla yarım asrı aşan bir zamanın tanığı olmuştur.⁴⁷ Aynı dönemde çıkan ve yaklaşık aynı ideolojik çerçevede yayın yapan Beyanü'l Hak, Hikmet, İslâm Mecmuası, Mahfil... vd.

⁴¹ 4 Mart 1925'te teklif edilmiş ve aynı gün kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Söz konusu olan kanun 1924 Anayasası ile tanınan kişi haklarının askıya alınmasının esnek bir zemine oturtulmasına neden olduğu gibi meclisi denetim mekanizması olarak devre dışı bırakmış, hükümete İstiklâl Mahkemeleri vasıtasıyla beğenmediği her eylemi bastırmak konusunda hızlı, kesin ve kapsayıcı yetkiler tanımıştır. bk. Gün, s. 33.

⁴² EFE, s. 251-253

⁴³ Gün, s. 67.

⁴⁴ Hilal Esen, *Sebilürreşad'da Öteki Dinlerle İlgili Yazıların Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SAÜ. S.B.E. Mayıs 2008, s. 14.

⁴⁵ EFE, s. 252-253

⁴⁶ Ceylan, “Türk Yayın Hayatında”, s. 163.

⁴⁷ Arabacı, s. 128.

dergiler arasında muhteva, kadro, seviye ve siyasetle münasebetleri açısından Sebilürreşad'ın farkı ve üstünlüğü hemen kendini belli eder.⁴⁸ Denilebilir ki Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad yayımlandığı dönemde İslâm dünyasının karşılaştığı dinî, ilmî, fikrî, siyasî, iktisadi ve toplumsal sorunlarını dile getiren, bunlara İslâmcı entelektüel kimliğiyle ve modernist yapısıyla çözüm bulmaya çalışan zamanının en önemli dergilerinden biridir. İslâm dünyasının bugün de benzer problemlerle iç içe olduğu düşünüldüğünde ihtiva ettiği zengin fikri altyapısı ve birikimiyle Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinin günümüzde de önemini ve güncelliğini koruduğunu söylemek gerçek dışı bir yaklaşım olmayacaktır.

⁴⁸ Düzdağ, Kara, s. 7.

BÖLÜM 1: MEDRESELERİN KURULUŞ VE GELİŞİM SEYRİNE GENEL BİR BAKIŞ

İlk dönemlerde İslâm âleminde eğitim öğretim faaliyetleri genel olarak küttâb⁴⁹, cami, kütüphane, âlimlerin kendi evleri ve saraylarda ileri gelenlerin katıldıkları toplantılarda yürütülmektedir.⁵⁰ Medreselerin ortaya çıkışına kadar İslâmî ilimlerin ve İslâm dünyasına dışarıdan giren bazı ilimlerin camilerde tedris edildikleri bilinmektedir.⁵¹ Hz. Muhammed'in bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer bir kısmını ilimle meşgul halde görüp, "Ben muallim olarak gönderildim" diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması. Asr-ı Saadet'te mescidin eğitim ve öğretim alanında kullanımını göstermektedir. İslâm'da ilk eğitim öğretim Mekke döneminde Dârülerkam'da başlamış, Medine'de Mescid-i Nebevî'nin inşasından sonra burada devam edilmiştir.⁵² Taştan temel üzerine kerpiçten yapılan, üzeri açık olan bu yapının ancak bir köşesi hurma yapraklarıyla örtülmüştü ki burası eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü Suffe idi. Suffe'de başta Hz. Muhammed olmak üzere ashabin ileri gelenleri ders verirlerdi. Burada kendini sadece ilme veren ve başka işlerle meşgul olmayan talebeler olduğu gibi zaman zaman gelerek bilmediklerini öğrenen müdavimleri de vardı.⁵³ Asr-ı Saadet'te başlayan camilerdeki bu eğitim ve öğretim faaliyetleri programa, müfredata, usûle, zaman ve zemine, ihtiyaca göre farklılıklar arz etse de medreselerin kurulmasından sonra dahi varlığını devam ettirmiştir. Mescitler sadece dinî eğitim öğretim yapılan yerler de değildi. Kur'an ve hadisleri anlamadaki öneminden dolayı daha ilk asırlardan itibaren edebiyat, bilhassa da eski Arap şiiri de bu derslerin konuları arasına girmiştir. Daha sonraki devirlerde camilerde nazarî tıp dersleri dahi verilmiştir.⁵⁴ Camilerdeki eğitim ve öğretim faaliyetlerine Şam Ümeyye Câmii'ndeki Şafii ve Hanefilerin ders halkalarını, Ezher Câmii'nde yürütülen ve günümüze kadar devam eden ders faaliyetlerini, Mısır'daki Amr Câmii'nde çeşitli ilimlerin tahsil edildiği sekiz zâviyeyi (köşe), yine Mısır'daki Tolunoğlu Câmii'nde

⁴⁹ Küttâblarla ilgili geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul 2003, s. 337-340., Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul 1995, s. 17-20.

⁵⁰ Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçay Yay., Ankara 2002, s. 15.

⁵¹ Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul 2005, s. 26.

⁵² Ahmet Önkâl, Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, VII, s. 50.

⁵³ Baltacı, s. 26.

⁵⁴ Önkâl, Bozkurt, s. 50.

yürütülen tefsir, hadis, fıkıh, kıraat ve astronomi derslerini örnek verebiliriz.⁵⁵ Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneği Osmanlılarda da başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda (hücre) öğrenci ikamet etmekte, medrese dershanesinde belirli dersler görülmekte, bunun dışında genel dersler camilerde işlenilmekteydi.⁵⁶ Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra camiye çevirdiği kiliselerden sekizinde eğitim öğretim faaliyetlerini başlatmıştır. Keza yine Fatih meşhur astronom ve matematikçi Ali Kuşçu'yu İstanbul'a davet ettikten sonra Ayasofya Câmii'nin papaz odaları denilen bölümünde matematik ve astronomi dersleri vermeye başlatmıştı. Ayrıca Osmanlılar dönemindeki her sultan ve vezir camilerinde birer dârü'l-kurrâ ve dârü'l-hadis bulunduğu bilinmektedir.⁵⁷ Özellikle XVI.-XVII. yüzyıllarda medreselere tayin edilecek müderrisler arasında yapılan yarışma imtihanları ile ilgili olarak müderrislerin uygulamalı dersleri genellikle Fatih, Süleymaniye ve Bayezid gibi büyük camilerde halka açık olarak yapılmaktaydı. Burada aday, ilim heyetinin ve hazır bulunan cemaatin önünde önceden belirlenen konudaki dersini verir, daha sonra değerlendirmesi yapılırdı.⁵⁸ Camiler medreselerin teşkilatlanmasında sonra dahi İslâmî ilimlerin eğitim ve öğretiminde etkin olmaya devam etmişlerdir.⁵⁹ Osmanlı devletinin II. Meşrutiyet sonrası döneminde dahi medreseleri ıslâh için ders programı önerisinde bulunan düşünürlerden bazıları, özellikle fıkıh, tefsir, hadis gibi İslâmî ilimlerin dersiâmlar tarafından camilerde işlenmesi gerektiği görüşündeydiler.⁶⁰ İslâm âleminde toplum genişleyip ihtiyaçları çoğaldıkça ilk dönemlerde her türlü sosyal hizmetlere açık ve yeterli olan cami, zamanla yetmez hale gelmiş ve bunun için çözüm arayışlarına gidilmiştir. Bu durum eğitim için de geçerlidir. Caminin ders halkalarıyla her zaman işgal edilmesi ve artan ihtiyaçlar sorun teşkil etmeye başlayınca, caminin dışında çoğu zaman ona bitişik bazen de ondan ayrı bir medrese inşa etme mecburiyeti hâsıl olmuştur.⁶¹ Kısaca İslâm dünyasının doğusunda camilerden ayrı olarak öğretim yapmak,

⁵⁵ Baltacı, s. 27-28.

⁵⁶ Önkâl, Bozkurt, s. 51.

⁵⁷ Baltacı, s. 28.

⁵⁸ Önkâl, Bozkurt, s. 51.

⁵⁹ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1984, s. 1.

⁶⁰ Gürünlü Hilmi, "İslâh-ı Medâris Hakkında Bir Mütala'a", *Sirât-ı Müstakîm*, III, Sayı: 65, Ay: 11, Yıl: 1325, s. 203.

⁶¹ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları-İcazetnâmeler-İslâhat Hareketleri)*, Dergah Yay., İstanbul 1983, s. 31.; Bilge, s. 2.

öğrencilerin maddi sıkıntılarını karşılamak için medrese adı verilen müesseseler kurulmuştur.⁶²

1.1. Medreselerin Kuruluşu

Medrese, sözlükte “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamına gelen ders (dirâse) kökünden bir mekân ismidir.⁶³ Terim olarak ise İslâm dünyasında eğitim öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amacın gerçekleşmesi hususunda gerekli altyapının da oluşturulduğu belirli mekânlara verilen özel bir anlamı ifade etmektedir.⁶⁴ Medreseler umumiyetle bir derslane ve etrafında yeteri kadar talebe hücrelerinden meydana gelmektedir. Başlangıçtan beri İslâm dünyasında medreseler vakıflarca idare edildikleri için medrese binalarına müessisin mali durumuna göre imaret, kütüphane, hamam gibi diğer müesseseler de ilave edilirdi. Bunun için her medresenin bir vakfîyesi bulunurdu. Vakfın şartlarına göre medreselerin nasıl işleyeceği, müderris, talebe ve memurlarının ne kadar maaş alacakları ve daha başka konular vakfiyelerde yer alırdı.⁶⁵

Medrese kurumunun ilk ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı konusunda ihtilaf vardır.⁶⁶ Medreselerin ortaya çıkışlarına tesir eden âmiller olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Mescid-i Nebvî’de açtığı Suffe’nin, Uygurların İslâm’dan önceki dinleri olan Budizm’de Budistlerin açtıkları vihâra⁶⁷ isimli külliyyelerin, Abbasilerin Bağdat’da açtığı Beytül-Hikme’nin ve Şii Fatimilerin açtığı Beytül-İlmlerin, kadim Yunan felsefe mekteplerinin, İran Sasani Medeniyeti’nin (Cundişapur Enstitüsü), ortadoğu kültür ve medeniyetleri bünyesinde gelişmiş

⁶² Remzi Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Medreseler”, *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl: 39, Sayı: 456, Ankara, Nisan 2001, s. 209-210.

⁶³ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, s. 323.

⁶⁴ Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler*, s. 15.

⁶⁵ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 47.

⁶⁶ Ersoy Taşdemirci, "Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları", *E.Ü. S.B.E. Dergisi*, Sayı:2, Kayseri 1988, s.269.; Mustafa Şanal, “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, *E.Ü. S.B.E. Dergisi*, Sayı : 14, Yıl: 2003, s. 149-150.

⁶⁷ Uygurlar İslâm’dan önce Budizm dinini benimsemişlerdi. Budistler gittikleri her yerde vihara adını verdikleri mabet, mektep ve diğer hizmet bölümlerini ihtiva eden külliyyeler açmışlardır. Uygur Türkleri İslâm’ı kabulden sonra bu külliyyeleri İslâm ibadetleri ve öğretimi için kullandılar ve bu külliyyeler medreselere örnek teşkil etti. bk. Baltacı, s. 63.; IV. Yüzyıldan itibaren Türk kağan, hatun, tekin ve başka Türk beylerinin hayrat (Türkçe; buyan) olarak Budist abideler ve külliyyeler yaptırdukları, islâmiyetten önce Belh, Buhara ve Semerkand’da İslâm kaynaklarına göre ‘nevbahar’ şeklinde belirtilen Budist viharaları olduğu bilinmektedir. Türkler İslâm olduklarında medreseleri kurarlarken bu Budist-Türk külliyyelerin tesiri altında kalmıştır. bk. Taşdemirci, s. 272.

mekteplerin (Odessa vb.) medreselerin doğmasında müessir olduğu çeşitli araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir.⁶⁸ Bunlardan ayrı olarak medreselerin doğuşunu şii mezhebinin propaganda merkezleri olan “dar’al ilm”lere karşı koyma gereksinimine bağlayanlar olduğu gibi medreselerin zaviye okullarının bir devamı olduğunu, ribatlardan doğduğunu hatta Yakındoğu Hristiyan okullarının dahi etkili olduğunu⁶⁹ söyleyenler vardır. Bütün bu sayılanlar göz önüne alındığında medreselerin ortaya çıkmasında bu âmillerin etkili olabileceği kabul edilmekle birlikte hiçbirinin tek başına medrese oluşumunu ve gelişimini açıklayamayacağı bir gerçektir. İlk medreselerin ne zaman inşa edildiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Eğitim ve öğretim müesseseleri için medrese kelimesinin ilk olarak IX. asırda kullanılmaya başlandığı bilinmekle beraber⁷⁰, medreselerin ilk defa resmi olarak devlet eliyle kurulması X. yüzyılda Karahanlılar Devleti (840-1212) zamanına rastlamaktadır. Aslan Gazi Tabgaç Han (Ö 1035), Merv’de bir medrese yaptırmış ve vefatında oraya defnedilmiştir.⁷¹ Karahanlı hükümdarları medreselerin kurulup yayılmalarına önem vermişlerdir. Bunun bilim sevgisinden başka iki nedeni vardır: 1. Medreselerden, Müslüman olan Türk boylarının yeni inanışlarını pekiştirme, yeni dinleri ile çelişen eski inanışları kaybettirme aracı olarak yararlanma; 2. Medreselerden çevrelerindeki Şiilere karşı kendi Sünnî-Hanefî inançlarını koruma aracı olarak yararlanmak.⁷²

1.2. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Medreseleri

İslâm dünyasında medrese teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde en büyük hisse Büyük Selçuklu Türkleri’ne aittir. Medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması, medrese teşkilatının en küçük ayrıntılarına kadar tespiti, Selçukluların eseridir.⁷³ Özellikle Selçuklular devrinde medreseler teşkilat, program, talebe ve müderrislere sağlanan imkânlar açısından oldukça gelişmiştir.⁷⁴ İlk Selçuklu medreseleri 1040 yıllarında Nişabur’da Tuğrul Bey tarafından kurulmuştur.⁷⁵ Ayrıca vezir Amidü’l-Mülk

⁶⁸ Baltacı, s. 62-63.; Hasan Akgündüz, *Klasik Osmanlı Medrese Sistemi*, Ulusal Yay., İstanbul 1997, s. 234-236.

⁶⁹ Taşdemirci, s. 270.

⁷⁰ Baltacı, s. 60.

⁷¹ Zeki Atçeken, Bedirhan Yaşar, *Selçuklu Müesseselerine Medeniyet Tarihi*, Eğitim Kitabevi Yay., Konya 2004, s. 95.

⁷² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yay., İstanbul 1994, s. 20.

⁷³ Baltacı, s. 63.

⁷⁴ Zengin, II. *Meşrutiyette Medreseler*, s. 15.

⁷⁵ Akyüz, s. 239.

Kündürî de Merv’de bir medrese inşa ettirmiştir.⁷⁶ Medrese denilince daha çok, Alparslan’ın ve ardından oğlu Melikşah’ın veziri olan Nizâmü’l-Mülk tarafından bilhassa Nîşâbur ve Bağdat’ta açılan Nizamiye Medreseleri akla gelmektedir.⁷⁷ İslâm tarihçileri medreselerin devlet eliyle desteklenen bir yapıda ilk kurucusu olarak Nizâmü’l-Mülk üzerinde dururlar. Ancak bundan önce de Horasan ve Maveraünnehr’in çeşitli bölgelerinde Fıkıh ve Hadis ile ilgili pek çok medrese kurulmuştur.⁷⁸ Nizâmü’l-Mülk’ün gayreti medrese için yeni bir başlangıç olmuştur. Dinî bakımdan Hanefî ve Şâfiî fıkıhlarını öğreten Bağdat Nizamiyesi’nin⁷⁹ yanı sıra, Nizâmü’l-Mülk daha sonra İsfahan, Musul, Merv ve Belh gibi şehirlere de kendi adı ile anılan medreseler tesis ettirmişti.⁸⁰ Ancak medreselerin birçoğu Bağdat Nizamiyesi’nin ilk kademesi seviyesindeydiler.⁸¹ Nizamiyelerin ders programlarında İslâmî ilimlerin yanı sıra müspet ilimlere de yer veriliyordu. Tıp, astronomi, matematik, felsefe ve tarih gibi ilimlerde burada tahsil ediliyordu.⁸² Devlet tarafından maddi-mânevî yardım gören ve saray tarafından himaye edilen Nizamiye Medreseleri’nin, gerek teşkilât ve gerekse öğretim bakımından o çağın diğer eğitim kurumlarından çok üstün oldukları bir gerçektir. Denilebilir ki kurulmasından önce pek çok medrese var olmasına rağmen Nizamiye Medresesi, gerek müderris ve talebelere sağlanan imkânlar ve gerekse öğretim programları açısından İslâm eğitim öğretimine yeni bir anlayış getirmiş ve daha sonra açılan medreselere örnek teşkil etmiştir. Selçuklular’dan sonraki dönemde İslâm dünyasında Bağdat Nizamiyesi tarzındaki medreselerin sayısının hızla arttığı görülmektedir. Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerinde Eyyûbîler ve Nureddin Zengî (1146-1174) zamanında birçok medrese kurulmuştur.⁸³ Nureddin Zengî döneminde medreselerin Suriye’nin bütün şehir ve köylerine kadar ulaştığı belirtilmektedir. Eyyûbîler devrinde Selâhaddîn-i Eyyûbî, diğer sultanlar, emîrler, nüfuzlu devlet adamları ve zengin kişiler tarafından Mısır, Kudüs, Suriye, Hicaz ve Yemen’de birçok

⁷⁶ Atçeken, Bedirhan, s. 99.

⁷⁷ Bozkurt, s. 324.

⁷⁸ Bağdat’taki Nizamiye’den önce Nîşâbur başta olmak üzere doğu İslâm dünyasında otuzdan fazla medresenin varlığı bilinmektedir. bk. Bozkurt, s. 324.

⁷⁹ Dicle kenarında (457/1064-1065) tarihinde inşasına başlanan medrese, iki sene sonra tamamlanarak 459/1066-1067’de tedrise başlamış ve tamamlanması için 100.000 dinar harcanmıştır. XIV. asırda eserleriyle Osmanlı medreseleri üzerinde tesiri olan Sâdeddin Teftezânî (ö. 792/1389-90) burada müderrislik yapmıştır. bk. Baltacı, s. 64.

⁸⁰ Kılıç, s. 209-210.

⁸¹ Baltacı, s. 64.

⁸² Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 336.

⁸³ Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler*, s. 16-17.

medrese inşa edilmiştir. Eyyûbîler döneminde sadece Dimaşk'ta doksandan fazla medresenin bulunduğu bilinmektedir.⁸⁴ Gerek yapı ve gerekse teşkilat bakımından Büyük Selçuklu Medreseleri'ni örnek alan Anadolu Selçukluları ve Anadolu'nun muhtelif yerlerine hâkim olan Türkmen Beyleri, Anadolu'da daha sonra Osmanlı medreselerine esas olacak çok sayıda medrese inşa etmişlerdir.⁸⁵ XIII. yüzyılda, Moğol istilasından kaçan birçok bilgin, mutasavvıf, İç Asya'dan Anadolu'ya gelip yerleşmiş, bu da Anadolu Selçuklu medreselerinin bilimsel olarak daha güçlenip önem kazanmalarında etkili olmuştur. Anadolu Selçuklu medreselerinde öğretim ve düzen, Büyük Selçuklu medreselerindeki gibidir.⁸⁶ Devlet, eğitim öğretim için her türlü kolaylığı sağlamış ve ilim adamlarına çok itibar etmiştir. Bu yüzden zamanın en kıymetli ve şöhretli kimseleri Anadolu'ya gelmiştir.⁸⁷

Anadolu Selçuklu zamanında kurulan medreselerin en eskisi Konya'da II. Süleyman Şah (1196-1204) zamanında yapılan ve iplikçi diye meşhur Şemseddin Ebu Said Altunaba Medresesi'dir. Bundan sonra Anadolu Selçuklular yine Konya'da Şerif Mesud Medresesi (1241), Sırçalı Medrese (1242-43), Karatay Medresesi (1251-52), Kayseri'de Sahibiyye (1267-68), Sinop'ta Süleyman Pervane, Kırşehir'de Cacabey, Malatya'da Ulu Camii, Antalya'da İmaret, Atabey, Karatay gibi medreseler tesis etmişlerdir. Kayseri, Malatya, Niksar, Tokat çevrelerinde devlet kuran Danişmentliler de Kayseri'de Küllük Camii Medresesi, Niksar'da Yağlıbasan Medresesi, Tokat'ta Çukur Medrese gibi medreseler kurmuşlardır.⁸⁸ Selçuklu medreseleri arasında dinî bilimlerin ekseriyetini bir arada okutanlar olduğu gibi, birkaç bilimin öğretimine hasredilen medreseler de vardır. Ancak, medreseler arasında gerçek anlamda ihtisaslaşma Anadolu Selçuklu Medreseleri'nde görülmektedir. Mesela Konya'da İnce Minareli Medrese'de Hadis, yine Konya'da Sırçalı Medrese'de Fıkıh, Kayseri'de Çifte Medrese'nin birinde Tıp, Kırşehir ve Kütahya Medreseleri'nde Heyet ve Nücûm bilimleri öğretimi yapılıyordu.⁸⁹

⁸⁴ Bozkurt, s. 324-325.

⁸⁵ Orhan Gazi zamanında Anadolu'ya gelen meşhur seyah İbn-i Batuta Anadolu'nun her tarafında hatta küçük kasabalarda bile medreselere tesadüf ettiğini yazar. bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B Yay., İstanbul 1993, II, s. 436.

⁸⁶ Akyüz s. 43.

⁸⁷ Atçeken, Bedirhan, s. 107.

⁸⁸ Atçeken, Bedirhan, s. 106-107.

⁸⁹ Taşdemirci, s. 275.

1.3. İlk Osmanlı Medreseleri

Bilindiği gibi medreseler, diğer bir kısım eğitim öğretim kurumları yanında, Osmanlı eğitim öğretim tarihinin hiç şüphesiz en önde gelen müesseseleridir. Osmanlılara kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinden devredilen bu miras, onlar tarafından devletin varlığını koruduğu sürece korunmuştur. Tabiatıyla altı asrı geçen bir zaman içerisinde medreseler, bir taraftan Osmanlı genişlemesiyle birlikte daha önce gitmedikleri yeni coğrafyalara taşınmış, bir taraftan da önemli veya önemsiz, bazı değişikliklere uğramıştır.⁹⁰

Medreseler kurulmaya ve gelişmeye Osmanlı Devleti zamanında da devam etmiş ve Osmanlı eğitim öğretim sisteminin omurgasını uzun yıllar tek başına teşkil etmiştir. Osmanlılar kurdukları medreselerde Anadolu Selçuklu medreselerini örnek almıştır. Osmanlı medreseleri Anadolu Selçuklu medreselerinin devamıdır da denilebilir.⁹¹

Osmanlı Devleti siyasi olarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin vârisi değildir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından Anadolu'da birçok beylik ortaya çıkmıştı. O beyliklerden biri olan Osmanlılar, bir buçuk asır içinde hâkimiyetlerini kabul ettirerek Anadolu'ya hâkim oldular.⁹² Yaklaşık 150 yıl süren bu siyasi karışıklık ve mücadele döneminde Osmanlılarda eğitim ve öğretime yeterince önem verilememiştir. Bu nedenle kaynaklarda devletin kurucusu olan Osman Bey zamanında kurumsal olarak eğitim ve öğretimle ilgili ne gibi faaliyetler yapıldığı hususunda ayrıntılı bilgiye ulaşılamamaktadır. Osman Bey'den sonra devletin başına geçen klasik dönem Osmanlı sultanlarının ortak özelliği ise ilim ve ulemayı korumalarıdır. Bunu fethettikleri yerlere hemen cami, mektep, medrese, tekke açmalarından anlayabiliyoruz.⁹³ Osmanlılarda ilk medrese, H. 731 (M. 1330)'de Gazi Orhan Bey tarafından, o tarihte küçük beyliğin merkezi olan İznik'te yaptırılmıştır. Bu medreseye ilk müderris olarak da Türk âlim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Davud-i Kayserî tayin edilmiştir. Orhan Gazi 6 Nisan 1326 tarihinde Bursa'yı aldıktan sonra beylik merkezini İznik'ten buraya naklederek burada da manastırdan çevrildiği için halk arasında Manastır Medresesi diye meşhur

⁹⁰ Yazıcı, s. 581.

⁹¹ Baltacı, s. 72.

⁹² Atay, s. 9.

⁹³ Akgündüz, s. 250.

olan medreseyi inşa ettirmiştir.⁹⁴ Orhan Bey'den sonra devletin başına geçen padişahlar da Bursa'ya pek çok medrese yaptırmıştır. Bunlara I. Murat'ın Çekirge'de (1365-1366) yaptırmış olduğu Hüdavendigâr Medresesi, Yıldırım Bayezid'in Yıldırım Camii yanında yaptırdığı Yıldırım Medresesi (1388-1389) ve Darüşşifası (1400), Çelebi Mehmet'in Yeşil Camii yanında inşa ettirdiği Yeşil Medrese (1418-1419) ve II. Murat'ın Muradiye Medresesi (1430) örnek verilebilir.⁹⁵ Edirne'nin 1363 yılında fethedilmesinden ve buranın başkent yapılmasından sonra ilmî yöneliş doğal olarak Edirne'de yoğunlaşmıştır. Edirne'de yapılan medreselerin en önemlileri II. Murat'ın yaptırdığı Dârü'l-hadis (1435) ve Üçşerefeli Medrese (1447)'dir.⁹⁶ Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde yaptırılan medreselerin derece, sınıf, teşkilat ve tahsisat bakımından en önemlileri devlete sırasıyla başkentlik yapmış olan İznik, Bursa ve Edirne'de bulunuyorlardı.⁹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı Osmanlı'nın ilk döneminde kurulan medreselerin derece ve sınıflarını şu şekilde değerlendirmiştir:

“Kuruluşun ibtidalarında İznik Medresesi bu beyliğin birinci sınıf medresesi idi; sonra Bursa'da yapılan müteaddit medreseler dolayısıyla İznik ikinci dereceye inerek Bursa'daki (Sultan Medresesi) birinci dereceyi aldı. Edirne devlet merkezi olduktan sonra II. Murat zamanında 841 H. (1437 M.) de başlayarak bazı ârızalar sebebiyle 851 H. (1447 M.) senesinde tamamlanan üç şerefeli cami yanındaki büyük medrese ile Dârü'l-hadis o tarihte Osmanlı memleketlerindeki medreselerin üstünde yer aldı...”⁹⁸

Kuruluş yıllarından itibaren 1326-1451 devresinde seksen dört medresenin yapıldığı tespit edilmektedir. Bunlardan on biri Orhan Bey, sekizi I. Murat, yirmisi I. Bayezid, yedisi I. Mehmet, otuz yedisi II. Murat zamanında kurulmuş, bir medrese de fetret döneminde inşa edilmiştir. Bunların elli üçü Anadolu'da, yirmi dokuzu Rumeli'de, ikisi ise Kudüs'teydi.⁹⁹

1.4. Sahn-ı Semân ve Süleymaniye Medreseleri

Osmanlı medrese sistemi, günümüzdeki sistematiğe göre ilköğretim ikinci kademesinden lisans üst eğitime kadar farklı eğitim kademelerini kapsayan, birbirinin devamı şeklindeki medreselerden oluşuyordu. Medreselerde eğitim ve akademik

⁹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, T.T.K. Yay. Ankara 1988, s. 1-2.

⁹⁵ Akyüz, s. 55.

⁹⁶ Akyüz, s. 55.

⁹⁷ İlk Osmanlı Medreseleri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul 1984

⁹⁸ Uzunçarşılı, s. 2.

⁹⁹ Mehmet İpşirli, “Medrese”, *DİA*, XXVIII., s. 327-328.

çalışmaları yürüten müderrislerin niteliğini arttırmak için bilimsel çalışma ve tecrübeyi esas alan bir kariyer sistemi oluşturulmuş, böylece onlara en alt düzeydeki medreselerden en üst düzeydeki medreseye kadar yükselme imkânı sağlanmış, terfi eden müderrislere daha iyi maddi imkânlar sunulmuştur. Merkezi yönetim, müderrislerini tayin ettiği ve eğitim öğretimini denetlediği medreselerin finansmanını vakıflara ve halka bırakmıştır.¹⁰⁰

İstanbul'un fethi sonrası Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu Sahn-ı Semân medreseleri kısa sürede devletin en üst medresesi halini aldı. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethetmesinin ardından başlıca kiliselerden sekizini camiye çevirdi ve her birine birer medrese tesis etti. Kendi adıyla isimlendirilen cami inşa edilince orada sekiz medrese yaptırmıştır. Bunlar camiin etrafında bulunmaları ve sekiz yüksek dereceli medreseden oluşmaları sebebiyle Sahn-ı Semâniyye Medreseleri adını almıştır.¹⁰¹ 1463 yılında inşasına başlanan külliyenin¹⁰² içinde yer alan medresenin yapımı 1470'te tamamlanmıştır. Caminin iki tarafında dörder adet sıralanan ihtisas medreselerine "semâniye" (sekiz) adı verilmiştir. İsmindeki Sahn kelimesinin ise nereden geldiği konusu tartışmalıdır. Düz yer, geniş saha, avlu manalarına gelen sahn kelimesinin külliyenin Bizans'tan kalma Havâriyyûn Kilisesi harabelerinin temizlenip düzlük haline getirildiği alanın üzerine yapılmasından geldiğini söyleyenler olduğu gibi külliyenin şehrin tam ortasında bulunması nedeniyle böyle denmiştir diyenler de vardır.¹⁰³ Dördü caminin doğu kısmında dördü de batı kısmında olmak üzere sekiz adet olan medreselerden her biri on dokuz odalıdır. Sahn-ı Semân Medresesi'nin arka tarafında Sahn'a hazırlık amacıyla "Tetimme" veya "Mûsıla-i Sahn" adı ile sekiz medrese daha inşa edilmiştir. Bu medrese derece itibarıyla orta tahsil seviyesindedir.¹⁰⁴ Sahn-ı Semân Medreseleri'nden sonra medreseler yeni bir sınıflamaya tabi tutuldu. Fatih Sultan Mehmet çıkardığı kanunname ile medreseleri kısımlara ayırmıştır.¹⁰⁵ Medreseler aşağıdan yukarıya doğru Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh, Telvîh (Kırklı), Hâriç, Dâhil ve

¹⁰⁰ Cemil Öztürk, "Osmanlılar", *DİA*, XXXIII, s. 566.

¹⁰¹ Pakalın, s. 437.; İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Kitap Yayın Dağıtım, Ankara 2010, s. 75.

¹⁰² Külliye, Sahn-ı Semân ve Tetimme denen medreseler ile bir Muallimhane denen ilkokul, kütüphane, imaret ve aşevi, iki hamam, Darüşşifa denen hastane, misafirhanelerden oluşmaktadır. bk. Akyüz, s. 57.

¹⁰³ Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *DİA*, XXXV, s. 532.

¹⁰⁴ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 93.

¹⁰⁵ Medreselerin derecelendirilmesinde müderrislerin aldıkları ücretler, okutulan dersler ve medreselerin kurucularının mevkileri esas alınmaktadır. bk. Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler*, s. 19.

Sahn-ı Semân olarak beş sınıfa ayrıldı.¹⁰⁶ Orta öğretimin en alt düzeyi olarak kabul edilen Hâşiye-i Tecrîd Medresesi, müderrisinin yevmiyesi yirmi akçe olduğu için Yirmili Medreseler ve buralarda Nasrettin Tusi'nin "Tecrîd" adlı kitabını yorumlayan ana ders kitabı okutulduğu için "Tecrîd Medreseleri" isimleriyle de bilinirdi.¹⁰⁷ Müderrislerinin yevmiyesi otuz akçe olan ve orta düzey ikinci basamak olan medreseye Miftâh¹⁰⁸, kırk akçe olana Kırklı veya Telvîh¹⁰⁹ ve bunlardan bir derece daha yüksek olan medreseye Hâriç Elli Medreseleri denildi.¹¹⁰ Hâşiye-i Tecrîd ve Miftâh Medreseleri'ni daha çok taşra şehirlerindeki medreseler oluşturmaktaydı.¹¹¹ Kırklı ve Hâriç Elli Medreseleri genelde Osmanlılar'dan evvelki Anadolu Selçuklular ve Anadolu Beylikleri döneminden kalma medreselerden oluşuyordu. Dâhil Medreseleri ise Osmanlı padişahları, şehzâdeleri, valide sultanlar ve padişah kızlarının yaptırdığı medreselerdir. Fatih'le beraber en yüksek tahsil yolu Sahn-ı Semân Medreseleri oldu. Sahn-ı Semân'a hazırlık mahiyetindeki Mûsıla-i Sahn veya Tetimme Medreseleri, Dâhil Medreseleri derecesindedir ve genellikle Dâhil Medreseleri yerine Mûsıla-i Sahn denilmiştir.¹¹² Tedris hayatına başlayan bir öğrenci muhtasarât denilen dersleri gördükten sonra Hâşiye-i Tecrîd Medresesi'ne başlar ve derslerde başarılı olması halinde buranın müderrislerinden bir belge almak suretiyle Miftâh Medreseleri'ne devam ederdi. Ardından Kırklı, Hâriç ve Dâhil Medreseleri derslerini gördükten sonra Sahn-ı Semân'a giderek danişmend¹¹³ olurdu.¹¹⁴ Klasik Osmanlı medrese sisteminde eğitim yıl esasına göre düzenlenmeyip okutulan ders ve kitaba göre düzenlenmişti. Her bir medrese belirli ders ve kitapları okutur ve dersi ya da kitabı bitirerek hocasından o dersi okuduğuna dair icazet alan öğrenci bir üst medreseye gitme hakkına sahip olurdu. Osmanlı devlet teşkilatına dair anonim bir eser olan Hırzû'l-Mülûk'e göre medreseye

¹⁰⁶ Uzunçarşılı, s. 11.; Cahit Baltacı ise medreselerin Fatih Sultan Mehmet'in çıkardığı kanunname ile 7 mertebeye ayrıldığını söylemektedir. bk. Baltacı, s. 73.

¹⁰⁷ Güven, s. 73.

¹⁰⁸ Miftâh medreseleri deyimi 1160-1229 yılları arasında Maverâünnehir'de yetişmiş olan Sekkâki adlı ünlü belagat üstadının yazdığı "Miftâh-ül ilm" adlı edebiyat kitabının bu medreselerde temel kitap olarak okutulmasından gelmektedir. bk. Güven, s. 73.

¹⁰⁹ Kelime olarak manalı konuşma, açıklama, belli etme anlamlarına gelen telvîh isminin kullanılması Sâdeddin-i Teftazânî'nin usûl-ı fıkîh dersi için hazırladığı "Telvîh" adlı şerhten kaynaklanmaktadır. bk. Güven, s. 73-74.

¹¹⁰ Uzunçarşılı, s. 11

¹¹¹ Unan, s. 73.

¹¹² Uzunçarşılı, s. 11-12.

¹¹³ Medrese öğrenimi görmüş kişilere özellikle Sahn-ı Semân medresesinde eğitim gören öğrencilere denirdi. Farsça bir tamlama olan danişmend'in anlamı, ilim sahibi sayılan adam demektir. bk. Güven, s. 90.

¹¹⁴ Uzunçarşılı, s. 12.

devam eden bir talebe önce bir miktar sarf ve nahivle diğer başlangıç derslerini ayrıca mantık, kelâm ve meânî okur, İstanbul'a gelince Hâşiye-i Tecrîd Medreseleri'nin her birinde üçer dörder ay kalarak her müderristen beş altı ders görüp dört beş yıl zarfında Sahn-ı Semân Medreseleri'ne ulaşır.¹¹⁵ Bu konuyla ilgili olarak Uzunçarşılı'nın aktardığı bir fermanda, klasik Osmanlı medreselerinde eğitim sürecinin nasıl olması gerektiği belirtilmiştir. 1 Şubat 1576 yılına ait İstanbul, Edirne ve Bursa kadılarına ve onlar vasıtasıyla müderrislere hitaben gönderilen bu fermanda, talebelerin eğitim sürecine riayet etmeden çabucak danişmend olarak mülâzım olma sevdasında oldukları ve bunun medrese kanununa aykırı olduğu belirtilerek olması gereken tefris süreci şöyle belirtilmiştir:

“ Talebelerden biri istihkakiyle danişmend¹¹⁶ olduktan sonra üç yıl alettevâli şugl etmeden Sahn Medresesine varmaya ve Sahn müderrisleri dahi bir danişmendin danişmend olduktan sonra üç yıl bittamam şugl ettiği şuhûd-i udul ile yanlarında sâbit olmayınca ânun gibileri danişmendliğe kabul etmeyeler; şöyle ki bu emr-i şerîfe muhalif vazıları sâdir olursa danişmend tâzir olunup tarîkten red oluna ve kabul eden müderris dahi muâteb ve mâzul ola.

“Ve her danişmend, Hâşiye-i Tecrîd ve Miftâh Medreselerinde ekalli bir yıl şugl etmedin yukarı medreselere hareket etmeye ve

“Hâşiye-i Tecrîd Medreseleri'nin her birinde ekalli birer ay şugl edip ders okumadan âhar müderrise varmaya

“ve Miftâh Medreseleri'nde dahi akalli iki ay şugl edip ders okumadın âhar müderrise varmaya ve

“Kırkılı Medreseleri'nde dahi akalli üç ay şugl edip derslerin okumadın âhar müderrislere varmayalar ve

“Hâriç Elli Medreseleri'nde dahi akalli üç ay şugl edip derslerin okumadın yukarı medreselere varmayalar ve

“Paye-i Sahn Medreseleri'nde (Dâhil Medreseleri) akalli altı ay şugl edip derslerin okumadın âhar müderrise varmayalar ve

Beyan olunduğu kanun üzere danişmendlerin şugl ve hareketleri şuhûd-i udul ile sâbit olmadın müderrisîn dahi anları kabul itmeyeler...¹¹⁷

Bu fermanan anlaşıldığı üzere Hâşiye-i Tecrîd Medresesi'yle eğitime başlayan bir öğrenci iyi çalışıp derslerinde başarılı olmak şartıyla üç sene içerisinde Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh, Kırkılı, Hâriç ve Dâhil Medreseleri'ni tamamladıktan sonra Sahn-ı Semân

¹¹⁵ İpşirli, s. 329.

¹¹⁶ Burada danişmend tabiri sınıflandırılmadan medrese talebesi anlamında kullanılmıştır.

¹¹⁷ Uzunçarşılı, s. 14.

Medreseleri'nden birine girebilecektir.¹¹⁸ Sahn talebesinin ne kadar süreyle eğitim gördüğü kesin değildir. Talebe eğitim süresince okuması gereken dersleri kitap halinde veya kitapların belirli bölümlerini seçerek okuduğu için hocası tarafından yeterli bulunmadığı sürece başka bir derse geçemezdi. Bu sebeple her talebe için sürenin farklılık göstermesi mümkündür.¹¹⁹

Denilebilir ki Fatih dönemi Osmanlı eğitim hayatının devlet eliyle şekillendirildiği ve bütüncül düzenlemelerin gerçekleştirildiği bir dönemdir. Bu nedenle medrese tarihi açısından da büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı medrese tarihinde döneminin çok üstünde icraatların yapıldığı ve zamanını aşan gelişmelerin yaşandığı bir başka dönem de Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarıdır.¹²⁰ Sahn-ı Semân'dan bir asır sonra inşa edilen Süleymaniye Külliyesi (1551-1557) özellikle Medrese-i Evvel, Sâni, Sâlis ve Râbi isimleriyle dört medrese, bir tıp medresesi ve dârüşşifâ ile dârül hadisten oluşuyordu ve Osmanlı Devleti'nde eğitimde varılan en yüksek noktayı temsil ediyordu. Önce Sahn-ı Semân ile ardından Süleymaniye Medreseleri'yle Osmanlı medrese sistemi dereceler, dersler, gelir kaynakları ve yönetim bakımından önemli gelişmeler kaydetti.¹²¹ Süleymaniye Medreseleri'yle medrese sistemine yeni mertebeler eklenmiş oldu. Cahit Baltacı'ya göre Süleymaniye Medresesi'nin kurulmasından sonra Osmanlı medreseleri şu mertebelerden oluşmaktadır:

1-Hâşiye-i Tecrîd (Yirmili) Medreseler

2- Miftâh (Otuzlu) Medreseler

3- Telvîh (Kırklı) Medreseler

4- Hâriç Medreseleri

5- Dâhil Medreseleri

6- Sahn-ı Semân Medreseleri

¹¹⁸ Uzunçarşılı, s. 14.

¹¹⁹ Unan, s. 532.

¹²⁰ Akgündüz, s. 258.

¹²¹ İpşirli, s. 328.

7- Süleymaniye Medreseleri: 4 medrese olup beşinci medresenin Hâmise-i Süleymâniye adıyla 1009/1600'da Üsküdar'da Atik Vâlîde Medresesi'nin Mustafa Efendi'ye verilmesiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

8- Altmışlı Medreseler

9- Süleymâniye Dârü'l-Hadisi¹²²

Kanuni döneminde yapılan düzenlemeyle Osmanlı medreselerinde eğitim iki aşamaya ayrılmıştır. Birincisi Sahn-ı Semân Medreseleri'nde hukuk, ilâhiyat ve edebiyat dallarında yapılan eğitim, ikincisi Süleymaniye Medreseleri'nde matematik ve tıp alanlarında yapılan eğitimidir.¹²³ Bu durumla bağlantılı olarak Uzunçarşılı şöyle demektedir:

“Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Semân Medreseleri; Tefsir, Usûl Fıkıh, Fıkıh, Kelâm, ve Arap lisanı üzerine tedarik yapan İlâhiyat, İslâm hukuku ve Arap Edebiyatı Fakültesi idi ve henüz müsbet ilimlere mahsus olan Tıp ve Riyâziyat (Matematik) Fakülteleri yoktu. Bu ihtiyaç göz önüne alınarak mevcuda ilâveten; Tıp, Riyâziye Fakülteleriyle bir de Darü'l-Hadis isimli medreseler yapıldı.”¹²⁴

Süleymaniye Medreseleri'nin asıl özelliği Havâmis-i Süleymaniye denen beş bölüm halinde kademelenmesidir. Bu beş bölüm Sahn-ı Semân Medreseleri düzeyinde idi. Darü't-Tıp ve Darü'l-Hadis Medreseleri ise ihtisas kurumu olması bakımından “yüksek okul” konumundaydılar.¹²⁵ Süleymaniye Medresesi yapılıncaya kadar en yüksek müderrislik Sahn-ı Semân müderrisliği iken Süleymaniye Medresesi'nin inşasından sonra müderrisler İptidâ-i Altmışlı Medrese'den başlayarak Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye ve Süleymaniye ve müderrisliğin son kademesi olan Dârü'l- Hadis-i Süleymaniye şeklinde bir müderrislik kademesi takip ederlerdi.¹²⁶ Süleymaniye Medreseleri'nde ve sonrasında gerek aklî gerekse naklî ilimlerde okutulan dersler ve kitaplar zaman, mekân ve hocaların durumlarına göre değişiklik göstermiştir.¹²⁷

¹²² Baltacı, s. 74.

¹²³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, M.E.B. Yay., İstanbul 1991, s. 12.; Güven, s. 75.

¹²⁴ Uzunçarşılı, s. 33.

¹²⁵ İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri (Kurumlar, Kişiler ve Söylemler)*, Nobel Yay. Ankara 2010, s. 150.

¹²⁶ Uzunçarşılı, s. 37

¹²⁷ Doğan, s. 150.

Biz bu çalışmada klasik dönem¹²⁸ diye isimlendirilen bu devrede medreselerin kademelerinde okutulan dersler ve kitaplar hakkında pek çok çalışmadan ikisini örnek vermekle yetineceğiz. Klasik dönem Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve kitaplar Cahit Baltacı'ya göre şöyledir¹²⁹:

Tablo 1. Hâşiye-i Tecrîd Medreseleri (Yirmili Medreseler)

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1. Belâgat	Mutavvel (Teftezânî [ö471-1389])
2. Kelâm	Hâşiye-i Tecrîd (Seyyid Şerif Cürçânî [ö. 816-1413])
3. Fıkıh	Şerh-i Ferâiz (Seyyid Şerif Cürçânî)

Kaynak: Baltacı, s. 87-88.

Tablo 2. Miftâh Medreseleri (Otuzlu Medreseler)

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1. Belâgat	Şerh-i Miftâh (Teftezânî'nin el-Mutavvel ale'l-Miftâh'ının şerhi)
2. Kelâm	Hâşiye-i Tecrîd (Sâdeddin Teftezânî)
3. Fıkıh	Tenkîh ve Tavdih (Sadru'ş-Şeria, Ubeydullah b. İshak el-Buhârî)

Kaynak: Baltacı, s. 87-88.

Tablo 3. Telvîh Medreseleri (Kırkılı Medreseler)

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1. Belâgat	Miftâhu'l-Ulûm (Seyyid Şerif Cürçânî)
2. Meânî	Şerh-i Miftâh
3. Kelâm	Şerh-i Mevâkîf (Seyyid Şerif Cürçânî)
4. Fıkıh	Sadru'ş-Şeria
5. Hadis	Mesâbih (Bagâvî [ö. 516-1122])

Kaynak: Baltacı, s. 87-88.

¹²⁸ Klasik dönem Osmanlı medeniyet sistemini oluşturan alt sistemlerin yapı ve davranış bazında uyum ve bütünleşme gösterdiği Osmanlı'nın kuruluşundan Tanzimat'a veya ilk yenileşme hareketlerinin başladığı 1773 yılına kadarki tarihi oluşumu ifade eder. bk. Akgündüz, s. 30.

¹²⁹ Baltacı, s. 87-88.

4. Ellili Medreseler

Tablo 4. Hâriç Medreseler

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1. Fıkıh	Hidâye (Burhaneddin b. Ebi Bekr Merginânî [ö.650-1253])
2. Kelâm	Şerh-i Mevâkîf (Seyyid Şerif Cürcânî)
3. Hadis	Mesâbih (Hüseyin b. Mes'ud Bagâvî [ö. 516-1122])

Kaynak: Baltacı, s. 87-88

Tablo 5. Dâhil Medreseleri

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1. Fıkıh	Hidâye (Burhaneddin b. Ebi Bekr Merginânî [ö.650-1253])
2. Usûl-i Fıkıh	Telvîh (Teftezânî)
3. Hadis	Buhârî (Muhammed b. İsmail Buhârî [ö. 194-809/256-869])
4. Tefsir	Keşşâf (Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri [ö. 538-1143]; Beyzâvî (Nasıruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî [ö. 685-1286])

Kaynak: Baltacı, s. 87-88.

Tablo 6. Sahn-ı Semân Medreseleri

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1. Fıkıh	Hidâye (Burhaneddin b. Ebi Bekr Merginânî [ö.650-1253])
2. Usûl-i Fıkıh	Telvîh, Şerh-i Adûd
3. Akâid	Şerhu Akaidi'n-Nesefiyye; Şerhu Akaidi'l-Adudiyye, Devvânî
4. Hadis	Buhârî (Muhammed b. İsmail Buhârî [ö. 194-809/256-869])
5. Tefsir	Keşşâf (Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri [ö. 538-1143]; Beyzâvî (Nasıruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî [ö. 685-1286])

Kaynak: Baltacı, s. 87-88.

Tablo 7. Altmışlı Medreseler

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1. Fıkıh	Hidâye Şerh-i Ferâiz (Seyyid Şerif Cürcânî)
2. Usûl-i Fıkıh	Telvîh
3. Kelâm	Şerh-i Mevâkif
4. Tefsir	Keşşâf (Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri [ö. 538-1143]; Beyzâvî (Nasıruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî [ö. 685-1286])
5. Hadis	Buhârî (Muhammed b. İsmail Buhârî [ö. 194-809/256-869])

Kaynak: Baltacı, s. 87-88.

Klâsik Osmanlı medreselerinin dereceleri, ders kitapları, kitapların ilgili bilim dalları ve müderrislerin maaşları Yahya Akyüz'e göre ise şu şekildedir¹³⁰:

Tablo 8. Yahya Akyüz'e Göre Klâsik Osmanlı Medreselerinin Düzeni ve Okutulan Bilimler

Çeşitli düzeylerdeki medreselerin adları	Okunan başlıca ders kitapları	Kitabın ilgili olduğu bilim dalı	Müderrisin maaşı
Hâşiye-i Tecrîd	Emsile, Bina, Maksut	Sarf	20-25 akçe
	Avâmil, İzhar, Kâfiye	Nahiv	
	Şerh-i Tevâli, Metâlî	Akâid-i Kelâm	
	Telvîh	Usûl-i Fıkıh	
	Hâşiye-i Tecrîd	Kelâm	
	Şerh-i Ferâiz	Fıkıh	
	Mutavvel	Belâgat	

¹³⁰ Akyüz, s. 59.

Tablo 8'in devamıdır.

Miftâh	Hâşiye-i Tecrîd	Kelâm	30-35 akçe
	Şerh-i Miftâh	Belâgat, Maânî	
	Tenkîh ve Tavzîh	Fıkıh, Usûl-i Fıkıh	
	Mesâbih	Hadis	
Kırklı ve Hâriç Elli	Miftâh-ul Ulûm	Belâgat	50 akçe
	Tevzîh	Usûl-i Fıkıh	
	Meşârik, Hidâye	Hadis, Fıkıh	
	Şerh-i Mevâfık	Kelâm	
	Buhari, Müslim, Mesâbih	Hadis	
Dâhil elli	Hidâye	Fıkıh	50 akçe
	Telvîh	Usûl-i Fıkıh	
	Buhari	Hadis	
	Keşşâf, Beyzâvî	Tefsir	
Altmışlı	(Aynı)		60 akçe
Sahn	Fatih, Süleymaniye, Ayasofya Medreseleri'ndeki dersler ile bazı Altmışlı Medreseler'deki dersler		60'tan çok

Kaynak: Akyüz, s. 59.

İslâm eğitim sisteminin uzun zaman temel kurumu olan medrese Osmanlılar döneminde fiziki şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Denilebilir ki Osmanlı medrese kültür ve gelişiminde büyük rol oynamıştır.¹³¹ Medrese bu dönemde sıbyan mekteplerinden sonra orta, lise, yüksek okul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmi kimliği nedeniyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumudur.¹³²

1.5. Medreselerdeki Bozulmanın Sebepleri

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılın sonlarına doğru gerilemeye başlayınca, ulemâdan kimi şahsiyetlerin, devlet idaresi ve yönetimdeki bozulmaların düzeltilmesi ile ilgili düşüncelerini zaman zaman eserler ve lâyhâlar halinde padişahlara sundukları görülmektedir.¹³³ Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla beraber tesisine başlanan medreseler, devletin gerilemesine paralel olarak ta bozulmaya başlamıştır. Medreselerdeki bozulmanın ne zaman başladığına dair çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Uzunçarşılı'ya göre II. Bayezid¹³⁴ ve Kanuni¹³⁵ zamanlarında bir takım bozulma emareleri bulunsa da esas itibarıyla XVI. yüzyılın sonlarına doğru müderris kalitesi, eğitim ve talebe yönünden medreseler bozulmaya başlamış ve seneler geçtikçe bozulma artarak devam etmiştir.¹³⁶ Bu bozulmanın nedenleri hakkında pek çok araştırmacı

¹³¹ Öztürk, s. 566.

¹³² İpşirli, s. 327.

¹³³ Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, Haz. Zuhuri Danışman, M. E. B., İstanbul, 1972; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, (Nesâyih'ül-Vüzerâ ve'l-Ümerâ), Haz. Hüseyin Ragıp Uğural, Türkiye ve Orta Doğu Âmme İdaresi Enstitüsü Yay., Ankara 1969.

¹³⁴ Uzunçarşılı, II. Bayezid döneminde iltimasın başladığını şu örnekle aktarmaktadır: "II. Bayezid zamanında padişahın müdahalesiyle iltimas başladı. Bayezid, kendi kullarından Zamirî mahlaslı Hamza Nureddin'i Sahn-ı Semân müderrisi yapmak istemişti; Kazasker Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi bunun o dereceye kadar ilmî kudreti olmadığını söylemesi üzerine padişah: "Fünûn-i âliyeden okutmağa kadir değilse kâfiye (nahivden) nin şerhlerinden mutavassıt nam kitaptan ders vermeğe kadirdir" diye mukabele etmiş ve tayin ettirmiştir." Uzunçarşılı, s. 68.

¹³⁵ Bozulmanın ilk başlangıç zamanlarını çoğu araştırmacı Kanuni dönemine kadar geriye götürmektedir. bk. Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yay., Ankara 1996, s. 23.; Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 23-24.; Uzunçarşılı, s. 46.; İsmail Güven Kanuni zamanında medreselerin bozulmaya başlamasını devrin önemli âlimlerinden Taşköprülüzâde'nin gözünden şöyle aktarmaktadır: "Taşköprülüzâde 1540 tarihlerinde bile Osmanlı medreselerinde genel entelektüel seviyenin düşmeye başladığını, felsefe ve matematiğe dair eski ilginin kalmadığını, müderrislerin bile temel teorik bilimlerdeki ana kitapları okumak yerine, basit birkaç özet kitap okumakla yetindiklerini belirtmiştir. Kuran-ı Kerim'in felsefî yönleri üzerinde değil tamamen günün gereksinimlerini karşılamaya ve pratik sorunları çözmeye yönelik fıkıh öğrenimine, tahrir, edebiyat ve şiir yazma gibi konulara daha çok merak duyulmaya başladığından yakınmaktadır. Medreselere daha liberal bir dünya görüşü yerleştirmiş olan Hanefî Mezhebi gelenekleri yerine, geleneğe daha çok bağlı olan Hanbelî Mezhebi'nin etkisinin yayılmaya başladığına dikkat çekmiştir." Güven, s. 78-79.

¹³⁶ Uzunçarşılı, s. 67.

benzer şeyler ortaya koymuşlardır. Mesela Yahya Akyüz'ün medreselerdeki bozulmanın sebepleri hakkındaki tespitleri şöyledir:

“Bu nedenlerin başlıcaları, devletin çeşitli kurumlarının da bozulmaya başlaması, rüşvet ve hatır gönülün işe karışması, adamsendecilik, medreselerin yöntemlerinin kendi içlerinde gelişmeyi önleyici, bozulmayı bulaştırıcı unsurlar taşıması, duraklama ve gerileme dönemlerinde Rumeli’de yenilgiler yüzünden Türk kitlelerinin gerilere göç etmesi ve böylece birçok kentte sağlıklı, düzensiz bir nüfus yoğunluğunun oluşması ve bu kişilerin medreselerde barındırılması yüzünden buraların hayır kurumları haline dönüşmesi... vb. nedenlerdir.”¹³⁷

Ziya Kazıcı ise Osmanlı ilmiye teşkilatının bozulma sebeplerini nüfus kesâfeti, devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar, ulema zâdegân sınıfın doğması, ilmiyeye ait kanun ve geleneklerin çiğnenmesi, merkezicilik, saltanat kavgası, talebe isyanları, bencillik, ilmi hürriyetin olmaması gibi hususlara dayandırmaktadır.¹³⁸ Belirtilen bu nedenler göz önünde bulundurularak medreselerin bozulmaları başlıca üç alanda kendini göstermiştir denebilir. Bunlar eğitim öğretim alanında bozulma, müderrisliğe atanma yönteminin bozulması ve disiplin alanındaki bozulmadır.

1.5.1. Eğitim Öğretim Alanında Bozulma

Medreselerdeki gerilemenin en önemli sebebini teşkil eden eğitim öğretim alanındaki bozulma yüzyıllar boyunca artarak devam etmiş ve irfan yuvası olması gereken bu kurumlar zamanla asıl amaçlarının dışına çıkarak göstermelik eğitim faaliyeti yürütülen yerler haline gelmiştir. Baltacı'ya göre Fatih Sultan Mehmet zamanında matematik bilmeyen kadı olamaz kanaati yaygın iken daha sonraki devirlerde bu kanaat değişmeye başlamış ve tefsir, hadis gibi ilimler itibarlarını korumaya devam ederken matematik, astronomi ve felsefe gibi aklî ve tabîî ilimler itibar kaybına uğramıştır.¹³⁹ Uzunçarşılı'ya göre de medrese eğitiminde düşüncüyü harekete geçirecek olan matematik, kelâm ve felsefe (hikemiyat) gibi aklî ilimlerin terk edilerek bunların yerine naklî ilimlerin kaim hale getirilmesi medreselerdeki bozulmanın birinci sebebidir. O XVI. asrın sonlarına kadar Osmanlı medreselerinde felsefe derslerinin okutulduğu ve XV. ve XVI. asırdaki mütefekkir âlimler tarafından felsefeye dair kıymetli eserler telif edildiği halde, bazı şeyhülislâmların telkinleriyle felsefe dersi medreseden kaldırılarak bunun yerine zaten

¹³⁷ Akyüz, s. 67.

¹³⁸ Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, s. 98.

¹³⁹ Baltacı, s. 158.

mevcut olan fıkıh, usûl-i fıkıh gibi ilimlere yer verilmiştir demektir.¹⁴⁰ Medreselerin ilmî bakımdan gerilemesi hakkında görüşler belirten Kâtip Çelebi de aynı şekilde gerilemeyi medrese teşkilatından aklî ve müspet ilimlerin kaldırılmasına bağlar. Baltacı'nın aktarmasına göre Kâtip Çelebi bu hususta şu tespitlerde bulunmuştur:

“Devlet-i Osmaniyye evâilinden Sultan Süleyman zamanına gelince hikmet ve şeriat ilimlerini cem' eyleyen muhakkikler iştiharda idi. Sonra Ebu'l-Feth Sultan Mehmet Han Medâris-i Semâniye bina edüp “kanun üzere şugh oluna” deyu vakfiyesine kayd ve şerh-i mevâkif ve Hâşiye-i Tecrîd derslerini ta'yin eylemişti. Sonra gelenler, “bu dersler felsefiyattır” deyu kaldırıp, Hidâye ve Ekmel dersleri okutmağı makul gördü. Yalnız ana iktisar, nâ-makûl olmakla, ne felsefiyat kaldı, ne Hidâye ve Ekmel kaldı. Ve bununla sük-i ilme kesad gelüb ehl-i inkirâza karib olmakla, bazı kenarda Ekrâd diyarında yer yer kanun üzere şugh eden taliblerin mübtedileri Rûm'a gelüb azim tafra satar oldular.”¹⁴¹

Medreselerde aklî ilimlerin ihmali konusunda İsmail Güven XVI. asrın ortalarından sonra, bilginlerin ilk zamanlardaki eleştirici, araştırmacı, analize dayalı gelenek yerine büyük imamlar tarafından derlenip toplanmış İslâmi geleneği olduğu gibi koruma, öğrenme, tekrar etme ve özetleme yoluna gittiklerini söylemektedir. Aynı zamanda Güven, içtihat ve icma-i ümmet yönteminin artık tehlikeli olarak görülmeye başladığı ve bu nedenle Osmanlı medreselerinde mantık, matematik, kelâm ve astronomi gibi aklî ilimlerin zamanla ortadan kalktığı tespitinde bulunmaktadır.¹⁴²

Sonuç olarak denilebilir ki Osmanlı medreselerinde okutulan derslerde XVI. asrın sonlarına doğru aklî ilimlere yer verilmemeye başlanmış ve eğitim sadece naklî ilimlere hasredilmiştir. Aklî ilimler terk edilip yalnızca dinî ilimler okunmaya başlanınca da aklî ilimler için geçerli olan tartışma, eleştiri yöntemleri de kaldırılmış, bunun üzerine sadece dinî ilimlere uygun düşen aktarmacı, kitabî yöntemler eğitim öğretimde yerleşmiştir. Ayrıca dini bilimleri okumak için gerekli olan alet ilimlerine de aşırı önem verilmiştir.¹⁴³

1.5.2. Müderrisliğe Atanma Yönteminin Bozulması

Medreseler bozulma evresine girmeden önce ilim yolunda ilerleyen bir talebe medresedeki eğitim hayatını tamamlayıp icâzet aldıktan sonra müderris olabilmek için Anadolu ve Rumeli Kazaskeri'nin belirli günlerdeki meclislerine devam ederek Matlab

¹⁴⁰ Uzunçarşılı, s. 67.

¹⁴¹ Baltacı, s. 153

¹⁴² Güven, s. 78.

¹⁴³ Akyüz, s. 68.

adı verilen bir deftere isimlerini kaydettirirler ve atama için sıra beklerlerdi. Mülâzemet denilen bu usule göre bekleme dönemini bitirip sırası gelenler önce aşağı derecedeki bir medreseye atanır ve zamanla terfileri yapılırdı.¹⁴⁴ Yani dersten mezun olan danişmend nöbet beklerdi. Padişah cülûslarında veya padişahın ilk seferinde ve zaferleri sonrasında, şehzâde doğumlarında mülâzemet verilirdi.¹⁴⁵ Bir staj dönemi olarak görülebilecek bu uygulama zamanla kötüye kullanıldı. Padişahların, şeyhülislâmların, kazaskerlerin... vb. keyfî uygulamaları sonucu mülâzemet usulüne aykırı olarak pek çok tayin ve terfi yapıldı. Bunun bir örneğini Uzunçarşılı şu şekilde aktarmaktadır:

“Mülâzemet kanununa aykırı olarak Kanunî Sultan Süleyman, kendisine güzel kasideler takdimiyle teveccühünü kazanmış olan Şair Baki’yi sıra bekletmeden mülâzım defterine kaydettirerek bir sene sonra 971 H. (1563 M.)’de yirmi beş akçe ile Hâşiye-i Tecrîd müderrisliğine tâyinini irade etmiştir. Halbuki Ruznamçe-i Hümayun’da kayıtlı olup nevbet bekleyen mülâzımlar varken bir medrese talebesinin iki sene içerisinde mülâzım ve arkasından müderris olmasının doğru olmadığını Rumeli Kazaskeri arz ile itiraz etmiş ise de padişah katî olarak emredince Baki Efendi 971 Şevval (1564 Mayıs)’de otuz akçe ile Silivri’de Pirî Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edilmiştir.”¹⁴⁶

Koçi Bey de yaşadığı dönemdeki bozulmaları anlattığı eserinde konuyla ilgili şunları söylemektedir:

“Bugün ilim yolu dahi fevkalade bozulmuştur. Aralarında yürürlükte olan eski kanun işlemez olmuştur. Evvelce bir ilim öğrenmek isteyen danişmend olmak isterse bilginlerden birisi ele alıp, evvela ondan mahreç dersi okur istidadı ve kabiliyeti görüldükten sonra müderrislerden birine gönderilirdi. Ondan ötekine böyle böyle hâriçte, dâhilde ve sahnda uzun müddet danişmend olur, sonra istediği yerde durup, yolu ve sırası gelince mülâzım olup, Ruznemçe-i Humâyun’a adı yazılırdı. İlim yolu gayet temiz ve derli toplu idi. O yüzden içlerinde cahil ve yabancı olmayıp, her biri yolu ile geldiğinden kadı ve müderrislerden hepsi, bilgisi ve dini mükemmel, ırz ve vakar sahibi adamlar idiler. Nihayet 1003 (M.1594) tarihinden beri düzen bozuldu.... Giderek her işe hatır karışmakla ve her işe göz yummakla hak sahibi olmayanlara hadden aşırı mevkiler verilip eski kanun bozuldu.”¹⁴⁷

Bu usulsüz atamalar padişahların bizzat kendilerinin emirleriyle olabildiği gibi şeyhülislâmların, kazaskerlerin, hatta padişah hocalarının çocuklarını devlet kademesindeki etkinliklerini kullanarak mülâzemet beklemeden medreselere tayin ettirmesi şeklinde de olmuştur.¹⁴⁸ Müderrisliğe atanma yöntemlerinin bozulmasına

¹⁴⁴ Zengin, *II. Meşrutiyet’te Medreseler*, s. 21.

¹⁴⁵ Uzunçarşılı, s. 45.

¹⁴⁶ Uzunçarşılı, s. 46.

¹⁴⁷ Koçi Bey, s. 26-28.

¹⁴⁸ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, s. 71-74; Baltacı, s. 149-151; Atay, s. 148-154.

verilebilecek bir diğerk örnek de yüksek dereceli ulema çocuklarının babalarının işgal etmiş oldukları mevki itibariyle derecelerine göre doğrudan Miftâh, Kıklı, Hârîç ve Dâhil müderrisi olabilmeleridir.¹⁴⁹ Bu konudaki ilk imtiyaz Molla Fenâri ismiyle bilinen Şemseddin Muhammed b. Hamza (ö. 834/1431)'ya verilmişti.¹⁵⁰ Molla Fenâri'nin oğulları ve torunlarına bir iltimas tanınmış olup müderris oldukları takdirde kırk akçe ile tayin olunurlardı. Bu uygulama zamanla Fenâri ailesinden çıkarak daha fazla yayılmış ve ilmiye sınıfında bazı ulema çocuklarına babalarına hürmeten pek çok kıdemli, sıra bekleyen namzedlerinin yerine müderrislik verilmiş¹⁵¹ ve böylelikle de bir ulema-zâdegan sınıfı doğmuştur.¹⁵² Hüseyin Atay ilmî açıdan ehliyetsiz ulema çocuklarının devlet kademelerinde yükselişine şu manidar örneği vermektedir:

“Feyzullah Efendi âlim bir zat olmasına karşılık, hak ve adaletle iş görmezdi. Çok muhteris idi. Oğlu Mustafa Efendi'yi iki senede medreseden mezun ettirerek Selanik Kadılığı, Anadolu Kazaskerliği payeleri ve sonra hemen fiilen kazasker tayin etmişti. Üçüncü oğluna daha on sekiz yaşında iken Bursa Kadılığını vermişti. En küçük oğlu İbrahim'i de on yaşında Rumeli payesiyle Yenişehir Kadısı tayin etmişti.”¹⁵³

Bu örnekte de görüleceği üzere Osmanlı ilmiye sınıfı tam bir bozulma içerisindeydi. Bozulma o kadar büyük boyutlara ulaştı ki XVIII. Yüzyılın ilk yarısında ulemanın ehliyetsiz, birikimsiz çocuklarına bilgisizliklerini örter düşüncesiyle sakal uzatmaları emredilmiş, bu mesele de alay konusu olmuştu.¹⁵⁴

1.5.3. Disiplin Alanında Bozulma

1.5.3.1. Öğrenci Disiplininin Bozulması

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren medrese öğrencilerinin disiplini bozulmaya başladı ve bu bozulma zamanla taşrada talebe isyanlarının ortaya çıkmasına kadar vardı. Araştırmacılar bu isyanların ortaya çıkmasında üç unsuru öne çıkarmaktadır. Bunlar mülâzemet sisteminin bozulması, Şîî propagandası ve sosyal sebeplerdir. Mülâzemet sisteminin bozulması sonucu medrese tahsili yapmadan kayırma ile yükselenlerin durumu, çalışarak bir yere varamayacaklarını düşünen bazı medrese talebelerini fena

¹⁴⁹ Uzunçarşılı, 71.

¹⁵⁰ Atay, s. 149.

¹⁵¹ Uzunçarşılı, s. 71-72.

¹⁵² Baltacı, s. 156.

¹⁵³ Atay, s. 153.

¹⁵⁴ Akyüz, s. 68.

yollara sevk etmiştir. Anadolu'daki medreselerin bazılarındaki talebeler XVI. yüzyılın ikinci yarısında dersleri bırakarak eşkıyalığa başlamış, bu durum devleti oldukça uğraştırmıştır. İran ve Avusturya ile yapılan savaş ortamının getirmiş olduğu meşguliyetler nedeniyle de talebe isyanları önemli bir hal almıştır. Bu ayaklanmalarda Şîî propagandasının etkili olduğunu söyleyenlere göre zaman zaman isyancı talebeler celâlî denilen daha büyük eşkıya gruplarına da katılıyorlardı. Bu olaylarda Alevileri kışkırtan Şah İsmail'in parmağı vardı.¹⁵⁵ Medrese isyanları en çok sosyal sebeplere dayandırılmıştır. XVI. yüzyılın ortalarında nüfusun hızla artması, toprak kazandıran savaşların ve zaferlerin durması, vergilerin ağırlaşması... vb. nedenlerle levent, sekban ya da çiftbozan denilen ve ülkenin pek çok yerinde huzur ve güvenliği bozan, eşkıyalık yapan bir sosyal grup oluşmuştu. Köyde geçim sıkıntısı çeken aileler çocuklarını levent olmasın diye medreselere yolladılar. Bu gençlerin medreseye gitme amacı okumak değil daha çok buralara sığınmaktı. Böylece medreselerde kapasitesinin çok üzerinde öğrenci birikti. Bu öğrenciler zamanla onar yirmişer gruplar halinde köyleri, mahalleri basmaya ve her türlü ahlaksızlığı yapmaya, halkı haraca bağlayıp soymaya başlamışlardı.¹⁵⁶ Bu medrese öğrencilerinin karışıklık çıkardığı yerler, Anadolu'da medreselerin yoğun olduğu bölgelerdir. Bu bölgelerden Edirne civarı, Bursa, Balıkesir, Afyonkarahisar, Manisa-Muğla-Isparta, Kastamonu-Çankırı-Bolu, Tokat-Amasya-Çorum, Tarsus-Silifke-Manavgat üçgenleri ve yöreleri talebe isyanlarının gerçekleştiği yerler olmuştur.¹⁵⁷ Medrese öğrencilerinin ayaklanma ve soygunları XVII. Yüzyılın başlarından itibaren kısmen azalsa da tamamen sona ermedi. Medrese öğrenciliği ile ilgisi olmayan bozguncular her zaman medreselere doluşup disiplini ve öğretimi bozmuş, kentlerin huzurunu kaçırmıştır.¹⁵⁸

1.5.3.2. Müderris Disiplininin Bozulması

Osmanlı eğitim sisteminin ana unsurlarından biri olan müderrisler medreselerden yetişmektedir. Medreselerin en parlak dönemlerinde bir kişinin müderris olabilmesi için uzun ve meşakkatli bir süreci takip etmesi gerekmekte ve bu süreç işlerken de müderrislik yolunda bir staj dönemi geçirmekteydi.¹⁵⁹ Yine eğitim yolunda ilerleyen bir

¹⁵⁵ Akyüz, s. 68-69.

¹⁵⁶ Akyüz, s. 69.

¹⁵⁷ Atay, s. 141.

¹⁵⁸ Akyüz, s. 69.

¹⁵⁹ Uzunçarşılı, s. 45.

kişi müderris olduktan sonra önce alt seviyedeki bir medreseye, daha sonra sırayla üst seviyedeki bir medreseye geçerek belirli bir medrese silsilesine riayet etmek zorundaydı.¹⁶⁰ XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sistem bozulmaya başlayınca medreselerdeki ilmî faaliyetler zamanla duraklamaya başlamıştır. Süreç içerisinde yetersiz müderrisler yetersiz talebeler yetiştirmiş, daha sonra da bu talebeler hocalarının yerlerini almışlardır. Böylelikle de her geçen nesil diğerine oranla bozulmaya ve gerilemeye başlamıştır.¹⁶¹ Yukarıda saydığımız bu nedenlerden dolayı müderrislerin bir kısmı görevini ciddiye almamaya hatta hiç görev yapmamaya başlamıştır.¹⁶² Uzunçarşılı, medresedeki bu bozulmaların ortaya çıkmaya başladığı dönemde yaşamış olan Âli'nin bu konudaki görüşünü onun ağzından bize şöyle aktarmaktadır:

“Zamanımızda (XVI. asrın sonlarında) müderrislerin haftada dört derse devamları ve danışmendlerin dersleriyle iştilgal ve istifadeleri muhal oldu. Müderris var ki ayda bir kere derse varmaz; nice varsun ki okutacak talebe bulamaz ve bulsa da kendüsi ders vermeğe kadir olmaz.”¹⁶³

1573 (H. 981) yılında Edirne Üç Şerefeli Medresesi müderrislerinden Abdülkerim isimi müderris medresesini bırakıp 4-5 ay İstanbul'da gezdiği ve bazı görevi olmayan işlere karıştığı için azledilmiştir. Yine aynı medresenin Mehmed Bey isimli müderrisi 1594 (H.1003) senesinde iki yıl boyunca görevine gitmediği için, İstanbul İbrahim Kethüda Medresesi müderrisi de derse uğramıyor gerekçesiyle görevlerinden alınmışlardır. 1564 (H. 976) yılında da Bursa Davut Paşa Medresesi'nin Abdullah isimli müderrisi evini mahkemeye çevirip etrafına topladığı eşkıyalarla halktan para dahi toplamıştır.¹⁶⁴ Bu örneklerden de görüleceği üzere aslî görevleri müderrislik olması gereken bazı kişiler kimliklerine yakışmayan disiplinsiz davranışları nedeniyle görevlerinden alınmışlardır. Bu durum da geçmişte toplumun gözünde çok büyük bir değere sahip olan müderrislik mesleğine ve dolayısıyla da medreselere büyük zararlar vermiştir.

1.6. II. Meşrutiyet Öncesi Medreseleri Islâh Çalışmalarına Genel Bir Bakış

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tedrici olarak başlayan Osmanlı devletindeki malî, idarî ve askerî teşkilatlar bağlamındaki bozulmayı engellemeye yönelik zaman zaman yarım tedbirler ve fiile çıkmayan emir ve fermanlarla ıslâha teşebbüs edilmişti.

¹⁶⁰ Uzunçarşılı, s. 56.

¹⁶¹ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 70.

¹⁶² Akyüz, s. 70.

¹⁶³ Uzunçarşılı, s. 69.

¹⁶⁴ Baltacı, s. 150.; Akyüz, s. 71.

Aynı şekilde bozulmakta olan medreseler için de bu geçerliydi.¹⁶⁵ Bugün bu anlamda dört ayrı kanunname bilinmektedir. Ayrıca pek çok hattı hümayun da bulunmaktadır.¹⁶⁶ Atay'a göre fermanlarda bahsedilen medreselerdeki bozukluklar ve yapılması istenen ıslâhatlar üç ana konudaydı. Bunlardan birincisi talebenin belli süre okumasının ve derse devamının sağlanması, ikincisi müderrislerin derslerine devamının sağlanması, üç okutulacak kitapların eksiksiz okutulmasıydı.¹⁶⁷ Daha öncesinden bazı teşebbüsler olsa da III. Murat zamanında medreselerin ıslâhı konusunun gerçek anlamda ele alındığı görülmektedir. Fakat III. Murat, medreselerin ıslâhı için yoğun çaba sarfetmesine, sık sık konuyla ilgili fermanlar ve kanunnameler çıkarmasına rağmen netice alamamıştır.¹⁶⁸ III. Mehmet zamanında ise ilmiye sınıfının ıslâhı için bir heyet kurulmuş ve bu heyet 1598 yılının ramazan ayında tespit ettiklerini içeren bir lâyhayı padişaha sunmuş ve padişah tarafından bu lâyiha kanun olarak kazaskere bildirilerek tatbiki emrolunmuştur.¹⁶⁹ Bu kanun bir müddet uygulansa da zamanla tatbikten kalkmış ve bozulma artarak devam etmiştir. Koçi Bey Risalesi olarak bilinen ve Koçi Bey'in devletteki bozuklukları tespit edip IV. Murat'a bildirdiği layihada medreselerden uzunca bahsedilmiştir.¹⁷⁰ Kâtip Çelebi de kendi dönemindeki (XVII. yüzyıl) medreselerden bahsederken müspet ilimlerin öneminin giderek azaldığından yakınmış kadıların mutlak surette riyâziye, coğrafya ve hendese bilmelerinin şart olduğunu beyan etmiştir.¹⁷¹ I. Ahmet 1609 yılında yayınladığı bir fermanla kadılardan acı acı şikayet etmiştir. XVIII. asrın ortalarında yaşamış olan Hezarfen Hüseyin Efendi de Telhisü'l-Beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman isimli eserinde müderris ve kadıların durumlarından yakınmaktadır.¹⁷² Medreselerin ıslâhı hakkında III. Ahmet zamanında (XVIII. asrın ilk yarısı) bazı emirler yayımlansa da asıl ıslâh teşebbüsleri I. Mahmut zamanında olmuştur. Sultan Mahmut'un Şeyhulislâm Murtaza Efendi'ye bizzat kaleme alıp gönderdiği bir hatt-ı hümayun ile mülâzemet sisteminin düzeltilmesini istemiş, ehliyetsiz kimselerin medreselerden temizlenmesi emrini vermiştir.¹⁷³ III. Selim hükümdar olmasının

¹⁶⁵ Uzunçarşılı, s. 242.

¹⁶⁶ Baltacı, s. 157.

¹⁶⁷ Atay, s. 175.

¹⁶⁸ Atay, s. 175.; III. Murad'ın konuyla ilgili bir ferman için bk. Uzunçarşılı s. 241-243.

¹⁶⁹ Uzunçarşılı, s. 243, Lâyihanın metni için bk. Uzunçarşılı, s. 244-246.

¹⁷⁰ Uzunçarşılı, s. 247-249.

¹⁷¹ Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, Rağbet Yay., İstanbul 2003 s. 16.

¹⁷² Uzunçarşılı, s. 250-253.

¹⁷³ Uzunçarşılı, s. 254.

ardından ilmiye ıslâhatını ön planda tutmuş ve müderrislerin ehliyetli olmalarına, imtihansız ruus verilmemesine dair dikkatli davranmıştır.¹⁷⁴ Sultan Abdulmecid devrinde sadrazam olan Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa da medreselerde talebelerin daha iyi bir şekilde ilim tahsil edebilmeleri için mevcut tedris usulünün değiştirilmesini istemiştir.¹⁷⁵ Tanzimat yıllarına gelinceye kadar medreseler gerek ilmî anlayış gerekse teşkilat bakımından geleneksel özelliklerini korumuştur. Bu dönemde de medreselerin ıslâhı için bir takım çalışmalar olmuştur. Bunlardan en önemlisi 1873 yılında Meşihat makamı tarafından toplanan ve 14 kişiden oluşan bir heyet tarafından yazılan rapordur. Bu raporda medreselerde çağın şartlarına uygun bir program hazırlanarak okutulacak dersler, kitaplar, öğretim süresi ve öğretim metotları hakkında esaslar tespit edilmiştir. Medreselerin ıslâhına II. Abdulhamit döneminde de devam edilmiştir. Safvet Paşa tarafından II. Abdulhamit (1876-1908)'e medreselerdeki eğitimin ıslâhı hakkında bir lâyiha sunulmuştur.¹⁷⁶

Netice olarak denilebilir ki XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medreselerdeki bozulmayı düzeltmek için pek çok bilgin zamanının devlet adamlarına lâyihalar sunmuş, konuyla ilgili pek çok emir, ferman, kanun ...vb. yayımlanmış olmasına rağmen bu geri gidişe bir dur denememiştir. Özellikle Tanzimat'tan sonra yeni eğitim kurumlarının açılmasıyla medreseler kendi hallerine bırakılmıştır. II. Meşrutiyet'e gelinceye kadar ki dönemde medreselerin ıslâhı için yapılan çalışmalar medreselilerin zaman zaman tepkisini çekmiş, kimi zamanda destek ve yardımla karşılık bulmuştur.¹⁷⁷ ıslâh için yapılan çalışmalar genellikle mülâzemet usulüne riayet edilmesi, müderrislerin atamalarında ehliyeti dikkate alarak iltimas ve rüşvetten sakınılması, mevcut ders ve kitapların tam olarak okutulması gibi konularda olmuştur. Sadece disiplinin sağlanmasına yönelik kalan bu ıslâhat girişimlerinin başarılı olamama nedenleri üç başlık altında toplanabilir. 1-) Daha bilinçli olarak zamanın şartlarına uygun derslerin ilave edilmesi, öğretim program ve usullerinin değiştirilmesi, uygun kitapların okutulması, medreselilere daha iyi şartların sağlanması vb. konularda yeterli çalışmalar olmadığı için yapılanlarda başarılı olunamamıştır. 2-) Yapılan ıslâhatların amacı, medreseleri zamanın şartlarına uygun olarak geliştirmek ve değiştirmek olması

¹⁷⁴ Uzunçarşılı, s. 260.

¹⁷⁵ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri (XIX. Asır)*, Beyan Yay., İstanbul 2004, s. 100-101.

¹⁷⁶ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 24-27.

¹⁷⁷ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 24.

gerekirken amaç, medreselerin Fatih ve Kanuni dönemindeki günlerine dönmesini sağlamak olduğundan bu çalışmalar medreselerde bir tekâmül sağlayamamıştır. 3-) Osmanlı medreseleri, başkent ve taşra şeklinde bir ayrıma tabi tutulmuş ve her dönemde en üst düzeydeki medreseler daima İstanbul'da bulunmuştur. Bunun yanında medreselerdeki bir kısım yenilikler, bozulma ve ıslâh çalışmaları da, öncelikle başkent medreselerinde söz konusu olmuş, buralarda fark edilmiş ve uygulamaya geçilmiştir.¹⁷⁸ Sadece başkentte değil bazı eyalet ya da bölgelerde medreseler için merkezler teşkil ederek ıslâhatları ülkenin geneline yaymak gibi bir teşebbüse rastlanmamıştır. Bu nedenle yapılmaya çalışılan ıslâhatlar sadece başkent düşünülerek yapılmış ve taşra gözetilmemiştir. Bu da ıslâh gayretlerinin başarısına engel teşkil eden bir unsur olmuştur.

1.7. Son Dönem Osmanlı Eğitim Sistemine Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nin son döneminde eğitim, reform arayışları sonucu Batılılaşma yönünde devamlı tekâmül göstermiştir. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa karşısında askerî ve siyasî gerilemeyi durdurmak amacıyla askerî eğitim alanında başlatılan Batılılaşma, 1830'lu yılların sonunda sivil eğitimi de etkisi altına almıştır. Tanzimat dönemiyle birlikte ivme kazanan Batılılaşma hamleleri neticesinde medreselerin yanı sıra mektepler tesis edilmiş, böylelikle farklı dünya görüşlerine sahip insanlar yetiştiren iki sistem ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda Batılı devletler ve dinî gruplar tarafından açılan misyoner okulları ise Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemindeki bu çoklu yapıya yeni bir boyut kazandırmıştır.¹⁷⁹

XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa karşısında duyulan geri kalınmışlık hissi, ilk etapta askerî alanda kendini göstermiştir. Bu bağlamda yenileşme hareketleri de askerî eğitimde başlamıştır. XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren askerî mühendishânelerin (Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun-1775), askerî tıp okullarının (Tıbhâne-i Âmire ve Cerrahâne-i Ma'mûre-1827) ve harp okullarının (Mekteb-i Ulûm-i Harbiyye-1834) açılması bunun göstergesidir.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Yazıcı, s. 581.

¹⁷⁹ Öztürk, s. 565.

¹⁸⁰ Öztürk, s. 566.

II. Mahmud döneminde modernleşmenin sivil eğitim alanında da başlamasına çalışılmıştır. Bu çalışmalara ilk sivil mektep hüviyetini taşıyan Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin kurulması örnek verilebilir.¹⁸¹ Aynı zamanda bu dönemde Avrupa'ya öğrenci gönderilmiş ve devlet bürokrasisini yürütmek için okullar açılmıştır.¹⁸² Bunların yanında Avrupa'daki benzerleri örnek alınarak Harbiye, Tıbbiye (Dârü'l-Ulûm-i Hikemiye-i Osmaniye) ve Mızıka okulları (Mızıka-i Hümayûn-1835) açılmıştır.¹⁸³ Bu dönemde eğitim konusunda atılan en önemli adım ise erkek çocuklarının sıbyan mekteplerine devam etmesinin zorunlu hale getirilmesidir.¹⁸⁴

Tanzimat dönemine eğitim reformları hızlanarak devam etmiştir. Tanzimat Fermanı'nda eğitim konusu yer almamasına rağmen bu alanda önemli adımlar atılmıştır. 1845 tarihinde eğitim reformlarını düzenlemek üzere Meclis-i Maârif-i Muvakkat isimli bir komisyon kurulmuş ve bu komisyon sıbyan mekteplerinin düzenlenmesi, rüşdiye okullarının geliştirilip yaygınlaştırılması, Dârü'l-fünûn açılması gibi konularda kararlar almıştır.¹⁸⁵ Akabinde eğitimde büyük yetki ve sorumluluklara sahip olan Meclis-i Maârif-i Umûmiye (1846) kurulmuştur. Eğitime yeni bir örgütlenme modeli getiren bu meclis, millî eğitimden doğrudan doğruya sorumlu ve hükümete bağlı olarak oluşturulmuştur.¹⁸⁶

1847'de ilk ortaokullar (rüşdiye), 1850'li yıllarda çağdaş eğitim veren ilkokullar (ibtidâi), 1874'te ilk lise (idâdî) ve ardından bir üniversite (dârü'l-fünûn) açılmıştır. Böylelikle Batı tipi üç aşamalı bir eğitim sistemi ortaya çıkmıştır. Bu sistemi açılan kız ortaokulları (inâs rüşdiyesi) ve erkek ve kız öğretmen okulları (Dârü'l-muallimîn-1848, Dârü'l-muallimât-1870) tamamlamıştır.¹⁸⁷

¹⁸¹ Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, M.E.B. Yay, İstanbul, 2004, s. 30.

¹⁸² Öztürk, s. 566-567.

¹⁸³ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003, s. 57.

¹⁸⁴ Sakaoğlu, s. 59.

¹⁸⁵ Ejder Okumuş, A. Cihan, M. Avcı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, Özgü Yay., İstanbul, 2006, s. 306-307.

¹⁸⁶ Necati Cemaloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005, s. 157.

¹⁸⁷ Öztürk, s. 567.

Tablo 9. Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yapılan Yenilikler

Tarih	Eğitim Alanında Yapılan Yenilik
1845	Abdülmeccid'in eğitime önem verilmesi gerektiği hakkındaki fermanı
1845	Meclis-i Maârif-i Muvakkat 'ın kuruluşu
1846	Mekatib-i Umûmiye Nezâreti'nin kuruluşu Rüşdiyelerin açılıp çoğalmaya başlaması
1847	Sıbyan mektebi hocaları için bir Talimat'ın yayımlanması
1848	Darü'l-muallimin-i Rüşdî'nin açılması
1851	Darü'l-muallimin'in İlk Nizamnamesi
1851	Encümen-i Danış'ın kuruluşu
1857	Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin kuruluşu
1857	Mekteb-i Osmanî'nin Paris'te açılması
1859	İlk kız rüşdiyesi olan Cevri Kalfa Rüşdiyesi'nin açılması
1859	Mekteb-i Mülkiye'nin açılışı (Siyasal Bilgiler Fakültesi)
1863	Dârü'l-fünûn'da halka açık derslerle öğretime başlanması
1863	Mithat Paşa'nın Niş'de Islâhhâne adıyla okullar açmaya başlaması
1863	Robert Koleji'nin açılışı
1867	Askerî Tıbbiye içinde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin açılması
1868	Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)'nin açılışı
1869	Kız rüşdiyelerinin açılışı
1869	Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin ilanı
1870	Dârü'l-fünûn'un açılması (Üniversite)
1870	Dârü'l-muallimât'ın açılması
1873	Dârü's-şafaka'nın açılması
1875	Taşrada Dârü'l-muallimlerin açılmaya başlaması

Kaynak: Akyüz, s. 383-385; Cemaloğlu, s. 163-164.

Tanzimat sonrası Osmanlı eğitim sisteminin bir kolunu da yabancı devletlerin ve azınlıkların açtığı okullar oluşturur. Tanzimat döneminde İstanbul'daki Katolik mekteplerinin sayısı 40 dolaylarındadır. Protestan okulları ise hızla yayılmaya başlamıştır. 1910 yılına gelindiğinde Osmanlı topraklarında Protestan okulları olarak 395 anaokulu ve ilkokul, 29 orta dereceli okul, 6 kolej (yüksek okul) mevcuttur. Bu okulların en tanınmış 1863'te açılan Robert Koleji'dir. Azınlıklar da pek çok okul açarak Osmanlı eğitim sisteminde yerlerini almıştı.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Sakaoğlu, s. 87-88.

II. Meşrutiyet döneminde ilk ve orta öğretimdeki büyüme devam etti. Okul öncesi eğitim kurumları açıldı. İlk kız lisesi (İnâs Sultânîsi) ve kız üniversitesi (İnâs Dârü'l-fünûnu) açıldı. Satı Bey, İsmail Hakkı gibi ünlü eğitimciler yetişti.¹⁸⁹

Tanzimat döneminde bir yandan yeni anlayışlar çerçevesinde Batı tarzı mekteplerin kurulmasına hız verilirken, diğer yandan farklı bir eğitim anlayışı ve idareye sahip olan medreseler de varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁹⁰ II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde eğitimde gerçekleştirilen en önemli icraatlardan biri Tanzimat'tan beri modern okulların yanı başında kendi haline terk edilen medreseleri ıslah etme projesidir.¹⁹¹

¹⁸⁹ Öztürk, “Osmanlılar”, DİA, XXXIII, s. 567-568.

¹⁹⁰ Zengin, *Tanzimat Dönemi*, s. 181.

¹⁹¹ Öztürk, s. 568.

BÖLÜM 2: II. MEŞRUTİYET SONRASI MEDRESELERİN PROBLEMLERİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

2.1. Medreselerin İdarî ve İlmî Teşkilatı Yönünden Islâhı

Medreseler başlangıcından itibaren padişahlar, ileri gelen devlet adamları ve zenginler tarafından kurulmuş olup dereceleri kurucuların kendilerine sunduğu imkânlar oranında olmuştur. Vakıfların idaresinin Evkâf Nezâreti'ne bağlanmasına kadar medreseler müderrislerinin tayinlerinin resmî makamlarca yapılması, şeyhülislâm veya vekâleten ders vekillerinin talebeleri teftiş etmesi ve imtihanlara nezaret etmesi dışında, mâlî ve idarî yönlerden özerk bir konumda idiler.¹⁹²

2.1.1. Medrese İdarî Teşkilatının Yeniden Yapılanması

Medrese vakıflarının Evkâf Nezâreti'ne devri sonucunda medrese idaresinde Meşihat ile birlikte bir ikilik ortaya çıkmıştı. II. Meşrutiyet'te Meşihat'a bağlı medreselerin yanında Evkâf Nezâreti'ne bağlı olarak da medreseler kuruldu. Mekteb-i Nüvvâb Meşihata bağlı, Medresetü'l-Vâizîn ise Evkâf Nezâreti'ne bağlı idi. Bu durum pek çok aydın tarafından eleştirilmiş ve bu iki başlılığa son verilmesi istenmiştir. Ziya Gökalp Evkâf Nezâreti'nin bir nevi maliye nezareti olduğunu, medreselerin maddi yönünü tanzim ettiğini söylemiş ve medreselerin idaresi konusunda tek merciin Meşihat olması gerektiğini savunmuştur. Sonuç olarak 1916 yılında yapılan İttihad ve Terakkî Kongresi'nde bu ikiliğe son verilmiştir.¹⁹³ Şevketî Medâris-i İslâmiye'nin Islâhat Programı adlı eserinde medreselerin idaresiyle ilgili yüksek dereceli medreselerin bağlı olacağı bir ilmi merkez (Merkez-i İlmî) ve orta dereceli medreselerin bağlı olacağı bir eğitim dairesi (Daire-i Tedris) kurulması gerektiğini söylemiştir. Şevketî'ye göre İstanbul, Üsküp, Bursa, Manisa, Konya, Kayseri, Şam gibi medreselerin çok olduğu yerlerde birer Merkez-i İlmî ile çok sayıda Daire-i Tedris kurulmalıdır ve zamanla bütün Osmanlı toprağı ilmî kısımlara ayrılarak orta ve yüksek dereceli medreselerin her yerde yayılmasına çalışılmalıdır. Aynı zamanda İstanbul medreselerinin de Fatih, Bayezid, Süleymaniye, Ayasofya Merkez-i İlmîleri ile Ayasofya, Bayezid, Süleymaniye, Fatih, Karagümrük ve Haseki Daire-i Tedrisiyesi'ne ayrılmasını önermiştir. Orta ve yüksek

¹⁹² Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 29.

¹⁹³ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 33.

dereceli medreselerin yapılandırılması için kurulmasını istediği bu daire ve merkezin yönetimine de değinen Şevketî, Merkez-i İlmiye'nin idaresinin medreselerden seçilen bir müdür, kâtip ve idare heyetine, Daire-i Tedrisiyeler'in idaresinin ise hükümet tarafından tayin olunan bir müdür ile idare heyetine ait olması gerektiğini söylemiştir.¹⁹⁴

Denilebilir ki II. Meşrutiyet'ten itibaren medreseler kuruluş itibariyle geleneksel medrese sisteminin dışında zamanın şartlarına ve mekteplere uyum sağlama amacıyla bir yapılanma içerisine girme ihtiyacı hissetmiştir.¹⁹⁵ Bu ihtiyaca cevap vermek için pek çok düşünür konuyla ilgili görüşlerini dile getirmiş ve medreselerin artık ihtiyaca cevap vermeyen hallerine bir son verilmesini istemiştir. II. Meşrutiyet sonrasında medreselerin nasıl yapılandırılması gerektiği konusunda farklı görüşler ortaya konmuştur. Bunların yanında aynı dönem içerisinde medreselerin artık işlevlerini yitirdiğini ve kapatılması gerektiğini savunanlar¹⁹⁶ olduğu gibi günümüz özel okullarına benzetebileceğimiz hususi medreselerin açılması gerektiği görüşünde olanlar ve mektep ve medreselerin birleştirilmesi gerektiğini savunanlar olmuştur. Talebe-i Ulûmdan olan M. Salih Vecdi, *Sebilürreşad* dergisinde geçen bir makalesinde, hükümetten ve ders vekâletinden bir ıslâhat beklemenin artık beyhude olduğunu, zaten böyle bir beklentinin hep olumsuz tesirler bıraktığını söylemekte ve çıkış yolu olarak ilim ve fazilet sahibi kimselerin bir araya gelerek bir hususi numûne medresesi meydana getirmelerini istemektedir. Ülkenin her tarafında mektepler olduğu halde özel müteşebbisler tarafından pek çok mektebin açılmaya devam ettiğini, lakin bir tane olsun hususi medresenin olmadığını söyleyen Vecdi, yazısının devamında Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde açılan misyoner okullarından utanılarak en azından başkentte bir hususi medrese açılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁷ Mehmet Şükrü de aynı dergide geçen yazısında yıllardır medreselerin ıslâhı için beyhude gayretler sarf edildiğini, medreselere bir miktar fen kısıntısı serpiştirilmekle ıslâh edilemeyeceğini belirtmektedir. Ona göre medreseler ıslâh edilmeye çalışılmamalı, mekteplerle birleştirilmelidir.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, Hürriyet Mabaası, Eylül 1329, s. 62.

¹⁹⁵ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 29

¹⁹⁶ Atay, s. 215-216.

¹⁹⁷ Salih Vecdi, "Medâris-i Hususiyeye Muhtacız", *Sebilürreşad*, XI, Sayı: 267, Ay: 10, Yıl: 1329, s. 104-105.

¹⁹⁸ Mehmet Şükrü, "Medrese Mektep Birleşmeli", *Sebilürreşad*, XI, Sayı: 285, Ay: 2, Yıl: 1329, s. 399-400.

2.1.2. Medreselerin İlmî Teşkilatının Yeniden Yapılanması

Medreseler kuruluşlarından itibaren orta ve yüksek öğretim düzeyinde eğitim kurumları olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁹⁹ Medreselerin ilmî teşkilatlarının yapılandırılması hakkında görüş beyan eden münevverin çoğu da bu durumu göz önünde bulundurarak düşüncelerini ortaya koymuşlardır.

Ziya Gökalp, bir yerleşim bölgesinde yer alan medreselerin Medrese-i Külliye adı altında birleştirmelidir görüşüyle bütün İslâm medreselerinin “tevhid” edilmesini istemiş ve bu Medrese-i Külliye’nin de orta ve yüksek kısımlardan oluşan iki bölüme ayrılmasını önermiştir.²⁰⁰ Halim Sabit de aynı şekilde medreselerin iki kısma ayrılması gerektiğini söylemektedir. Birinci kısım medreseler İslâmiyet’in hakkıyla anlaşılması için lazım olan Fen ilimleriyle zamanın ihtiyaçlarının bir gereği olan Riyâziye, Coğrafya ve Tabiiye gibi ilimlerin okutulduğu orta kısım medreselerdir. İkinci kısım medreseler ise İslâmî ilimlerin okutulduğu yüksek dereceli medreselerdir. Halim Sabit’e göre ikinci kısım medreselerin birinci ve ikinci senelerinde yeknesak bir tahsil görüldükten sonra herkes istidadı olduğu bir şubeye devam etmeli ve o ilimde bir ihtisas kazanmaya çalışmalıdır.²⁰¹ Beyanü’l-Hak dergisinde geçen bir makaleye göre ise medreseler orta öğretim kurumları olarak görülmeli ve buradan mezun olanlar istedikleri yüksek okula gidebilmelidir. Ayrıca yüksek öğretim veren bir Medrese-i Âliye kurulmalıdır. Abidullah da medreselerin yalnızca dinî ilimlerin tahsil edildiği yerler değil, her türlü Fen ilimlerinin de öğretildiği yerler olarak kurulmaları gerektiğini söylemektedir.²⁰² Gürünlü Hilmi bu konuda görüşlerini bildiren birçok düşünür gibi medreselerin orta ve yüksek dereceli medreseler olmak üzere iki kısma ayrılması gerektiğini savunmuştur. Ona göre orta kısım medreselerde yardımcı ilimler okutulmalıdır. Eğitim süresi beş sene olan Medresetü’l-Fevkalâde ismini verdiği yüksek dereceli medreselerde ise din ilimleri okutulmalı ve bu medreseler Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Kelâm bölümlerinden oluşmalıdır.²⁰³ Celal Nuri Bey medreselerin birer Dârü’l-fünûn olduğunu söylemiş ve en büyük Dârü’l-fünûn’un Mescid-i Haram yakınlarında Mekke’de kurulması gerektiğini

¹⁹⁹ Ergün, s. 326.

²⁰⁰ Ergün, s. 327.; Zengin, II. *Meşrutiyet’te Medreseler*, s. 29-30.

²⁰¹ Halim Sabit Kazanlı, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, *Sırât-ı Müstakim*, V, Sayı: 124, Ay:1, Yıl:1326, s. 336

²⁰² Ergün, s. 327.

²⁰³ Gürünlü Hilmi, s. 201.

savunmuştur. Celal Nuri Bey'e göre yeni İslâm felsefesi buradan doğup yayılmalıdır.²⁰⁴ Şevketî de "...Medâris-i İlmiye ulûm-i Şer'îye ve Arabiye ve akliye gibi mûtedavil olan fûnûnun tedris ve neşri için tesis edilmiş birer Dârü'l-fûnûn'dur." demektedir. Şevketî'ye göre medreseler 8 sene orta kısım ve hadis ve fıkıh kısımları 4-6 diğerleri 3-5 sene olan yüksek dereceli medreseler şeklinde iki kısımdan oluşmalıdır. Yüksek dereceli medreseler de Ulûm-i Şer'îye, Fıkıh, Hikmet ve Lisan şubelerine ayrılmalıdır. Şevketî'nin medrese kuruluş sistemi şu şekildedir²⁰⁵:

Tablo 10. Şevketî'nin Medrese Kuruluş Sistemi

								Âliye Kısım (Yüksek Kısım)					
<u>Taliye Kısım (Orta Kısım)</u> 1 2 3 4 5 6 7 8								Ulûm-i Şer'îye Şubesi : 9 10 11 12 13 14					
								Fıkıh Şubesi : 9 10 11 12 13 14					
								Hikmet Şubesi : 9 10 11 12 13					
								Lisan Şubesi : 9 10 11 12 13					

Bursa Cami-i Kebir Medresesi müderrislerinden olan Ahmet Zaid medreselerin mekteplerde olduğu gibi 4 devreden oluşması gerektiğini savunmuştur. Ona göre birinci devre ibtidâî, ikinci devre rüşdî, üçüncü devre idâdî ve dördüncü devre de âlî kısımlara tekabül etmelidir. Köylerde ve küçük kasabalarda yalnız birinci devre, büyük kasabalarda birinci ve ikinci devre, vilayetlerde birinci, ikinci ve üçüncü devre, başkentte de dört devrenin tamamının tedrisatı yapılmalıdır. Dördüncü devrede ihtiyaca göre şubeler açılmalı ve buralarda ihtisas üzerine eğitim verilmelidir.²⁰⁶

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet sonrası dönemde medreselerin yeniden şekillendirilmesi ve zamanın şartlarına uygun bir hâle getirilmesi için düşünürler tarafından çok sayıda fikir beyan edilmiştir. Bu fikirlerden yola çıkarak söz konusu dönemde medreselerin gerek idarî gerekse ilmî teşkilatlarının yapılandırılması açıdan köklü değişikliklere gidilmesi ihtiyacının idrak edildiği ve bu yolda gayret sarf edildiği söylenebilir.

²⁰⁴ Ergün, s. 327.

²⁰⁵ Şevketî, s. 17-19.

²⁰⁶ Ahmed Zaid, "İslâh-ı Medâris Bugün Ne Surette Kabil Olabilir?", *Sırât-ı Müstakîm*, V, Sayı:128, Ay:2, Yıl: 1326, s. 390.

2.1.3. Medrese Binaları

Medreseler genellikle tek katlı, bir avlu etrafında bir dersane ile talebe odalarından oluşan kâgir binalardır. Dersane, müderris odası ve dânişmend hücreleri hemen hemen her medresede bulunmaktadır. Medrese avlusunda çoğunlukla bir kuyu, müstakil suyu olan medreselerde ortada bir şadırvan ve bir köşede sebil yer alır. Bunların dışında çamaşırhane, gusülhane ve abdesthane için ayrılmış mekânlar vardır. Medreselerde ayrıca bir mescid yer almaz, genellikle bir mihrap yeri olan dersanelerde vakit namazları kılınır.²⁰⁷

II. Meşrutiyet'e gelindiğinde medrese binaları ve müstemilatı iki açıdan büyük sorun teşkil ediyordu. Bunlardan birincisi, medreseler yapı olarak devrin eğitim anlayışı ve Fen derslerinin işlenmesi için uygun değildi. İkinci olarak ise, fiziki şartları açısından talebe-i ulûm için hem yetersiz hem de sağlıksız idi.

Şüphesiz medreselerde meydana gelen bozulmalar en başta bu kurumlarda eğitim öğretim gören talebe-i ulûmu etkilemiştir. Doğal olarak talebe-i ulûm da kendilerinin tahsilleri, hayatları, istikbâlleri konusunda mühim bir yer teşkil eden bu meseleye karşı kayıtsız kalmamışlardır. Fakat aralarında düzenli bir teşkilat bulunmadığından düşüncelerini hangi yollarla ifade edebileceklerini bilememişlerdir.²⁰⁸ Aldıkları nefeste dahi hissettikleri ve gördükleri bozukluklara karşı fikir dünyaları harekete geçmişti lakin somut bir şekilde seslerini duyuramıyorlardı. Bu noktada Sırâtı-ı Müstakîm ve özellikle de Sebilürreşad dergisi onların sesi olmuş ve talebelerin yazılarını, mektuplarını yayınlamıştır.²⁰⁹ Hatta Sebilürreşad dergisi 242. sayısından itibaren "Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye" üst başlığı ile talebelerin gönderdiği yazıları yayınlamak için onlara bir sütun dahi ayırmıştı.²¹⁰

Vakıf sisteminin bozulması, ilgisizlik ve bakımsızlık nedenleriyle kendi hallerine bırakılmış olan medreselerin çoğu zamanla harap bir hale gelmiş, yıkılmış veya tesis amaçları dışında kullanır olmuştu. Kullanılabilenlerin birçoğu da talebenin ihtiyacını

²⁰⁷ İpşirli, s. 330-331.

²⁰⁸ Kazanlı, "İslâh-ı Medâris Münasebetiyle" s. 324.

²⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Dede, *Sebilürreşad Dergisi'nde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMÜ S.B.E, Çanakkale 2006.

²¹⁰ Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: *Sebilürreşad*, X, Sayı: 242, s. 134.

karşılacak şartlara sahip değildi.²¹¹ İlim yolunda saf duygularla memleketlerinden kopup başkent ya da taşradaki medreselere gelen talebe-i ulûm, ömürlerinin en verimli zamanlarını bu medreselerin yetersiz, sağlıksız, rutubetli odalarında heba etmekteydiler. Sebilürreşad dergisinde medreselerin bu sıhhate aykırı haline pek çok yazar ve talebe-i ulûm tarafından değinilmiştir. Özellikle talebe-i ulûm sorunun bizzat müşahidi oldukları için medreselerle ilgili şikâyetlerini belirtirken yaşamlarını sürdürdükleri bu mekânların eksikliklerinin giderilmesi ve sıhhî anlamda iyileştirilmesi gereğini yüksek bir sesle dillendirmiştir.²¹² Batı tarzında açılan okullara sağlıklı, düzenli ve yeni binalar tahsis edilmesine rağmen kendilerinin bunlardan mahrum bırakılmasını feryat ederek dile getirmişlerdir. Bazen durum o kadar trajik bir hal almıştır ki medrese olması için inşa edilen bazı binaların batı tarzı mekteplere tahsis edildiği dahi olmuştur.²¹³ Talebe-i ulûmun bu husustaki şikâyeti mekteplere yeni binalar verilmesi noktasında değil medreselerin ihmal edilmes noktasındadır. Talebe-i ulûm bir babanın iki evladı olarak gördüğü mektep ve medreseler arasında ayrımcılık yapılmaması gerektiğini dile getirmiştir.²¹⁴ Sultan Ahmet Medresesi talebelerinden bir grubun kaleme aldığı ve Sebilürreşad dergisinde yayımlanan bir makale medreselerin ıslâhına ilk önce binalarının ıslâhı ile başlanması gerektiğini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Dersaadette mevcut olan medârisi baska bir hale ifrağ edip varidâtından havâdâr bir mevkice büyük bir müessese vücuda getirmek suretiyle hayatımız, sıhhatimiz taht-ı temine alınmalıdır. Zirâ halihâzırdaki medrese kabil-i suknâ olmadığı belki kuvvayı tahrip, ezhanı tesvis, dimağı muhtel eylediği ve bunun netice-i tabiiyesi olmak üzere talebe-i ulûmdan birçok rutûbet kurbanı gittiği herkesin malumudur.”²¹⁵

Yine Sebilürreşad dergisinde geçen ve Osman Nuri isimli bir talebe-i ulûmun yazdığı yazıda, Anadolu'nun kırsal bölgelerinden ilim talebiyle İstanbul medreselerine gelen

²¹¹ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 34.; İstanbul'daki medrese binaları hakkında geniş bilgi için bk. Müftizâde Mehmed Es'ad, “İstanbul Medreseleri”, *Sebilürreşad*, XXI, Sayı: 540-541, Ay: 6, Yıl: 1339, s. 161.

²¹² bk. H. Osman Niyazi, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Gölge Etmeyin Başka İhsan İstemeyiz.”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 247, Ay: 5, Yıl: 1329, s. 215.; Mehmet Hilmi, “Talebelerin İstirhamatı: Umur'u Şer'îye ve Evkaf Vekaleti Celilesine”, *Sebilürreşad*, XXIII, Sayı: 580, Ay: 12, Yıl: 1339, s. 124.; H. Osman Niyazi, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Zavallıyız, Ruh ve Hayat İstiyoruz.”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 244, s. 161-162.

²¹³ Mustafa, “Medâris-i İlmiye”, *Sebilürreşad*, XXIII, Sayı: 580, Ay: 12, Yıl: 1339, s. 124.

²¹⁴ Dede, s. 74.

²¹⁵ Astanalı Niyazi, Akşehirli Haşim, Ankaralı Mehmet Seyit, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: İştirak-ı Efkâr”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 243, s. 147.

talebe-i ulûmun güneşten mahrum bu rutubetli yerlerde çektiği sıkıntılar şu şekilde gözler önüne serilmektedir:

“Anadolu’nun ücrâ köşelerinden ihtiyar-ı gurbet eden tesnekân-ı maârif İstanbul medârisindeki usûl-i sâkim ve itiyadât-ı mucize karşısında ne elim sukûtu hayale uğradıklarını derhal görüyorlar. Anadolu’nun latif âb ve havasına alışan bir talebe İstanbul’a geldiğinde havadan, ziyâdan mahrum bir medrese, vücudu yıpratıcı, dimağı küflendiren rutubetli bir oda görüyor. Zavallı talebe memleketinden ebeveyninin agûsu şefkatinden ayrılırken perverde ettiği amal-i mesudeye muhribi hayat olan bir kubbe altında nail olamayacağını derk ediyor.”²¹⁶

Ethem Ruhi isimli talebe-i ulûm ise metruk olarak addettiği medreselerde herhangi bir iyileştirme yapılmayıp mekteplerin her türlü ihtiyacının karşılanmasını haksızlık olarak görmekte ve talebenin rutubethane olarak isimlendirdiği medreselerden kurtarılmasını istemektedir.²¹⁷ Süleymaniye Medresesi talebelerinden Cevad, medreselerin inşa tarzını “Medârisin tarz-ı inşâsı kavâid-i hıfzıs-sıhhaya mugâyir...”²¹⁸ diyerek eleştirmiştir. Medrese binalarının yetersizliğini geniş bir şekilde konu edinen Sebilürreşad dergisinde yer alan bir talebe-i ulûm mektubunda mekteplere yeni, düzenli ve sıhhî binalar tahsis edildiği halde kendilerinin görmezden gelinmesi eleştirilmektedir. Bu mektupta yeni inşa edilen ve medreselere ait olması gereken bir binanın ellerinden alınması acı bir şekilde şöyle dile getirilmektedir:

“Şer’iye vekili Mustafa Fevzi Efendi Hazretleri’nin gazetelerde vukû’ bulan beyânâtından anlaşıldığına göre, Şehzâdebaşı’nda evkâf matbaası ittisalindeki büyük bina Darü’l-fünûn talebesine tahsis olunuyormuş, Maârif Vekaleti nevâkısını ikmâl ederek binayı işgal edecekmiş. İnsan hatır-ı hayâle gelmeyen böyle şeyleri işittikçe inanamayacağı geliyor. Talebe-i ulûm da bu memleketin evladı değil midir? Onların da bu memlekette sıhhî ve muntazam bir binaya sahip olmak hakkı yok mudur? Bunların yegâne nasibi rutubetli, taş hücreler midir? Bugün talebe-i ulûmun ikâmet etmekte oldukları medreseler şeklinde hiçbir mektep yoktur. Bütün mektepler bunlara göre birer kâşâne gibidir. Bittâbi mekteplerin bu halde olması bizim için bâdi-i memnuniyettir. Fakat medreseleri de bu perişan vaziyette bırakmamalıdır. Mektepli olsun, medreseli olsun, hepsi memleketin ilim ve irfânına hizmet edeceklerdir. Binâenaleyh mektepler ne kadar düşünülürse medreselerde o nispette mazhar-ı himâye ve sahabet olmalıdır. Talebe-i ulûm kendilerini biles, himayeden mahrum telakki etmemelidir. Mekteplilerin her hususâtı bu kadar düşünülmemekte olduğu bir sırada az çok medreselilerinde tatyibi hatırına çalışmak muktezâyı maslahattır. Geçenlerde az kalsın, cebren, oturdukları medreseden dışarı çıkarılacaklardı. Bereket versin, Şer’iye Vekili talebenin

²¹⁶ Osman Nuri, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Artık Sükût Etmeyeceğiz”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 243, s. 147.

²¹⁷ Ethem Ruhi, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Talebe-i Ulûmun Feryadları”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 246, Ay: 5, Yıl: 1329, s. 200-201

²¹⁸ Cevad, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Medrese Tahsilinde Gaye”, *Sebilürreşad*, XVIII, Sayı: 461 Ay:3, Yıl: 1336, s. 221.

istirhâmâtını kabul etti de, zavallılar sokakta kalmadı. Ondan daha evvel maârif Bâb-ı Meşihat'a da vaziyet etmeğe uğraştı yine Şer'iyye Vekili'nin himmetiyle bu vaziyet berterâf edildi. Lâkin maârifin bu son teşebbüsüne karşı Şer'iyye Vekili Hazretleri galiben mukâvemet edemeyecektir. Anlaşılan evkâfın talebe-i ulûm için yaptırmakta olduğu bu binâyâ talebe için ayak basmak nasip olamayacak zavallı talebe-i ulûm, nice senelerden beri bu binanın ikmalini bekliyor. Buradan gelip geçtikçe müteselli oluyor. Ümit ile rutubeli, sıkıntılı, taş odalarda oturmaya katlanıyor. Maatteessüf bugün o ümitleri de kırılıyor. Evkâfın parasıyla yapılan bu binadan da alakâları kesiliyor. Bugün Darü'l-fünûn'un olduğu yer bir saraydır. Muazzâm harbiye dâireside Darü'l-fünûn'a tahsis olunmuştur. Bunlar memleketin ilim ve irfânı nâmına mucib-i memnuniyettir. Fakat İstanbul'daki muessesât taksim olunurken bir taneciği olsun talebeye bahş olunması icâp etmez miydi? Doğrusu, bu husûsta Şer'iyye Vekâleti'nin ihmâl ve lâkaydi göstermiş olduğunu zannediyoruz. Her ne ise talebe-i ulûma muntazâm bir bina tahsis olunmadı bari kendilerine ait mebâni işgale kalkışılmasa, maârif bütçesi her şeye müsâittir. Bu binadan daha mükemmel binâlar yapabilir. Lâkin medâris için öyle midir? Bugün medreselerdeki yemekler yenecek şey değildir. İnsan ancak açlıktan ölmek için bunları yiyebilir. Beytutet ettikleri odalar oturacak yerler değildir. İnsan ancak sokakta yatmamak için bu odalarda imrârı hayat edebilir. İşte talebe-i ulûmun hayatı böyle iken onlara âit bir binâyı da onlara çok görerek Darü'l-fünûn mudâvimlerine yurt olarak bahsetmek asla muvâfık nisfet ve âdâlet değildir. Bugünkü talebe-i ulûm münevver, çalışkan, asrî malûmât ile muccehhezdir. Bir binâyı onlara çok görmemelidir.²¹⁹

Hatipzâde ise eğitim ve öğretimden uzak birer pansiyon halini aldılar dediği medreselerin fiziki yapıları hakkındaki sorunları üç madde halinde şöyle sıralamıştır:

“Evvela: Bunlar vaktiyle İstanbul'un en havadar ve en tenha mahallerine yapıldığı halde bugün en kalabalık ve gürültülü mevkilerde kalmışlardır. Saniyen: Hücreler, kamilen tahtalı ve altları bodrum olduğundan rutubetten hâlî değildir. Salisen: Yarım arşın arzında ratıb taş duvar ve maksî kubbeler altında ziyadan hâlî hücrelerin üzerine icra edeceği sû-i tesir bir talebe için iki üç misli tedaif eder.”²²⁰

Halim Sabit medrese binalarının tek meziyetinin kara ve yağmura karşı içindekileri barındırabilmesinden ibaret olduğunu, yapımında hiçbir şekilde insan sağlığının dikkate alınmadığını vurgulamıştır.²²¹ Sırât-ı Müstakîm dergisinde geçen bir makalede de medreselerin içler acısı durumu şu çarpıcı cümlelerle ifade edilmiştir:

“Otuz milyon Osmanlı'ya, üçyüz milyon Müslümana hayat-ı şahsi, hayat-ı içtimaîyi öğretebilecek otuz medreseimiz yok. Ecdad izamımızın milyonlar, ömürler sarfıyla yaptırdığı medreseler bugün birer atâlet yuvası olmuş ve onların

²¹⁹ “Talebe-i Ulûm'un Haddi Midir? İki Üç Katlı Muntazâm Binâlarda Oturabilmek!”, *Sebilürreşad*, XXIII, Sayı: 576 Ay: 1, Yıl: 1339, s. 63-64.

²²⁰ Ahmet Vasfi Hatipzâde, “Medâris-i İlmiye (Terbiye Talim)”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 240 Ay: 4, Yıl: 1329, s. 96.

²²¹ Kazanlı, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 328.

dökülen sıvasını, yıkılan duvarını yapacak görece elimiz, gözümüz kalmamış...²²²”

Medreselerin fiziki şartları ile ilgili bu sorunlara çözüm önerileri iki açıdan ele alınmıştır. Birincisi, en azından ilk etapta hali hazırda bulunan medreseler tadil edilerek sıhhate muvafık bir hal alması sağlanmalı, ikincisi metruk durumdaki ve kullanılmayan medreseler satılarak yerine zamanın şartlarına ve sıhhate uygun düzenli medreseler inşa edilmeli. Talebe-i ulûmdan Cevad, medreselerin sıhhî açıdan gerekli şartlara riayet edilerek tamir edilmesini istemekte²²³; Şevketî ise yeni medreselerin inşasına kadar eski medrese binalarından ve camilerden faydalanılmasını tavsiye etmekteydi.²²⁴ Medrese binalarının ıslâhı konusunda üzerinde daha fazla durulan nokta ise yeni medrese binaları inşa etmek konusudur. Medreselerin ıslâhı hakkında düşüncelerini belirtmiş aydınlardan ve talebe-i ulûmdan bazıları medrese binalarının içler acısı durumundan uzun uzadıya bahsettikten sonra çözüm olarak, atıl durumda olup kullanılmayan ve ileride de kullanılmasından ümitvar olunmayan bazı imaret ve medrese binalarının satılarak elde edilecek gelirle zamanın eğitim anlayışına uygun, sıhhi şartları taşıyan yeni medrese binaları yapılmasını teklif etmiştir.

Talebe-i ulûmdan Osman Nuri bu konudaki görüşünü şöyle ifade etmektedir:

“Biçare milletin kesesini, devletin hazinesini idrak etmeden muvâfık-ı hıfzıssıhha müessasat-ı ilmiye vücuda getirmek pek kolay olduğu halde maatteessüf alâkadârâne düşünmüyor. Veyahut düşünmek istemiyor. Her türlü takyidat-ı sıhhiye ve âsâr-ı hayatiyeden mahrûm olan yüz yetmiş medreseyi muhafaza etmekte millet-i İslâmiye için bir menfaat tasavvur etmek abestir. Acaba bu medreselerin bedeliyle İslâmiye'tin şanı şerefiyle mütenasip üç dört tane mebâni-i cesime vücuda getirmek mümkün değil mi?”²²⁵

Müftizâde, İstanbul medreseleri ile ilgili yazdığı makalesinde medreselerin içler acısı durumundan uzunca bahsettikten sonra çözüm olarak İstanbul'da harap halde yüz kırktan fazla medresenin bulunduğunu, bunların satılarak elde edilen gelire hiç dokunmadan zamanın ihtiyaçlarına ve sıhhate uygun, idare, eğitim ve öğretim açısından her türlü araç gereci barındıran düzenli medreseler yapılmasını tavsiye etmektedir.²²⁶

Gürünlü Hilmi de aynı şekilde işe yaramayan medrese binalarının satılarak yerlerine

²²² M. [Muhammed] Ali Münir, “İnhitât-ı İçtimâiye”, *Sırat-ı Müstakim*, III, Sayı:68, Ay: 12, Yıl: 1325, s. 247.

²²³ Cevad, “Medrese Teşkilatı”, *Sebilürreşad*, XVIII, Sayı: 453, Ay: 1, Yıl: 1336, s. 128.

²²⁴ Şevketî, s. 61.

²²⁵ Osman Nuri, s. 147.

²²⁶ Müftizâde, “İstanbul Medreseleri”, s. 162.

sıhhate uygun yeni medreseler yapılmasını istemektedir.²²⁷ Ahmet Zaid de Fen derslerinin işlenmesi için münasip mevkilerde uygun şartlara sahip dershaneler inşa edilmesi gerektiğini belirtmiştir.²²⁸ II. Meşrutiyet döneminde medrese binalarının durumu hakkında görüş beyan edenler arasında bu yerlerin nasıl olması gerektiğine en ayrıntılı biçimde Şevketî değinmiştir. Şevketî eserinde Medrese-i Tâliye ve Medrese-i Âliye şeklinde tasnif ettiği medreselerde lazım olan müştemilata tek tek yer vermiştir. Şevketî'ye göre dershaneler 5x8x6 metre ebatlarında olmalıdır. Medrese-i Taliye'de bir mütalահane, fizik ve kimya dershaneleri, bir kütüphane, laboratuvarlar, güzel sanatlar için bir salon, bitki, hayvan ve madenler için numûnehaneler, sanayihane, beden eğitimi için bir yer, namaz ve bazı hususi toplantılar için bir cami, kapıcı için küçük bir oda ve ailesi için bir daire, müdür odası, müderrisler için büyük bir oda, teneffüs için geniş bir bahçe olması gereklidir. Medrese-i Âliyede ise muhtelif şubeler için dershaneler, kütüphane, resmi toplantılar için büyük bir salon, teneffüs için büyük bir avlu, müdüriyet dairesi, kapıcı dairesi, müderrislere mahsus odalar olması gerekir. Aynı zamanda medrese inşalarında dikkat edilmesi gereken hususlara da değinen Şevketî, güneş ışınlarının içeriye rahatça girebilmesi için pencerelerin geniş ve yanlarda olması gerektiğini söylemektedir. Bunun yanında Şevketî dershanelerin içeride hava dolaşımı sağlıklı olacak şekilde, basit ve sade bir yapıda, sıcak ve soğuktan korunmuş olarak ve lazım olan teçhizata sahip olacak şekilde yapılması gerektiğini belirtmektedir.²²⁹

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin fiziki olarak ıslâhata muhtaç olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Özellikle konunun mağduru durumunda olan talebe-i ulûm bu gerçeği her fırsatta haykırmış ve bir çözüm bulunmasını istemiştir. Yalnız bu ıslâhatın geçici çözümlerle geçiştirilmeye çalışılması doğru olarak görülmemiş ve pek çok kişi tarafından yeni medrese binaları yapılması gerektiği söylenmiştir. Bütün bunlara rağmen medreseler fiziki açıdan iyileştirilmediği gibi eğitim öğretim amacıyla yapılan yeni binalar da medreselilere tahsis edilmemiştir.

²²⁷ Gürünlü Hilmi, s. 201.

²²⁸ Ahmet Zaid, s. 391.

²²⁹ Şevketî, s. 47-50.

2.2. Medreselerin Eğitim ve Öğretim Yönünden Islâhı

2.2.1. Ders Programlarının Islâhı

II. Meşrutiyet döneminde medreselerde okutulan derslerin ıslâhı ile ilgili fikir ve önerilere bakıldığında, bu kurumların son zamanlara kadar etkin olduğu birçok alanda ihtiyaç duyulan elemanı yetiştirme fonksiyonunu yitirmiş olduğu görülecektir. Tanzimat dönemiyle beraber yüzyıllardır sürdürdüğü bu fonksiyonunu açılan batı tarzı yeni eğitim kurumlarına kaptıran medreseler, sadece din görevlisi ihtiyacının karşılandığı yerler olarak görülmüş²³⁰ ve ders programları konusundaki öneriler de bu amacı gerçekleştirmeye yönelik olmuştur. Bu amaca uygun olarak ders programlarında dinî ilimlerini yanı sıra bu ilimlerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında faydalı olacağı düşünülen, ayrıca orta dereceli medreselerin eğitim kalitesini arttıran ve mekteplerle arasındaki farkın azalmasına yardımcı olan Sosyal, Matematik ve Fen bilimleri ile ilgili derslere yer verilmiştir. Bunun yanında zamanın ihtiyaçları da gözetilerek ders programlarında Batı Dilleri, Türkçe, Farsça, Beden Eğitimi ve Resim vb. dersler de yer almıştır.²³¹

Medreselerdeki eğitimin süresi konusunda farklı görüşler ortaya sürülmüştür. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi ve Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'nde farklı öngörülen medrese eğitimi²³² Gürünlü Hilmi'ye göre her yılın bir sınıfı temsil ettiği en fazla 15 yıla tekabül etmelidir.²³³

Halim Sabit'e göre medreselerde ders programları çok eskilerden beri bozuk ve intizamsızdı. Ders programları hazırlanırken zamanın ihtiyaçlarına önem verilmemiş ve ders programı tanziminde dar bir düşünceyle Arapları, Acemleri taklitten başka bir şey yapılmamıştı.²³⁴ O Sırât-ı Müstakîm dergisinde geçen ve "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle" isimli makalesinde ders programlarında yer verilmesi gereken derslere nedenleriyle beraber değinmiştir. Makalede ilimlerin aklî ve naklî ilimler olarak ikiye

²³⁰ Yahya Afif, "Fani Medreselerin Baki Eserleri", *Sebilürreşad*, XXIII, Sayı: 598, Ay: 4, Yıl: 1340, s. 414.

²³¹ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 42.

²³² Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, *Düstûr*, II, II. Tertip, Yıl:1330, Matba-i Osmaniye, İstanbul, s. 127-138. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, *Düstûr*, VI, II. Tertip, Yıl: 1334, Matba-i Amire, İstanbul s. 1325-1330.

²³³ Gürünlü Hilmi, s. 203.

²³⁴ Kazanlı, "Islâh-ı Medâris Münasebetiyle", s. 328.

ayrıldığına belirten Halim Sabit, aklî ilimlerin ahlâkiyat ve muâmelât olduğunu söylemiş ve ahlâkiyatı “İnsanın kendine ve topluma karşı İslâmî açıdan yapmaya mecbur olduğu müspet ve menfî vazifeler” olarak tanımlamıştır. Muâmelât ise “Bireysel ve toplumsal hayatlarını adalet ve hak dairesinde düzenlenmesi için lazım olan hükümler ve kanunları ihtiva eder.” demiştir. Aşağıdaki tablolarda Halim Sabit’e göre medreselerde okutulması gereken ilimler ve niçin bu ilimlerin okutulması gerektiğine yer verilmiştir.²³⁵

Tablo 11. Halim Sabit Kazanlı’ya Göre Medreselerde Okutulması Gereken Ahlâkiyatla İlgili Dersler ve Okutulma Nedenleri

Dersler	Okutulma Nedenleri
İlm-i Ahlak	Ahlâkiyat insanın kendine ve topluma karşı İslâmî açıdan yapmaya mecbur olduğu müspet ve menfî vazifelerdir ve bu vazifeler marifet-iman, fiil ve terk vazifeleri üzerine kuruludur.
İlm-i Tevhid ve Akaid	Allah’a karşı olan vazifelerimiz marifet ve imandır ki bu İlm-i Tevhid ve Akaid’in konusudur.
İlm-i Mâba’dü’t-Tabi’iyyat	İlm-i Tevhid ve Akaid’in hakkıyla anlaşılması için İlm-i Mâba’dü’t-tabi’iyyat’ı bilmek lazımdır.
Tarih-i Edyân ve Mukayese-i Edyân	İslâmiyet’in müdafaası için diğer dinleri tanımak gereklidir.
İlm-i Kelâm	Tarih-i Edyân ve Mukayese-i Edyân gibi İslâmiyet’in müdafaası için Kelâm ilmine de ihtiyaç vardır.
İlm-i Ruh (Psikoloji), İlmü’n-Nefs, İlm-i Vezâif-i Âzâ (Fizyoloji), İlm-i Teşrih (Anatomi), İlm-i Hayvânât, İlm-i Mantık	Felsefenin bir kolu olan İlm-i Ahlâk’ın, diğer kolları İlm-i Ruh ve İlmü’n-Nefs’in neticesi gibi olması, İlm-i Ruh ve İlmü’n-Nefs’in ise çoğunlukla İlm-i Vezâif-i Âzâ’dan yardım görmesi, bunun da İlm-i Teşrih ile pek sıkı münasebette bulunması, İlm-i Teşrih’in ise İlm-i Hayvânât’ın bir konusunu teşkil etmesi; İlm-i Mantık’ın da Hikmet ve Felsefe’nin girişi mahiyetinde olması dolayısıyla bütün bu derslerin programa alınmaları icap etmektedir. ²³⁶

²³⁵ Kazanlı, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 333-335.

²³⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, “Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İ.Ü.E.F.Y., İstanbul 1978, s. 1-2.

Tablo 11'in devamıdır.

İlm-i Terbiye	Eğitimin yoğun bir şekilde insanın hayatında icra edildiği yaşlar olan insanın doğumundan 18-20 yaşına gelinceye kadarki dönemi İlm-i Terbiye'nin mühim bir konusunu teşkil eder.
İlm-i Hıfzı's-sıhha (Temizlik)	İlm-i Terbiye İlm-i Hıfzı's-sıhha fenlerinden istifade eder.
Ahlak-ı İslâm, Siyer-i Nebevî, Terâcim-i Ahvâl, Menâkıb-ı Kibâr-ı İslâm, İlm-i Tasavvuf	Ahlak-ı İslâm, Siyer-i Nebevî, Menâkıb-ı Kibâr-ı İslâm, İlm-i Tasavvuf ahlâkî muhakeme üzerine inşa edilmiş olup Kur'an ayetlerinden ve hadislerden istifade eder.
Hitabet, Kitabet, Lisan ve teferruatı	İslâm ahlakının gösterdiği usulleri talebenin önce kendilerinde sonra da başkalarında tatbik edebilmeleri için telkin ve nasihatın esasını teşkil eden hitabet ile yazma için lazım olan kitabet ve her ikisinin dayandığı lisan ve teferruatına ihtiyaç vardır.

Tablo 12. Halim Sabit Kazanlı'ya Göre Medreselerde Okutulması Gereken Muâmelât ile İlgili Dersler ve Okutulma Nedenleri

Dersler	Okutulma Nedenleri
İlm-i Fıkhın Muâmelât Kısmı, Hikmet-i Teşri'iyye, Kavânin-i Mevzu'a, Kavânin-i Garbiyye ve mukayese, İlm-i İktisad	Fıkhın muâmelât kısmı nakle müstenit olmakla beraber çoğunlukla aklıdır. Burada iki cihet vardır ki biri kanunun nakle istinadı diğeri aklılığı. Birincisi itibariyle Kuran ve sünnete, ikincisi itibariyle ahkâm-ı muamelatın hükmünü bilmeye tesadüf eder. Şer'î kanunlar, vaz edilmiş kanunlar ve batı kanunları ile mukayese edilirse anlaşılabilirler kolaylaşır. Ayrıca fıkhın bazı konuları iktisat ilmiyle alakalıdır.
Usûl-i Fıkh	Usûl-i Fıkh, İlm-i Fıkh'ın kendisiyle olan yakın münasebetten dolayı programa eklenmelidir.
Ulûm-i Kur'aniye, Ulûm-i Hadis ve teferruatı, Ulûm-i Arabiye ve şu'abatı	İslâmî ilimleri tahsil etmek için Kur'an ve sünneti bilmek lazımdır. Kur'an ve sünnet Arapça olduğundan onları anlamak mutlaka Arapça'yı bilmeyi gerektirir. Arapça'yı bilmek de Ulûm-i Arabiye'nin bilinmesiyle olur.
Ulûm-i İslâmiye'nin Tarihi, Tarih-i İslâm, Coğrafya-yı İslâm	Ulûm-i İslâmiye'nin ayrı ayrı tarihleri vardır ki bunlar öğrenilmedikçe o ulûm hakkıyla öğrenilmiş olmaz.
İlm-i Tabakâti'l-Arz (Jeoloji), İlm-i Hey'et (Astronomi) ve Kozmografya	Kur'an-ı Kerim'deki yeryüzü ve gökyüzüyle ilgili ayetleri hakkıyla anlamak için gereklidir.

Tablo 12'nin devamıdır.

Ulûm-i Riyâziye	Hey'et ve Kozmografya'nın ihtiva ettiği konular nedeniyle Riyâziye'ye ders programlarında yer verilmesi gerekir.
Kimya, Hikmet-i Tabi'iyeye (Fizik), Nebatat, Coğrafya, Tarih...vb.	Medreseden mezun olanların dünyaya, olaylara, insanlara, bitkilere karşı alakasız kalamayacağı için bu ilimlere ders programlarında yer verilmelidir.

Halim Sabit'e göre ders programlarında yer verilmesi gerekli olan bu dersler gaye, terbiye ve hayat itibariyle üç sınıfa ayrılırlar.²³⁷

Tablo 13. Halim Sabit Kazanlı'ya Göre Ders Programlarında Yer Verilmesi Gerekli Olan Derslerin Sınıflanması

Birinci Sınıf Dersler: Gaye	İlm-i Tevhid ve Akaid, Kelâm, Ulûm-i Kur'aniye, İlm-i Hadis ve Teferruatı, İlm-i Fıkh, Ahlak-ı İslâm...vb.
İkinci Sınıf Dersler: Terbiye	Ulûm-i İslâmiyenin hakkıyla anlaşılması ve zamana uygun bir tarzda ilerlemesi için lazım olan ilim ve fenlerdir. İlm-i Tabakâti'l-Arz, İlm-i Hey'et, Kozmografya...vb.
Üçüncü Sınıf Dersler: Hayat	Ulûm-i Riyâziye, Coğrafya, Ulûm-i Tabi'iyeye... vb.

Ders programı konusunu ayrıntılı bir şekilde ele almış olan Gürünlü Hilmi 15 yıl olarak belirlediği medrese eğitiminde Salı ve Cuma günleri dışında ilk on sene sabah ve ikinci derslerini şu programa göre düzenlemiştir:

²³⁷ Kazanlı, "İslâh-ı Medâris Münasebetiyle", s. 335-336.

Tablo 14. Gürünlü Hilmi'nin Orta Dereceli Medreselerde Salı ve Cuma Günleri Dışında Uygulanmasını İstedığı Ders Programı:

SINIF	SABAH BİRİNCİ DERS	SABAH İKİNCİ DERS	İKİNDİ DERSİ
1	SARF- LÜGAT	HÜSN-İ HAT	KAVÂİD-İ FÂRİSÎ
2	SARF- LÜGAT	HESAP-İMLÂ	FARİSÎ- EDEBİYATI FARİSİYE
3	NAHİV- MÜKÂLEME	HESAP-CEBİR	FIKH'IN AMELİYÂT KISMI
4	NAHV- EDEBİYAT-I ARABİYE	COĞRAFYA	FIKH'IN AMELİYÂT KISMI
5	NAHİV-USUL-İ TERCEME	TARİH-İ UMÛMÎ	VAZ', MEÂNÎ
6	MANTIK	TARİH-İ UMÛMÎ	MEÂNÎ- BEYÂN
7	MANTIK, MÜNAZARA	HENDESE	BEYAN BEDÎ'
8	TEVHİD	HİKMET-İ TABİİYE (FİZİK)	USÛL-İ FIKH
9	KELÂM	HİKMET-İ TABİİYE	USÛL-İ FIKH
10	KELÂM	HEYET-İ CEDÎDE	USÛL-İ FIKH

Yukarıda belirtilen programa göre uygulanacak olan dersler sabah birinci saat ile ikinci dersleri dersanelerde ve mahalle camilerinde dersiâmlar eşliğinde, sabah ikinci dersler o derse vakıf dersiâm bulunmazsa muallimler eşliğinde işlenmesi öngörülmüştür.²³⁸ Görüleceği üzere sabah birinci ders ve ikinci dersleri din ilimlerine, sabah ikinci dersler ise din ilimleri dışındaki diğer derslere ayrılmıştır. Orta dereceli medreselerde bu şekilde bir ders programı belirleyen Gürünlü Hilmi, eğitim süresi 5 sene olarak planladığı yüksek dereceli medreselerde şubelere göre ders programını şu şekilde belirlemiştir:

²³⁸ Gürünlü Hilmi, s. 203.

Tablo 15. Gürünlü Hilmi'nin Yüksek Dereceli Medreselerin Dâru'n-nâs Şubelerinde Salı ve Cuma Günleri Dışında Uygulanmasını İstedığı Ders Programı:

SINIF	SABAH BİRİNCİ DERS	SABAH İKİNCİ DERS	İKİNDİ DERSİ
1	COĞRAFYA	TARİH-İ DİNİ İSLÂM	HADİS-USÛL-İ HADİS
2	EDEBİYÂT-I ARABIYE	TARİH-İ OSMÂNÎ	HADİS
3	İLM-İ ESERİ ATİKA VE SENE	TARİH-İ UMÛMÎ	TEFSİR
4	FELSEFE	TARİH-İ UMÛMÎ	TEFSİR
5	KOZMOĞRAFYA	TARİH-İ EDEBİYAT, EDEBİYAT-I OSMÂNÎ	TEFSİR

Yüksek dereceli medreselerin Dâru'n-nâs şubelerinde okutulacak olan hadis ve tefsir dersleri selâtîn camilerinde dersiâmlar tarafından diğer dersler ise dersanelerde muallimler tarafından okutulması ve bitirildikten sonra şehadetname verilmesi öngörülmüştür.

Tablo 16. Görünlü Hilmi'nin Yüksek Dereceli Medreselerin Dâru'l-fıkh Şubelerinde Salı ve Cuma Günleri Dışında Uygulanmasını İsteddiği Ders Programı:

SINIF	SABAH BİRİNCİ DERS	SABAH İKİNCİ DERS	İKİNDİ DERSİ
1	HUKÛK-İ İDARE	HUKÛK-İ DÜVEL	FIKHİN MUAMELÂT KISMI
2	İKTİSAT	CEZA NAZARİYAT, HUKÛK ESÂSİYE	FIKHİN MUAMELÂT KISMI
3	USÛL-İ MUHÂKEMÂT-İ CEZÂ	VESÂYÂ, FARÂİZ İCRÂ	FIKHİN MUAMELÂT KISMI
4	USÛL-İ MUHÂKEMÂT-İ HUKUKİYE	UHÛD	FIKHİN MUAMELÂT KISMI
5	SAKK-I CEZÂ, SAKK-I HUKÛK	EVKÂF, TİCARET-İ BAHİRİYE VE BERRİYYE	FIKHİN MUAMELÂT KISMI

Tablo 17. Görünlü Hilmi'nin Yüksek Dereceli Medreselerin Dâru'l-keâm Şubelerinde Salı ve Cuma Günleri Dışında Uygulanmasını İsteddiği Ders Programı:

SINIF	SABAH BİRİNCİ DERS	SABAH İKİNCİ DERS	İKİNDİ DERSİ
1	NEBÂTÂT	HENDESE-İ TAHLİLİYE	İLM-İ KELÂM'IN TEDKİKÂTI
2	HAYVANÂT	CEBR-İ ÂLA VE SÛLÛSÂT-İ KÛREVİYE	İLM-İ KELÂM'IN TEDKİKÂTI
3	KİMYÂ-YI UZVÎ VE HAYÂTÎ	HESÂB-İ TAMÂMÎ VE TAFÂZULÎ	İLM-İ KELÂM'IN TEDKİKÂTI

Tablo 17'nin devamıdır.

4	KİMYA-YI GAYR-İ UZVÎ VE TAHLÎLÎ	MİHANİK	İLM-İ KELÂM'IN TEDKİKÂTI
5	TABAKÂT	HEYET- RİYÂZİYE	İLM-İ KELÂM'IN TEDKİKÂTI

Yüksek dereceli medreselerin Dâru'l-fıkh ve Dâru'l-kelâm şubelerinde okutulacak olan Fıkıh ve Kelâm dersleri selâtin camilerinde dersiâmlar tarafından diğer dersler ise dersanelerde muallimler tarafından okutulması ve bitirildikten sonra şahadetname verilmesi öngörülmüştür.²³⁹

Gürünlü Hilmi Cuma ve Salı günleri hariç diğer günler için ayrıntılı bir ders programı hazırlamanın yanında sadece Salı günü uygulanmak üzere medrese tahsilinin başlangıcından bitişine kadar uygulanmasını istediği bir program daha yapmıştır. Aşağıda ayrıntısıyla yer vereceğimiz bu programda dil, Hat, Türkçe, Kuran-ı Kerim ve Ahlâk derslerine yer vermiştir. Ayrıca yüksek dereceli medreselerin her şubesinde Salı günü aynı programın uygulanması öngörülmüştür.²⁴⁰

Tablo 18. Gürünlü Hilmi'nin Orta ve Yüksek Dereceli Medreselerde Salı Günleri Uygulanmasını İsteddiği Ders Programı:

SINIF	SABAH BİRİNCİ DERS	SABAH İKİNCİ DERS	İKİNDİ DERSİ
1	LİSÂN-I ECNEBÎ	HATT-I ECNEBÎ	KURAN-I KERİM VE TECVİD
2	LİSÂN-I ECNEBÎ	HATT-I ECNEBÎ	KURAN-I KERİM
3	LİSÂN-I ECNEBÎ	HATT-I ECNEBÎ	KURAN-I KERİM
4	LİSÂN-I ECNEBÎ	HATT-I ECNEBÎ	AHLÂK
5	LİSÂN-I ECNEBÎ	HATT-I ECNEBÎ	AHLÂK
6	LİSÂN-I ECNEBÎ	HATT-I ECNEBÎ	AHLÂK

²³⁹ Gürünlü Hilmi, s. 203.

²⁴⁰ Zengin, II. Meşrutiyet'te Medreseler, s. 44.

Tablo 18'in devamıdır.

7	LİSÂN-I ECNEBÎ	HATT-I ECNEBÎ	AHLÂK
8	LİSÂN-I ECNEBÎ	HATT-I ECNEBÎ	AHLÂK
9	LİSÂN-I ECNEBÎ	EDEBİYÂT-I TÜRKİYE	AHLÂK
10	LİSÂN-I ECNEBÎ	EDEBİYÂT-I TÜRKİYE	AHLÂK
11	LİSÂN-I ECNEBÎ	EDEBİYÂT-I TÜRKİYE	AHLÂK
12	LİSÂN-I ECNEBÎ	EDEBİYÂT-I TÜRKİYE	AHLÂK
13	LİSÂN-I ECNEBÎ	EDEBİYÂT-I TÜRKİYE	AHLÂK
14	LİSÂN-I ECNEBÎ	EDEBİYÂT-I TÜRKİYE	AHLÂK
15	LİSÂN-I ECNEBÎ	EDEBİYÂT-I TÜRKİYE	AHLÂK

Şevketî ders programlarının düzenlenmesi konusuna eserinde geniş yer vermiştir. Şevketî'nin bu eseri Şeyhülislâm Musa Kâzım tarafından Sadrazamlığa bir tezkire ile sunulmuş ve medreseler için yapılan ıslâhatlarda bir referans olmuştur.²⁴¹ Bu programda orta kısım medreselerde okutulmasını öngördüğü ilimlerin hangi sınıfta ve kaç saat okutulacağına ayrıntılı bir şekilde yer veren Şevketî, yüksek dereceli medreselerde şubelerde okutulmasını istediği derslerin sadece isimlerine yer vermiştir. Şevketî'nin orta kısım medreselerde uygulanmasını istediği ders programı şöyledir²⁴²:

²⁴¹ Atay, s. 328.

²⁴² Şevketî, s. 21-26.; Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 48-49.; Atay, s. 239.; Ergün, s. 330.

Tablo 19. Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı (Ulûm-i Diniye)

DERSLER		SINIFLAR								
		1	2	3	4	5	6	7	8	
ULÛM-I DİNİYE	AKÂİD	Muhtasar Akâid	2	2						
		Akâid							2	2
	Mâlûmât-ı Dîniye				2	2				
	FİKİH	Fıkıh					5			
		Ferâiz						5		
		Usûl-i Fıkıh						1	1	
	Kur'an-ı Kerim								4	4
Hadis-Usûl-i Hadis								2	2	

Tablo 20. Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı (Malumat-ı Nâfia)

DERSLER		SINIFLAR								
		1	2	3	4	5	6	7	8	
MALUMAT-I NAFİA	Tarih ve Siyer	İslâm Tarihi	2					2		
		Siyer							2	
		Osmanlı Tarihi		2						2
		Tarih-i Umûmî			2	2	2			
	Mâlûmât-ı Zirâiye		2	2						
	Mûlûmât-ı Kânûniye								2	2

Tablo 21. Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı (Fünûn-i Hâzıra)

DERSLER				SINIFLAR										
				1	2	3	4	5	6	7	8			
FÜNÛN-I HÂZİRA	Hesap ve Riyâziyât	Hesap	Hesap	3	3	3								
			Hesap-ı Zihnî											
		Cebir			1	3	2							
		Hendese	Muhtasar Hendese											
			Hendese-i Musattiha				3							
			Hendese-i Mücessime					3						
		Müsellesât							2					
		Kozmoğrafya									2			
		Makina											2	
		Tabiiyât	Mâlûmât-ı Fenniye	2	2	2								
	Beden-i İnsânî					3								
	Kimyâ		Kimyâ ve Maâdin					2						
			Kimya-yı Uzvî							1				
	Hayvanât						2							
	Nebâtat						2							
	Mebhasi'l-Hayat						1							
	Hikmet-i Tabiiye										2	2		
	Tabakâtü'l- Arz									2				
	Hikemiyât	Mantık ve Münâzara							2					
		İlm-i Ruh									2			
		Ahlâk										2		

Tablo 22. Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı (Ameliyât-ı Nâfia)

DERSLER		SINIFLAR							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Ameliyât-ı Nafia	Sanâyî-i Nefise	2	2	2	2	2	2	2	2
	Sanâyî-i Umûmiye				2	2	2	2	2
	Riyâziyat-ı Beden	2	2	2	2	2	2	2	2

Tablo 23. Şevketî'ye Göre Taliye (Orta) Kısım Medreseler İçin Uygulanması Gereken Ders Programı (Elsine)

DERSLER			SINIFLAR							
			1	2	3	4	5	6	7	8
ELSİNE	ARAPÇA	Muhâvere	3	3						
		Sarf-Nahiv	2	2	2	2	2			
		Müntehabât			3		3			
		İnşâ				3				
		Muallakât						3		
		Belâgat						2		
		7 ve 8. Sınıflarda K.Kerim ve Hadis dersleri Arapça okunacaktır.								
	TÜRKÇE	İmlâ								
		Müntehabât	3	3						
		Kavâid			2	2	2			
		İnşâ			1					
		Edebiyat-Belâgat						2	2	2
		Hitâbet						1	1	1

Tablo 23'ün devamıdır.

ELSİNE	FARŞA	Muhâvere								
		Müntehabât			2			2	2	2
		İmlâ -Terceme				2	2			
		Kavâid			1					
	ELSİNE-İ GARBİYE	İmlâ-Terceme								
		Kıraat				3	3			
		Gramer								
		Müntehabât						3	3	3

Şevketî âlî (yüksek) kısım medreselerde uygulanması için hazırladığı ders programında şu ilimler yer almaktadır²⁴³:

1- Ulûm-i Şer'îye Şubesi:

a) Tefsir Kısmı: Tefsir (Rivayet ve Dirayet), İlm-i Kıraat, Esbâb-ı Nüzûl, Nâsîh-Mensuh, Tabakât-ı Müfessirîn.

b) Hadis Kısmı: Hadis, Usûl-i Hadis, Esbâb-ı Vürûd, Nakd Ricâl-i Ehâdis, Mevzûât, Tabakât-ı Muhaddisîn,

c) Kelâm Kısmı: Kelâm, Din Felsefesi, Dinler Tarihi

2- Fıkıh Şubesi:

a) Fıkıh Kısmı: Fıkıh ve Ferâiz, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Hilaf ve'l Cedel, Tabakât-ı Fukaha, Sükûk-i Şer'îye.

b) Hukuk Kısmı: Hukuk'a Giriş, Hukuk Tarihi, Hikmet-i Hukuk, Medenî-Ceza ve İdare Hukuku, Muhâkeme Usûlleri ve Mazbata Tanzimi.

²⁴³ Şevketî, s. 26-28.; Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 50-51.; Atay, s. 240-241.

3-Hikmet Şubesi:

a) **Felsefe Kısmı:** Felsefe'ye Giriş, Felsefe Tarihi, Mantık ve Münâzara, İlm-i Ruh, Hikmet-i İlâhiye, Ahlâk, Terbiye-i Etfâl, Hikmet-i Bedâyi

b) **Riyâziyât Kısmı**

c) **Tabiiyât ve Coğrafya Kısmı**

d) **Tarih ve Siyer Kısmı:** Tarih-i Ümem, İslâm Tarihi, Siyer, İlm-i Ensâb, Terâcim-i Ahvâl, Hikmet-i Tarih

4- Lisan Şubesi:

a) **Arapça Kısmı:** Sarf, Nahiv, Tabakat-ı Nahviyyûn, Vaz' ve Belâgat, Arûz ve Kafiye, Muhâzarât, Emsâl, İnşâ, Tabakât-ı Şuarâ

b) **Türkçe Kısmı:** Edebiyat-ı Kadîme, Edebiyat-ı Hâzıra, Aruz ve Kafiye, Kavâid-i Lisaniye ve Belâgat, Emsâl ve İnşâ, Edebiyat Tarihi.

c) **Farsça ve Sair Elsine-i Mühimme Kısmı:** Edebî Eserler, Kavâid-i Lisaniye, Edebiyat Tarihi.

2.2.2. Öğretim Metotlarının Geliştirilmesi

II. Meşrutiyet öncesi medreselerde belirli kitaplar takip edilirdi. Bu kitapların hemen tamamı Arapça idi. Eğitim dili Türkçe, eğitim metodu ise genelde takrir tarzındaydı. Müderris İslâm dünyasının Gazzâlî, Ebû Hafs en-Nesefî, Sa'deddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerrîf el-Cürcânî, Kâdî Beyzâvî, Zemahşerî ve Râzî gibi üstatlarının klasik metinler haline gelmiş olan Arapça kitaplarını takrir eder, tartışmalar soru cevaplar Türkçe olurdu. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Telhîsü'l-Beyân adlı eserinde medresede ders usûlü, muteber kitapların yerleşmiş geleneğe göre sırayla okunması, müderristen hangi konu ve kitaplar nereye kadar okunduysa elindeki temessüke düzenli işlenmesi, başka bir müderrisin temessüksüz talebeyi kabul etmemesi, her ilimde aşağıdan yukarıya doğru gerekli kitapların sırayla okunması şeklinde özetlenmiştir.²⁴⁴

²⁴⁴ İpşirli, s. 328-330.

Medreselerde öğretimde takririn yanı sıra ezber metodu da sıkça kullanılmıştır. Bunların yanında az da olsa uygulamaya da yer verilmiştir.²⁴⁵

Halim Sabit'e göre II. Meşrutiyet dönemi medreselerinde ders programları plansız bir şekilde ve zamanın ihtiyacına önem verilmeden hazırlanmıştı. Usûl-i tedris ise düzenli değildi. Eskileri taklitten ileri gidilememişti. Ona göre medreselerde eğitim metodu olarak nakil esas alındığı için yüz yıllar boyunca buralarda okutulan kitaba, kitabın lafzına, ihtiva ettiği ve edebileceği anlamlara büyük önem verilmişti. Kitap tahlil edilmiş ve ondan daha farklı, gizli anlamlar çıkarılmaya çalışılmış, düşünülmüş fakat kitap haricine çıkılmamıştı. İşte bu anlayış nedeniyle kitap kutsiyet kazanmaya başlamış ve talebe-i ulûm da sevdiği birkaç kitaba büsbütün bağlı kalmıştı. Buna karşın aklın, fikrin, tecrübenin, ihtiyacın önemi kalmadı ve kitaba esir olundu. Bunun neticesi olarak da talebenin zihni körelmiş ve idraki daralmıştır.²⁴⁶ Musa Kâzım ders kitaplarının asıllarının okunması gerekirken bunun bırakılarak şerh üzerinde aşırı durulmasını eleştirmiş ve hâşiye²⁴⁷ üzerine hâşiye okunması sonucu bir kitabın beş altı senede bitirilebildiğini ve talebenin hiçbir şey öğrenemediğini söylemiştir. Musa Kâzım'a göre ilk etapta metinlerin asılları lügat ve edebiyatla güzelce okunarak anlaşılmalı çalışılmalıdır. Daha sonra şerh, hâşiye ve tenkitlere gerekli olduğu ölçüde yer verilmelidir. Musa Kâzım "Bu gün zannederim ki ulûm-i cedideden medârise hiç olmazsa beş altı ders koymalı. Şimdiye kadar takip ettiğimiz usulden birçoklarını tadil etmeli."²⁴⁸ diyerek ders programlarında ve eğitim yöntemlerinde değişime gidilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Birçok talebe-i ulûm, müderris ve aydın medreselerde yüzyıllardan beri süre gelen eğitim metodunu eleştirmiş ve zamanın şartlarına cevap vermediğini söylemiştir.²⁴⁹ Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde geçen pek çok makalede de medreselerde ortaçağdan kalma usûllerle bir yere varılamayacağı ve bu usûllerin ıslâh edilmesi

²⁴⁵ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 135.

²⁴⁶ Kazanlı, "İslâh-ı Medâris Münasebetiyle", s. 328.

²⁴⁷ Sayfa boşluklarına ilave edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren notlara verilen isim. bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, XVI, s. 419.

²⁴⁸ Musa Kâzım, "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacât-ı Asra Göre İslâh ve Telifi. Beyne'l Müslimîn Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi. Medreselerde Tedrisatın İslâhı [3]", *Sırât-ı Müstakim*, III, Say:54, Ay:9, Yıl:1325, s. 22.

²⁴⁹ Atay, s. 250.

gerektiği dillendirilmiştir. Mesela M. Şemseddin Sebilürreşad dergisinde geçen makalesinde medreselerdeki eğitim metodu hakkında şunları söylemiştir:

“Medreselerdeki kurûn-i vüstâ²⁵⁰ usûlleriyle söndürülen binlerce dimağların âtiyesinin düşünmemek, memlekete en nafiğ birer mütefekkir olarak yetişmeleri icap eden çalışkan bir kütle-i masumenin atıl kalmasına karşı göz kapamak, iktisab marifet arzusuyla medârisin zir sakifine koşan bu vatan evlatlarının heder olmalarını lakaydane temaşa etmek mümkün müdür? Böyle bir lakaydi en büyük cinayet-i vicdaniye olmaz mı?! Biz o kanaatteyiz ki sakim usullerle çarpışarak her türlü manalara rağmen mücerred gayret ve faaliyet-i şahsileri sayesinde bugün ilmiye sınıfı arasında birer necm ümit gibi parlayan itiraf ve eşhadçılara menşe olan medreseler ıslâh edilir makul usuller ihtiyacı asra muvafik ilimlerle techiz olunursa çalışmaktan yılmayan talebe az zaman zarfında liyakatlerini gösterirler ve medreselerde hakiki bir darü’l-irfan halini alır...Medreselerde takip edilen akîm usullerle şimdiye kadar heder edilen zengin dimağlara acıyalım ve mütenebbih olalım.²⁵¹”

Müdrislerin bir kısmı da yüzyıllardır süre gelen metotları değiştirmek zahmetine girmeyi akıllarından bile geçirmemişler ve ortaçağ eğitim anlayışıyla dersleri öğretmeye çalışmışlardır. Hatta bu müdrisler çoğu kişi tarafından medreselerin ıslâhının gerçekleşmemesinin sebebi olarak görülmüşlerdir.²⁵² Bu durumla ilgili örnek olması açısından Sebilürreşad dergisinde geçen bir makalede şu cümleler dikkat çekicidir: “Hendese dersleriyle kesinlikle bir alakası olmayan bir dersiâm efendi o dersin muallimi oluyor, lisan-ı Arabî üzerine yazılmış kadim hendese kitaplarını metin, şuruh ve havâşiyesiyle dershaneye getirip onların münakaşasına başlıyor.”²⁵³ Bunun yanında medreselerde eğitim öğretim için uygulanan usullerin yetersiz olduğunun farkında olan ve bunu dillendiren, buna çözüm arayan müdrislerde mevcuttu. Şubat 1913’te Bayezid dersiâm müdrisleri Sebilürreşad dergisinde yer alan beyanatlarında öz eleştiride bulunmuşlar ve takibine mecbur olduğunu hissettikleri, değiştirmeye güç yetiremediklerini ifade ettikleri eski metotların terk edilmesi gerektiğini şu cümlelerle ifade etmişlerdir:

“İtiraf ediyoruz ki: Takibine mecbur tutulduğumuz kurûn-i vüstâ mahsul-i usullerle hiçbir vakit müfessirin-i izam, fukaha-yı kiram ve sair ulema-yı İslâm’ın derecelerine yetişemeyeceğiz. Fakat şuraya da işhad ediyoruz ki: Kendimizin de

²⁵⁰ Kurûn-i vüstâ tarih-i mezkûrden İstanbul’un Sultan Muhammed Han Sani Hazretleri canibince fethi zamanına dek geçen tarihe denir. Günümüz kullanımı ortaçağ şeklindedir. bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 2002, s. 1065.

²⁵¹ M. Şemsettin, “Medreselerin İslâhı Hakkında İtiraf ve Eşhadçılara”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 238 Ay: 3, Yıl: 1329, s. 64-65.

²⁵² M. Şemsettin, s. 66.

²⁵³ Hatipzâde, s. 97.

memnun olmadığı bu haller, sayımızın noksanından, istidadımızın fıkdanından neşet etmeyip her türlü salahiyetin fikr-i teceddüt ve ruh-i teşebbüsten âzâde uhdelere tefvîz edilmesi yüzünden ellerimiz bağlanarak beslediğimiz âmâl-i terakki ve ıslâhın her vakit akamete duçar edilmesinden ileri gelmektedir. İtiraf ediyoruz ki: Medreselerden yetişenler ne lisana, ne Ulûm-i İslâmiye'ye, ne de sair fûnûna layıkıyla vakıf olamıyorlar.”²⁵⁴

Bu müderrislere²⁵⁵ göre medreselerden ortaçağdan kalma usullerin kaldırılması ve yerine zamanın gerekleri gözetilerek bir eğitim anlayışı getirilmesi halinde medreselerin ıslâhı mümkün olur.

Uygulanan eğitim usullerinden fayda göremeyen talebe-i ulûm da konuyla ilgili pek çok yazı yazarak seslerini yükseltmiştir. Medreselerde eğitim öğretimin hâlâ eski usullerde devam ettiğinden ve kendilerine bir şey katmadığından yakınan Ethem Ruhi isimli bir talebe, Sebilürreşad dergisinde yer alan makalesinde bütün talebe-i ulûma bir çağrı yaparak talebenin birleşmesi, kaleme sarılması ve ihtiyaçlarını anlatması gerektiğini belirtmiştir. Ethem Ruhi eski usûllerle eğitim öğretim yapılmaya devam edilmekte ısrar edilirse talebe-i ulûmun medreseleri terk etmesini dahi tavsiye etmiştir.²⁵⁶ Sırât-ı Müstakîm dergisindeki bir yazıda da hâlâ eski usûl eğitimin muhafaza edildiği söylenmiş ve talebe-i ulûmun değerli vakitlerinin hâşiye sayfaları çevirmek, lüzumsuz müâakaşa ve israiliyâtla uğraşmakla boşa gittiği belirtilmiştir. Bunun yerine eğitim usûllerini faydalı bir hale getirmek gerektiğine, konunun önemine dikkat çekilerek yer verilmiştir.²⁵⁷

2.2.3. Zamanın Şartlarına Uygun (Fünûn-i Hâzıra) Derslerinin Okutulması

Kuruluşlarından itibaren medreseler sadece din görevlileri yetiştirilen yerler olmayıp, aynı zamanda devletin ihtiyacı olan idarî-adlî personelin yetiştirildiği yerler de olmuşlardır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Felsefe, Matematik ve Fen bilimleri ders programlarından kaldırılmış ya da ihmal edilmiştir.²⁵⁸ Medreselerin Felsefe ve Matematik öğrenimine son verilmesiyle bozulmaya başladığı pek çok tarihçi tarafından

²⁵⁴ Ayaşlı Ahmet Hamdi, Eşrefefendizâde Şevketî, Darendeli Muhammed Seyyit... vd. “İtiraf ve Eşhad”, *Sebilürreşad*, II-IX, Sayı: 51-233, Ay:2, Yıl: 1328, s. 429-430.

²⁵⁵ Sözü geçen Bayezid Medresesi müderrisleri şunlardır: Darendeli Muhammed Seyyit, Ayaşlı Ahmet Hamdi, Eşrefefendizâde Şevketî, Ermenekli Mustafa Safvetî, Kazanlı Herras Hamit, Sofiluli Ahmet Hulusi, Darendeli Halit, Karahisarlı Arif, Elmalılı Muhammed Fahri, İspirli İdris Seyyit.

²⁵⁶ Ethem Ruhi, “Talebe-i Ulûmun Feryatları”, s. 200.

²⁵⁷ *Sırât-ı Müstakîm*, III, Sayı:60, s. 128

²⁵⁸ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 38.

söylenmektedir.²⁵⁹ Tanzimat devriyle beraber medreselerin resmî olarak dinî ilimlere hasredilmesi ise yukarıda sözü geçen durumun somutlaştırılmasından öteye gitmemiştir. II. Meşrutiyet devrine gelindiğinde medreselerin bu sınırlandırılmış fonksiyonları devam etmiş, buna muhalif olarak hiçbir istek ve gayrette bulunulmamıştır. Bununla beraber medreselerde, zamanın şartlarına uygun Sosyal ve Fen bilimlerinin okutulması gerekir sesi git gide yüksek çıkmaya başlamıştır. Çağın şartlarına uygun Fen dersleri tahsilinin gerekliliğini savunanlar bu konuda iki hususu ön plana çıkarmışlardır. Birincisi, zamanın gelişmişlik ve medeniyet seviyesini yakalamak ve memleketi içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için bu ilimlerin öğretilmesi gerektiği, ikincisi de dinî ilimlerin daha iyi anlaşılabilmesi ve öğretilmesi için yine bu ilimlerin öğretilmesinin zarurî olduğudur. Halim Sabit'e göre Kuran'ı Kerim'de geçen yeryüzü ve gökyüzüyle alâkalı ayetleri anlayabilmemiz için Jeoloji, Astroloji ve Kozmografya gibi ilimlerin medreselerde yer verilmesine ihtiyaç vardır. Medreseden mezun olanların dünyaya, olaylara, insanlara, bitkilere karşı alâkasız kalamayacağı için Kimya, Fizik, Coğrafya, Tarih gibi dersleri okumaları gerekmektedir.²⁶⁰ Süleymaniye Medresesi talebelerinden Cevad da, Kur'an ayetlerinin Fen ilimleriyle mukayese edilmesi gerektiğini söylemektedir. Örneğin Kur'an ayetlerinin ve hadis-i şeriflerin haber verdiği kıyamet alametlerinin Fen bilimleriyle ispatı yapılmalıdır.²⁶¹ Ahmet Zaid ise medreselerde Fen derslerinin okutulması gerektiğini şu sözlerle savunmuştur:

“Ahkam-ı ilahiyenin gereği gibi tebliğ ve efhâmı, emr-i celil-i süphaniyesinin icra ve ifâsı ancak fûnûn-i cedide ile kabil olabileceğinden, İslâmiyet nokta-i nazarından fûnûn-i cedide tahsili zaruret sırasına geçmiş olduğunu derpiş ederek eslâf-ı kirâmın yaptığı gibi fûnûn-i hâzıra –lüzumu kadar- medâris programlarına idhal edilmeli.”²⁶²

II. Meşrutiyet sonrasında medreselerde uygulanması düşünülen ya da istenen ders programlarına bakıldığında din bilimleri haricinde az ya da çok sosyal bilimlere ve Fen bilimlerine yer verildiğini görüyoruz.²⁶³ Medreselerin ıslâhı ile ilgili kurumlar da bu doğrultuda çalışmalar yapmışlardır. Ders Vekili Halis Efendi medreselerin ıslâhına dair yeni bir programın uygulamaya konulması münasebetiyle Fatih Medresesi'ne bağlı

²⁵⁹ Yakub Kemal (Kırımlı-Seyyid Mehmetzâde), Alem-i İslâm:“ Fatih-i İkbâl-i Alem-i İslâm”, *Sırat-ı Müstakim*, IV, Sayı:79, Ay:2, Yıl: 1325, s. 18.

²⁶⁰ Kazanlı, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 335.

²⁶¹ Cevad, “Medrese Teşkilatı”, s. 128.

²⁶² Ahmet Zaid, s. 390.

²⁶³ bk. Tablo 13, Tablo 15, Tablo 16, Tablo 17, Tablo 18, Tablo 22, Tablo 24.

Tabhane Medresesi'nde bir merasim düzenlemiş ve burada yaptığı konuşmada medreselerdeki eğitim programlarına zamanın şartlarına uygun Fen derslerinin ilave edildiğini ve eğitim usullerinin ıslâh edileceğini beyan etmiştir.²⁶⁴ Yapılan bu yenilik hareketinin ve eklenen derslerin medreseleri zamanın şartlarına uygun bir hale getirmekten uzak olduğu açıktır. Bununla birlikte atılmış olumlu bir adım olması dolayısıyla önem taşımaktadır.

Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde medreselerin ıslâhı ile ilgili görüş beyan eden yazar, müderris ve talebe-i ulûmun hemen hemen tamamı medreselere zamanın şartlarına uygun Fen derslerinin eklenmesi gerektiğini söylemiştir. Düşmanın o dönemdeki gücünün ilim, fen, teknik sayesinde olduğu, bu milleti temsil edecek, savunacak medrese talebesinin aldığı eğitim ile onlarla mücadele etmesinin mümkün olmadığı üzerinde durmuşlardır.²⁶⁵ Halim Sabit, Osmanlılar'da neden İslâm âlemini aydınlatacak münevverlerin çıkmadığı konusunda görüşlerini bildirirken bir makalesinde “Bizim talebe-i ulûmun doğrudan doğruya temasta bulunduğu ilmiyemiz içinde öyle dahi, mütefekkir filozoflar yetişmedi.”²⁶⁶ diyor ve bir diğer makalesinde de buna sebep olarak “Biz her şube-i ilmin pek mebzul olan cihetlerinde uğraşdık durduk. Herkesin umumiyetle bildiği şeyleri bildik. Herkesin yazabildiği şeyleri yazdık.”²⁶⁷ tespitinde bulunuyor. Sırât-ı Müstakîm de geçen diğer bir yazıda da Osmanlı'da büyük düşünürler yetişmemesinin sebebi zamanın ulûm ve fûnûnunu ihmal etmekte görülmüş ve Mısır örnek verilerek eğer Fen ilimlerine önem verilirse bizde de büyük düşünürler çıkabileceği şu şekilde belirtilmiştir:

“Biz ulûm ve fûnûn-i asriyeyi ihmal ve kendimizden –bâ husus medreselerimizden- uzak bulundurduğumuz için bu (yokluk) karşısında bulunduk. Yoksa –Mısır ve diğer bazı yerlerde olduğu gibi- fûnûn ehemmiyetini takdir etmiş olsaydık içimizde (Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh) gibi azam yetişirdi.”²⁶⁸

Başka bir makalede İslâm âlimlerinin yabancı dil konusunda kendilerini yetiştirmediği ve felsefeye dair hiçbir şey okumadığı söylenerek âlimlerin ilmî maksatları sorgulanmış,

²⁶⁴ On iki yıl olarak öngörülen medrese programlarına bu çalışma ile Hesap, Hendese, Coğrafya, Kimya, Felsefe, Kozmografya, İslâm Tarihi dersleri eklenmiştir. bk. Yeni Gazete, “Alem-i İslâm'a Bir Tebşiri: Medâris-i İslâmiye'de bir Hatve-i Tekamül” , *Sırât-ı Müstakîm*, III, Sayı: 76, Ay:1, Yıl:1325, s. 381.

²⁶⁵ Dede, s. 81.

²⁶⁶ Halim Sabit Kazanlı, “Ezherliler ve Bizim Talebe-i Ulûm”, *Sırât-ı Müstakîm*, II, Sayı:46, Ay:7, Yıl: 1325, s. 313.

²⁶⁷ Kazanlı, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 326.

²⁶⁸ M.N.D (Haydar Paşa)“Zavallı İslâmiyet”, *Sırât-ı Müstakîm*, VII, Sayı:159, Ay: 9, Yıl:1327, s. 41.

İslâm'a karşı itirazlara Muhammed Abduh dışında kimsenin cevap verememesi utanç verici bir durum olarak görülmüştür.²⁶⁹

Bayezid Medresesi müderrislerden oluşan bir heyet tarafından yazılan ve yazıldığı dönemde gerek müderris gerek talebe-i ulûm gerekse de dönemin aydınları nazarında oldukça ses getiren bir makalede, müderrisler Fen ilimleri konusunda yetersiz olduklarını itiraf etmişlerdir. Medreselerde yetişenlerin ne lisana, ne İslâmî ilimlere, ne de diğer fenlere layıkıyla vâkîf olamadıklarını, bu durumdan üzüntü ve utanç duyduklarını açık yüreklilikle söylemişlerdir. Ortadaki bu halin kendi gayretsizliklerinden, isteksizliklerinden ya da beceriksizliklerinden kaynaklanmayıp ilgili mercilerin ellerini kollarını bağlamalarından, bütün yenilik ve ıslâhat emellerinin neticesiz bırakıldığından yakınılmış, kendilerinin ıslâhat adına ellerinden geleni yapmaya hazır olduklarını söylemişlerdir. Bu müderrisler, biraz sarf ve nahiv okumakla dil öğrenmek, biraz metin ve şerh görmekle iyi derecede İslâmî eğitim almak, senede yedi ay haftada bir gün Fen ilimleri okumakla da bunlara vakıf olmak mümkün değildir diyerek ortaçağdan kalma eğitim metot ve yöntemlerinin çağın şartlarına uygun bir hale getirilmesini istemişlerdir.²⁷⁰ Medreselerde okutulan derslerin ihtiyaca cevap vermediğini gören talebe-i ulûm da mekteplerde olduğu gibi Fen dersleri görmeyi talep etmiştir. Salih Vecdi isimli talebe, din ilimlerine riayet etmekle beraber zamanın fenlerine de aşına olunması gerektiğini²⁷¹, Cevad isimli talebe de medreselerde ibtidâ-i dâhil kısmından başlayarak âlî kısmının sonuna kadar Fen derslerine yer verilmesinin şart olduğunu söylemiştir.²⁷² Ezher talebesinin hükümetten isteklerini içeren bir beyanatta ise asrın yeni ilimlerinin şu anki halinden daha iyi bir şekilde tedrisinin sağlanması ve Fen dersleri için mekteplere verilmekte olan aletlerin medreselere de tahsis edilmesi istenmiştir. Aynı zamanda Ezher kütüphanesine yeni ilimlere dair kitapların konulması ve talebenin bu kitaplardan istifadesinin sağlanması talep edilmiştir.²⁷³ Musa Kâzım medrese programlarına ulûm-i cedideden beş altı ders

²⁶⁹ Şerefeddin/Beyanü'l Hak, Matbuat :“el-Hikmetü Dâletün”, *Sırât-ı Müstakîm*, V, Sayı:106, Ay:9, Yıl: 1326, s. 33.

²⁷⁰ Ayaşlı Ahmet Hamdi, Eşrefefendizâde Şevketî, Darendeli Muhammed Seyyit... vd., “İtiraf ve Eşhad”, s. 429.

²⁷¹ M.Salih Vecdi, “Medreselerin Avamil-i İnhitatında Rağbetsizlik”, *Sebilürreşad*, XII, Sayı: 287 Ay: 2, Yıl: 1329, s. 13.

²⁷² Cevad, “Medrese Teşkilatı”, s. 130.

²⁷³ “Şuun-ı İslâmiye, Mısır: Ezher Talebesinin Hükümetten Talepleri”, *Sırât-ı Müstakîm*, IV, Sayı:86, Ay:4, Yıl:1326, s. 143.

konmasını istemiş²⁷⁴, Gürünlü Hilmi her gün İslâmî ilimlerden iki, Fen ilimlerinden bir ders tahsil etmek suretiyle on sene sonucunda mektep mezunları kadar Fen ilimlerine vakıf olunarak icazet alınabilceği görüşüne yer vermiştir.²⁷⁵

Medreselerde yabancı dil eğitimi verilmesi gerekliliği de pek çok düşünür tarafından dillendirilmiştir. Medreselerde yabancı dil eğitimi verilmesi gerektiğini savunan aydınlar bu hususu iki neden bağlamaktadırlar. Birincisi, ülkeyi her alanda içine düşmüş olduğu atâlet durumundan kurtarmak amacıyla zamanın şartlarına uygun ilimleri öğrenme ve bu konuda yazılmış eserleri tercüme etme gereği, ikincisi ise müsteşriklerin ve misyonerlerin İslâm'a olan saldırılarına karşı koyabilme ihtiyacı.

II. Meşrutiyet zamanına gelindiğinde sayıları az da olsa medreselerde yabancı dil eğitimine karşı çıkanların olması ise düşündürücüdür. Bu konuyla ilgili Musa Kâzım Sırât-ı Müstakîm'deki bir makalesinde yabancı dil öğreniminde taassup sahibi olunmaması gerektiğini Türkçe'nin de Arapça gözünde yabancı bir dil olduğunu, Fransızca ya da İngilizce'den bir farkının olmadığını söyleyerek yabancı dil eğitimine dini açıdan hiçbir engelin olmadığını ortaya koymuştur.²⁷⁶

Halim Sabit medreselerde dil tahsili konulu makalesinde, Ezher'de yeni başlanan Fransızca eğitiminden övgü ile bahsetmiş ama Fransızca yerine İngilizce ya da Almanca öğretilmesinin daha doğru ve faydalı olacağını belirtmiştir. Ezher talebesi ile Osmanlı talebesini karşılaştırarak yabancı dil öğrenimi konusunda Türk talebe-i ulûmunun isteksizliğini, yetersizliğini, hissinin kapalı oluşuna bağlamış ve talebe-i ulûmu dışarıdan maneviyatına yapılan saldırıları duymadığı, tatlı tatlı uyuduğu gerekçesiyle eleştirmiştir.²⁷⁷

Alimcan el-İdrisî ise buraya kadar söylenenlerin aksine medreselerde sadece İslâmî ilimlerin okutulması gerektiğini söylemiş, yarım yamalak Fransızca, Hesap, Hendese, Cebir, Kimya gibi fenlerin okutulmasına taraftar olmadığını belirtmiştir. Ona göre

²⁷⁴ Musa Kâzım, s. 22-23.

²⁷⁵ Gürünlü Hilmi, s. 201.

²⁷⁶ Musa Kâzım, s. 23.

²⁷⁷ Kazanlı, "Ezherliler ve Bizim Talebe-i Ulûm", s. 312.

medrese talebesi ibtidâ mektepte gördüğü Fen İlimleri ile yetinmelidir. Çünkü bir insan hem ilahiyûndan hem riyaziyyundan olamaz.²⁷⁸

2.2.4. Ders Saatlerinin ve Eğitim Sürelerinin Düzenlenmesi

II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı medreselerinin eğitim süreleri devamlı değişiklik göstermiştir. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren medreselerde eğitim süresi de git gide azalmıştır. İlmiye mesleğiyle ilgili hazırlanan fermanlardan XVI. yüzyılda medrese öğretim süresinin yaklaşık dört veya beş yıllık bir zamanı kapsadığı anlaşılmaktadır. Medreselerdeki eğitim sürelerinin bu kadar azalması kalite ve verimin düşmesini beraberinde getirmiştir. Tanzimat yıllarında hazırlanan bir raporda ise 14 yıllık bir eğitim süresinin tespit edildiği görülmektedir. Öğretim süresinin zaman içerisinde uzamasının sebebi ise aynı raporda şerh ve hâşiyelere aşırı önem verilmesi olarak belirtilmektedir. Bu durum da öğretimin süresine paralel olarak kalitesinin arttığını değil, aksine kalitenin azaldığını göstermektedir.²⁷⁹

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı için planlanan veya önerilen düzenlemelerden bir tanesi de eğitim süresi konusu olmuştur. Orta ve yüksek din eğitimi veren medreselerde eğitimin kaç yıl olacağı konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bunun yanında tatil ve ders sürelerinin ne kadar olması gerektiği konusu da tartışılmıştır. Ahmed Zaid, *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde yer alan makalesinde dört devreye ayırdığı medrese eğitiminin toplam 14 sene olması gerektiğini söylemiştir. Eğitim sürelerini birinci devrede köylerde ve şehirlerde farklı olarak öngören Ahmed Zaid, bunun sebebi olarak ta köylerde tarımla meşgul olduğundan buranın ahalisi senede en az altı ay çalışmak zorundadır demiştir. Bu nedenle köyler ve küçük kasabalarda altı aydan fazla eğitim mümkün olmayacağından buranın öğrencisi iki senelik dersi üç senede almalıdır. Ahmed Zaid'e göre şehirlerde birinci devre dört yıl ve senede dokuz ay, ikinci devre büyük kasabalarda üç yıl ve senede dokuz ay, üçüncü devre vilayetlerde üç yıl ve senede dokuz ay ve dördüncü devre (Darü'l-fünûn) başkentte dört yıl ve sene de dokuz ay olmalıdır.²⁸⁰

²⁷⁸ Alimcan el-İdrisî, "İslâh-ı Medâris Hakkında- 2", *Sırât-ı Müstakîm*, V, Sayı: 123, Ay: 12, Yıl: 1326, s. 310.

²⁷⁹ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 53.

²⁸⁰ Ahmed Zaid, s. 391.

Gürünlü Hilmi, orta kısım 10 yüksek kısım 5 sene olmak üzere toplam 15 sene olarak belirlediği medrese eğitiminin senede dokuz ay olması gerektiği görüşündedir. Ona göre Zilhicce ayının beşinden onbeşine, Recep ayının yirmisinden Şevval ayının onuna kadar senede yaklaşık 90 gün tatil olmalıdır. Ders saatlerinin de ne kadar olması gerektiği hakkında görüş bildiren Gürünlü Hilmi'ye göre birinci, ikinci ve üçüncü sınıfların ders saatleri bir saat, dördüncü ve beşinci sınıfların ders saatleri bir saat onbeş dakika, diğer on sınıfın dersleri bir buçuk saat olmalıdır.²⁸¹

Medreseleri talî ve âli kısım olarak ikiye ayıran Şevketî'ye göre talî kısım 8 sene olup âli kısımda Hadis ve Fıkıh şubeleri 4-6 sene, diğer şubeler ise 3-5 sene olmak üzere medrese eğitimi toplam 11-14 sene arasında olmalıdır.²⁸² Günümüzdeki uygulamaya yakın bir anlayışla dokuz buçuk ay olarak planladığı senelik eğitim süresinin Eylülün birinde başlayıp Haziranın onbeşinde bitmesi gerektiğini savunan Şevketî, yaygın uygulama ve görüşlerin²⁸³ aksine medrese tatil günlerini Recep, Şaban ve Ramazan aylarından oluşan üç ayla değil yaz aylarına denk getirmiştir. Cuma, kandil ve bazı önemli günler hariç hergün ders olması gerektiğini savunan Şevketî'ye göre bir ders günü yazın öğleden dört saat kışın beş saat önce başlayıp o dönemde kullanılan alaturka saate göre sekizde son bulmalıdır. Ayrıca bir ders saati talî kısımda 55 âli kısımda ise 45 dakika olmalıdır.²⁸⁴ Şevketî'nin âli kısımdaki ders süresini kısa tutmasının sebebi yüksek tahsil talebelerine daha fazla serbest çalışma zamanı ayırma düşüncesiyledir.²⁸⁵

II. Meşrutiyet döneminde çeşitli görüşler çerçevesinde 11-16 sene arası öngörülen medrese eğitim süresi konusunda ortaya konan görüşler farklılıklar arz etmektedir. Eski uygulamaların devam ettirilmesi gerektiği görüşünde olanlar olduğu gibi zamanın şartları göz önünde bulundurularak yeni yaklaşımların olmasını isteyenler de olmuştur.

2.2.5. Eğitimde İhtisaslaşma ve Her Derse Ayrı Mütihazsıs Müderrisin Girmesi

Osmanlı medrese eğitiminde genel olarak uygulanmakta olan bir müderrisin pek çok ilmi okutması anlayışı II. Meşrutiyet döneminde tenkit edilmiştir. İster İslâmî ilimlerde

²⁸¹ Gürünlü Hilmi, s. 303-304.

²⁸² Bk. Tablo 9.

²⁸³“Talebenin senesi sene-i kameriye ve tatili de hangi mevsime rast gelirse gelsin- şehir-i selasedir (Recep, Şaban, Ramazan).” Hatipzâde, s. 96.

²⁸⁴ Şevketî, s. 19-20.

²⁸⁵ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 55.

olsun ister Fen ilimlerinde olsun bir öğrencinin bir ilimden hakkıyla istifade edebilmesi için her şeyden önce o ilmi ihtisas sahibi bir öğreticiden alması gerekmektedir. Çünkü birçok ilimde birden ihtisas sahibi olmak bir öğretici için mümkün olmayan bir şeydir. Şevketî bu konuya “...Bir insan için değil birkaç ilmi birden bilmek, bir ilmi hatta bir şubesini bile kâmilıyla ihâta etmek senelerce çalışmaya, mümâreseye muhtaç bir hale gelmiştir. İlimler hattı zatında bir kimsenin ihâta edebileceğinden pek çoktur.”²⁸⁶ diyerek dikkat çekmiştir. II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı hakkında fikir beyan edenler, yüksek dereceli medreselerde ihtisaslaşmaya gidilmesi gerektiği konusunda hem fikirdirler.²⁸⁷

Halim Sabit müderrisleri eleştirdiği bir yazısında, “medreselerde yetişip buralardan geçinen kimseler memur olmaktan başka bir amaç taşımadıklarından İslâmiyet için emin bir gelecek hazırlayamadılar” demektedir. Ona göre İslâm Âleminin pek çok kavminde isimleri tarihe geçmiş birçok âlim birçok filozof ve mütefekkir yetiştiği halde Osmanlı’da İslâmiyet’i şahsında temsil edebilecek bir âlimin yetişmemesinin sebebi âlimlerin ilimlerde ihtisaslaşmamasıdır. Osmanlı’da kendisini ilme adanmış kişiler her ilim şubesiyle bol bol uğraşmış durmuş, herkesin umumiyetle bildikleri şeyleri bilmiş, herkesin yazabildiği şeyleri yazmıştır. Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm... vb. ilimler Osmanlılar aldığı gibi nasıl idiyse aynı şekilde kalmış, bir gelişme göstermemiştir. Müellifler, muallimler hep seleflerinin telif ve ilimlerini taklit etmiştir.²⁸⁸ Halim Sabit’e göre medreseler orta ve yüksek dereceli olmak üzere iki kısma ayrılmalıdır. İkinci kısım medreselerin birinci ve ikinci senelerinde yeknesak bir tahsil görüldükten sonra herkes istidadı olduğu bir şubeye devam etmeli ve o ilimde bir ihtisas kazanmaya çalışmalıdır.²⁸⁹

Gürünlü Hilmi’ye göre ise Medresetü’l-Fevkalâde ismini verdiği yüksek dereceli medreseler Tefsir-Hadis, Fıkıh ve Kelâm bölümlerinden oluşmalıdır ve burada ihtisas eğitimi verilmelidir.²⁹⁰ Ahmet Zaid, medreselerin dört kısma ayrılması gerektiğini söyledikten sonra dördüncü kısımda ihtiyaca göre şubeler açılarak Ulûm-i şer’iye ve

²⁸⁶ Şevketî, s. 5, 8.

²⁸⁷ Zengin, *II. Meşrutiyet’te Medreseler*, s. 63.

²⁸⁸ Kazanlı, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 326-327.

²⁸⁹ Kazanlı, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, s. 336.

²⁹⁰ Gürünlü Hilmi, s. 201.

fünûn-i akliyenin bu şubelerde hakkıyla gösterilmesi sonucu çeşitli mesleklerde ihtisas sahibi kişiler yetiştirilmesi gerektiğini savunmuştur.²⁹¹

Şevketî Osmanlı'da bütün ilimlerin bir müderris tarafından okutulması sonucunda medreselerde bir gelişme sağlanamadığını ve geri kaldığını şu sözlerle ifade etmiştir: "...her bir müderris münferiden bütün fünûnu tedris etmek kaide ittihaz edilerek ihtisasa riayet edilmediğinden tekamülât ilmiye zuhura gelmemiş ve binaen aleyh eslaf muasıramızdan geri kalmamıza mucip olmuştur."²⁹²

Medreselerde Fen derslerinin ihmal edilmesi nedeniyle bu derslerin öğretiminde mütehasıs müderrisler bulunamaması sorunlara yol açmıştır. Bu sorunları çözmek için Şevketî müsait olan talebelerin çeşitli ülkelerin darul fünûnlarına Fen derslerinde ihtisas yapmak üzere gönderilmesini,²⁹³ Ahmet Zaid ise mütehasıs müderrisler yetişinceye kadar Fen derslerinin ders başına ücret karşılığında muallimler tarafından verilmesini tavsiye etmektedir.²⁹⁴

Talebe-i ulûm da bu konuda duyarsız kalmamış ve kendilerine ders verecek kişilerin ihtisas sahibi olmasını talep etmiştir. H. Osman Niyazi bu talebini şöyle ifade etmiştir: "Ulûm-i şer'îye ve fünûn hazırayı ayrı ayrı üstadlardan her biri mütehasıs olduğu kendi dersini senelerce okutmuş meleke peyda etmiş müderrislerden görelim."²⁹⁵ A.Şükrü ihtisas sahibi müderrislerden ders görme isteğini "Her kısımda heyet tedrise erbab ihtisastan olmalı. İster dersiâm olsun, ister olmasın şu kadarki mütehasıs bulunduğu takdirde dersiâm tercih edilmeli."²⁹⁶ şeklinde ifade etmiştir.

Ders Vekâleti bütün bu istek ve arayışlara kayıtsız kalmayarak medrese eğitiminde ihtisaslaşma yönünde önemli bir adım atmıştır. Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi zamanında Tali Kısım-ı Evvel, Tali Kısım-ı Sâni, Kısım-ı Âli ve Medresetü'l-Mütehasısın isimleri altında medreseler taksim edilmiştir.²⁹⁷ Bu bağlamda ilk etapta tahsil süresi dört

²⁹¹ Ahmet Zaid, s. 390-391.

²⁹² Şevketî, s. 4.

²⁹³ Şevketî, s. 56.

²⁹⁴ Ahmet Zaid, s. 392.

²⁹⁵ H. Osman Niyazi, "Gölge Etmeyin Başka İhsan İstemeyiz", s. 215.

²⁹⁶ A.Şükrü, "Telebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Medârisin Hayat ve Memat Arefesinde", *Sebilürreşad*, XVIII, Sayı: 462, Ay: 4, Yıl: 1336, s. 238.

²⁹⁷ Müftizâde, "İstanbul Medreseleri", s. 161.

sene olan ve beş şubeden²⁹⁸ oluşan Medresetü'l-Mütehasısîn isimli bir medresenin kurulmasına çalışılmıştır. Nizamnamesinden öğrenildiği kadarıyla Medresetü'l-Mütehasısîn'e giriş sınavla olup her sene şubelerine onar kişi alınacaktır. Medreseye girmek ve bir üst sınıfa geçmek için sene sonunda Ders Vekâleti'nin seçtiği kişiler tarafından imtihanlar yapıp dört sene sonunda öğrenciye bir şهادetname verilecektir. Haftada altı gün eğitim verecek olan medresede üç gün her biri ayrı ayrı mütehasıs medreselerde olmak üzere İslâmî ilimler, iki gün bütün şubeler beraber olmak üzere Fen ilimleri ve bir gün de dil eğitimi verilmesi planlanmıştır.²⁹⁹

İslâh-ı Medâris Nizamnamesi'nin yayımlanmasından önce kurulması planlanan bu medrese ancak 1915 yılında öğretime başlayabilmiştir. Yapılan değişikliklerle günümüz üniversitelerindeki yüksek lisanslara benzetilebilecek bir hâle gelen ve öğrenim süresi iki yıla indirilen Medresetü'l-Mütehasısîn'in kuruluş amacı ulûm ve fûnûnda mütehasıs yetiştirmek olarak ifade edilmektedir.³⁰⁰

2.2.6. Okutulan Kitaplar ve Yapılan Sınavların Düzenlenmesi

Klasik Osmanlı medrese sisteminde eğitim, yıl esasına göre değil okutulan ders ve kitaba göre düzenlenmişti. Her bir medrese belirli ders ve kitapları okuturdu. Dersi ya da kitabı bitirerek hocasından icazet alan öğrenci bir üst medreseye gitme hakkına sahip olurdu.³⁰¹ Dersler çoğu zaman ilimlerin adlarıyla değil, bu ilimlerle ilgili olarak okutulan kitapların adlarıyla isimlendirilmişlerdi. Hatta bazı medreseler, içinde özellikle okutulan kitabın adıyla anılmışlardır. Örneğin; Hâşiyeye-i Tecrîd Medreseleri'nin adı bu adla bilinen bir Kelâm kitabından gelmektedir.³⁰²

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı ile ilgili pek çok düşünür, ders kitaplarının zamanın şartlarına uygun, kısa ve öz muhtevalı bir hale dönüştürülmesini talep etmişlerdir. Bu talepleri doğrultusunda yazdıkları pek çok makalede medreselerdeki kitaba aşırı bağlılık, kitaplardaki şerh ve hâşiyelerin fazlalığı, yüzyıllar öncesinden

²⁹⁸ Bu şubeler Sarf ve Nahiv Şubesi, Mantık ve Meâni Şubesi, Fıkh ve Usûl-i Fıkh Şubesi, Kelâm ve Hikmet Şubesi, Tefsir ve Hadis Şubesidir. bk. "Ders Vekaleti Celilesinin Faaliyeti: Medresetü'l-Mütehasısîn Nizamnâmesi", *Sebilürreşad*, XII, Sayı: 287, Yıl: 1332, s. 11.

²⁹⁹ "Ders Vekaleti Celilesinin Faaliyeti: Medresetül Mütehasısîn Nizamnâmesi", s. 11-12.

³⁰⁰ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 143.; Medresetü'l-Mütehasısîn'in 1915 yılında hazırlanan programı için bk. Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 123.

³⁰¹ İpşirli, s. 329.; Klasik Osmanlı Medreselerinde okutulan kitaplar için bk. Tablo 1-8.

³⁰² Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 59.

kalma, aynı zamanda talebenin ana dili olmayan kitapların okutulması gibi konuları eleştirmişlerdir. Bu eleştirilerin başlıca sebepleri, bu kitapların zamanın şartlarına uygun olmamasının yanında müderrislerin her sene aynı kitaplardaki bilgileri nesilden nesile aktarması, şerh ve hâşiyelerin sürekli tekrarlanması sonucu kitabın özünden uzaklaşılmasıdır. Konuyla ilgili eleştirilerde bulunan düşünürlere göre böyle bir eğitim anlayışı aynı zamanda talebenin düşünme ve muhakeme etme yetilerini de köreltiyordu.

Halim Sabit, Sırât-ı Müstakîm dergisindeki makalesinde konuyla ilgili düşüncelerini “kitap esareti” başlığı altında şöyle ifade etmektedir:

“Bu medreseler alel ekser müdavimlerini menkulata rabt ederler. Menkul bir şeyin düşünülüp tecrübe edilip bulunan bir şeye raciğ, yani naklin akla mukaddem olduğu hissini verirler. Onun için bunlarda kitaba, kitabın elfazına, muhtemilatına... pek ziyade ihtimam olunur. Kitap tetkik olunur, tahlil edilir. Oradan daha dakik, daha gizli manalar çıkarılmak istenilir. Düşünülür fakat kitabın haricine, ibarenin haricine çıkılamaz. Gitgide bu kitaplar nazarlarda kutsiyet iktisap eder... İşte talebe-i ulûm bu suretle sevdiği birkaç kitaba bütün bütüne merbut olup kalır. Buna karşın aklın, fikrin, tecrübenin, ihtiyacın ehemmiyeti kalmaz. Kitaba esir olunur... Kitap esaretinin neticesi olmak üzere cevvaliyet-i fikriye, hassasiyet-i zihniye yavaş yavaş sönüyor. Daire-i idrak darlaşıyor.”³⁰³

Musa Kâzım da aynı dergide geçen makalesinde medreselerde kitaplar üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerle fazlasıyla meşgul olunması sonucu metnin aslının ihmal edildiğini şu sözlerle eleştirmiştir:

“...Bilmem nasıl olmuş da metin bırakılmış şerh okunmaya başlanmış. Ne tuhaf hale gelmiş: Evvela bir şerh, sonra bir hâşiye, bir hâşiye daha. Sonra bir talikat, bir talikat daha... Böyle bir kitabı beş altı senede okuyabiliriz sonra: Bu kitaptan ne anladık, ne gibi mesail öğrendik diye sorsak hiçbirşey yok.”³⁰⁴

Bu eleştirilerden de anlaşılacağı üzere II. Meşrutiyet döneminde medreselerde okutulan kitaplar konusu, çözülmeyi bekleyen ciddi bir sorun olarak görülmektedir. Ders kitaplarındaki eksikliklerin nasıl giderilmesi gerektiği konusunda ise başlıca öneriler kitapların yeniden ele alınarak düzenlenmesi, yeni kitaplar yazılması ve batıdan tercüme edilmesi şeklinde olmuştur.

Sırât-ı Müstakîm dergisinde geçen bir makalede kitap meselesinin önemi vurgulanmış ve İslâmî ilimlere ait Türkçe kitapların azlığından yakınılmıştır.³⁰⁵ M. Şemsettin Sebilürreşad dergisinde geçen itiraf ve eşhad makalesi üzerine yazdığı makalesinde

³⁰³ Kazanlı, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, s 328.

³⁰⁴ Musa Kâzım, s. 22.

³⁰⁵ M.N.D (Haydar Paşa), s. 41.

müdrislerin medreselerde okutulan kitapların ıslâhını başkalarından beklemesinin yanlış olduğunu ve bu konuda kendilerinin zamanın şartlarına uygun kitaplar yazmaları gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁶ Talebe-i ulûmdan Ethem Ruhi talebenin medreselerde okuduğu kitaplarla millete bir faydasının olamayacağını söylemiş³⁰⁷, Osman Niyazi ise bazı dersiâm ve müftülerin batıdaki bazı kitapların tercüme edilerek medreselerde okutulması önerisini kitapları tercüme edebilecek kapasitede müdrislerin bulunmadığını, tercüme edilse bile okutabilecek müdrisin olmadığını söyleyerek eleştirmiştir.³⁰⁸ Musa Kâzım medreselerde okutulan Kelâm kitaplarının asırlar öncesinin inanç konularını ihtiva ettiğini, hâlbuki aynı husustaki problemlerin değiştiğini bu nedenle de ihtiyaçlara uygun yeni kitaplar yazılarak okutulması gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁹

Netice olarak denilebilir ki II. Meşrutiyet döneminde medreselerde okutulan ders kitapları eleştirilmiş ve bunların ıslâhı konusunda fikirler beyan edilmiştir. Bununla paralel olarak bu kitapların bir kısmının terk edilmesi, bir kısmının zamanın şartlarına göre yeniden ele alınması ve medreselere yeni kitapların dâhil edilmesi gereği açık bir şekilde dillendirilmiştir. Bu konuda somut adımlar atılmaması halinde medreselerdeki eğitim öğretimden bir fayda beklenmeyeceği düşünürler tarafından özellikle vurgulanmıştır.

2.3. Müdrislerin Durumu

2.3.1. Müdrislerin Atanma, Terfi ve Ekonomik Durumları

Osmanlı medrese sisteminde müdrislik, mülâzemet denilen usûle göre belirlenirdi. Bu usûle göre bekleme dönemini bitirip sırası gelenler önce aşağı derecedeki bir medreseye atanır ve zamanla terfileri yapılırdı.³¹⁰ Bu sistem bozularak olsa da medreselerin kapatılmasına kadar geçerliliğini sürdürmüştür. Medreselerin ıslâha muhtaç hâle gelmesinde en büyük etkenlerden birisi de bu sistemin bozulması ve ehliyetsiz kimselerin müdris olması olmuştur.

³⁰⁶ M. Şemsettin, s. 65.

³⁰⁷ Ethem Ruhi, “Talebe-i Ulûmun Feryatları”, s. 201.

³⁰⁸ H. Osman Niyazi, “Gölge Etmeyin Başka İhsan İstemeyiz”, s. 215

³⁰⁹ Musa Kâzım, s. 22-23.

³¹⁰ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 21.

II. Meşrutiyet döneminde müderrislerin atama, terfi ve maaşlarıyla ilgili sıkıntıları devam etmiştir. Bu sıkıntıları, Sebilürreşad Dergisi Anadolu Muhabiri Ömer Fuad, Bursa medreseleri ve müderrisleri hakkında yazdığı makalesinde şöyle dile getirmiştir:

“...Altı seneden beri onbeş medresenin müderrisi tayin edilememiştir. Tayin olunacak kimselerin mazbataları birkaç kere Bab-ı Meşihat’e gönderildiği halde, aldırın olmamıştır. Zaten aldırma ne olacak? Kırk medrese içinde müderrisin maişetini temin edebilecek maaşlı ancak beş medrese vardır. Diğerlerinin maaşları müderris efendilerin ekmek parasına bile tekabül edemez. Bütün müderris efendiler için yegâne nahbe-i emel bu beş medrese müderrisliğidir. Altmış yaşından sonra buna muvaffak olurlarsa ne bahtiyarlık!

Hasılı ilmiye mesleğinin hali pek perişan, pek acınacak bir haldedir. Ne tahsilde bir terakki ve teceddüt var, ne maişet hususunda bir refah ve saadet.”³¹¹

Müderris ücretleri, medresenin diğer görevlilerinin ücretleri ve talebenin maddi ihtiyaçları tahsis edilen vakıflar tarafından karşılanırdı.³¹² Pek çok medrese vakfının işlevini yitirdiği düşünülürse, medreselerin ve dolayısıyla da müderrislerin maddi zorluklarla karşılaştıkları açıktır.

Müderrislere dair bir nizamnamenin kaleme alınması gerektiğini söyleyen Şevketî’ye göre müderrislerin maaşları arttırılmalı ve bazı masrafları karşılanmalıdır. O müderrislerin maaşlarıyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Müderrislerin münhasıran tedrisle meşgul olmaları lazım bulunduğundan kendilerine nail ruus olduklarından itibaren çoluk çocuklarıyla hiç olmazsa orta halli geçinecek kadar bir maaş verilmeli ve bunun tahsisinde derece-i iktidarlarıyla beraber seyahat ve durûs âliye müderrislerinin kitap masrafları da nazar-ı dikkate alınmalı. Şevk ve gayretlerini tezyid etmek için maaşları terakki, rütbeleri terfi görmeli.”³¹³

Ahmet Hamdi Aksekili, müderris maaşlarının arttırılmasını ve bunun kanunla tespit edilmesini istemiştir. Ona göre müderris maaşları 1000 kuruştan başlayıp dereceye göre 3000 kuruşa kadar artmalıdır.³¹⁴

Gürünlü Hilmi, İstanbul medreselerinde ders verecek olan müderrislerin Ders Vekâleti’nin oluşturacağı ilmî heyet tarafından her sene şaban ayında yapılacak ruus imtihanları sonucunda atanmasını, muallimlerin ise imtihansız atanmasını istemektedir.

³¹¹ Ömer Fuad, “Anadolu Seyyar Muhabiri Mahsusamızdan: Medreseler”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 252, Ay: 6, Yıl: 1329, s. 299.

³¹² Zengin, *II. Meşrutiyet’te Medreseler*, s. 73.

³¹³ Şevketî, s. 45.

³¹⁴ Ahmet Hamdi Aksekili, “Medresetül İrşad”, *Sebilürreşad*, XXII, Sayı: 538-539, Ay: 6, Yıl: 1339, s. 143.

Müdürrislerin terfisinde eski terfi sistemine benzer bir şekilde kademeli bir anlayış öngören Gürünlü Hilmi'ye göre ataması yapılan müdürrisler yaygın uygulamadan farklı olarak düşük dereceli medreseden yüksek dereceli medreseye doğru değil, küçük sınıftan büyük sınıfa doğru terfi etmelidir. İlk olarak küçük sınıflarda eğitime başlanmalı ve daha sonra kıdem nispetinde üst sınıflara terfi edilmelidir.

Müdürrislerin maaşları konusunda da fikir beyan eden Gürünlü Hilmi, taşra müdürrislerinin en fazla beşyüz kuruş, emekli olan bir müdürrisin ise en fazla bin kuruş maaş alması gerektiği görüşündedir. Ayrıca özürsüz olarak dersi terk eden müdürris ve muallimin maaşı kesilmelidir. Bu terkin bir yılı geçmesi halinde ise görevine son verilmelidir.³¹⁵

II. Meşrutiyet döneminde müdürrislerin atama, tayin ve ekonomik durumlarıyla ilgili problemlerin devam ettiği görülmektedir. Bu problemlerin çözümü için bazı görüşler ortaya konmuştur, fakat bunların resmi makamlarca dikkate alınmaması nedeniyle bir sonuca ulaşamamıştır.

2.3.2. Islâhat Arayışları İçerisinde Müdürrislerin Tutumu

Medreselerde yapılması düşünülen ıslâhatın başarıya ulaşabilmesi için şüphesiz müdürrislerin tutumları belirleyici bir rol oynamaktadır. Yapılan ıslâhatların uygulayıcısı olarak müdürrisler bu konuda önemli bir yere sahiptirler. II. Meşrutiyet döneminde, medreselerin ıslâhı konusuna müdürrisler genel olarak olumlu yaklaşmıştır. Buna rağmen ilmiye sınıfı içinde ıslâhat karşıtları da mevcuttur. Yerleşik düzenine son vermek istememe, alışkanlıklarını terk edememe ve yetersizliğini ıslâhat karşıtlığı ile örtmeye çalışma gibi sebeplerle kimi müdürrisler medreselerin ıslâhatına ya duyarsız kalmış ya da karşı çıkmıştır. Talebe-i ulûmdan A. Şükrü'ye göre II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı ile ilgili iki cereyan mevcuttur. Bunlardan biri medreselerin bütün yönleriyle zamanın şartlarına uygun bir şekilde ıslâhını isteyenler, diğeri ise medreselerin yakın bir geçmişteki durumuna döndürülmesi gerektiğini savunanlar. İkinci fikrin taraftarının hiç de azımsanmayacak sayıda olduğunu üzülen A. Şükrü, medreselerin eski halini "hüvel baki"si eksik mezar taşına benzetmiş ve eskiye dönüşün o mezar taşına hüvel baki eklemekten başka bir işe yaramayacağını

³¹⁵ Gürünlü Hilmi, s. 204.

belirtmiştir.³¹⁶ M. Şemseddin de Sebilürreşad'daki makalesinde bu kişilerin varlığından şu şekilde bahsetmektedir:

“...Ba husus ki müderrislerden bir kısmının ıslâhata taraftar olmadıkları rivayeti de teyid ediliyor. Hatta ıslâh-ı Medâris teşebbüsünün akim kalmasına sebep de kurûn-i vüstâ usulleri arasında yuvarlanmaktan zükıyab olan bu gibi adamlar olduğu söyleniyor.”³¹⁷

Müderrislerin büyük çoğunluğu ise medreselerin, ders programlarının, eğitim yöntem ve tekniklerinin yenilenmesi konusunda hem fikirdirler. Müderrisler bu konuda pek çok makale kaleme almış, kitap yazmışlardır. Bunlara Gürnlü Hilmi, Şevketî ve Ahmed Zaid gibi isimler örnek verilebilir.³¹⁸

II. Meşrutiyet sonrası dönemde bazı kesimlerce müderrisler atâletin, geri kalmışlığın simgesi olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. Haftalık bir dergide geçen “müfessirin-i izam ve fukaha-yı kiramın kisve-i ilimlerini telebbüs ederek şurada burada tohumu cehalet saçar geçer”³¹⁹ cümleleri karşısında rencide olan Bayezid Medresesi müderrislerinden on kişilik bir gurup, Sebilürreşad dergisinde öz eleştiride bulunmuşlar ve kendilerini savunmuşlardır. Bu müderrislerin yazdığı “İtiraf ve Eşhad” isimli makale, yayımlandığı dönemde müderrislerin medrese ıslâhatları karşısındaki tutumlarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Büyük ses getiren bu makalenin üzerine bazı yazarlar tarafından makaleler yazılmış ve konu derinlemesine işlenmiştir. İtiraf ve Eşhad makalesinde müderrisler yenilikler karşısındaki tutumlarını şu şekilde beyan etmişlerdir:

“İtiraf ve eşhad ediyoruz ki: Bugün yaşamak için lazım olan malumatı her sınıf gibi biz de bilmiyoruz. Dünyada beka bulmak ancak ulûm ve fûnûn, sanayi, ticaret, ziraat, siyaset, askerlik gibi bir çok eşkâlde varlık göstermekle mümkün olduğu halde, biz hissemize düşen mevcudiyet-i ilmiyeyi gösteremiyoruz.

O malumatı istihsal ederek bu mevcudiyeti göstermeyi iki yüze müteceviz bulunan muasırlarımızdan hemen hiç biri geri kalmaksızın hepimiz istiyoruz.

İkrar ediyoruz ki: Okuyup okuttuğumuz ilimler her nedense kendilerine verilen emeklerle mütenasib semereler vermediği cihetle milletin şu buhranlı zamanlarında mühim hizmetlerde bulunamıyoruz. Fakat şunu da eşhad ediyoruz ki: Bu halden

³¹⁶ A. Şükrü, s. 238.

³¹⁷ M.Şemseddin, “Medreselerin Islâhı Hakkında İtiraf ve Eşhadçılara”, s. 66.

³¹⁸ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s.75.

³¹⁹ Atay, s. 244.

müteallim ve mahçup olmakla beraber mesaimizin müsmir olmasına da set çekmiyoruz.”³²⁰

İtiraf ve Eşhad makalesi ile müderrisler kendilerine yöneltilen eleştirilere samimi bir dille cevap vermiş ve öz eleştiride bulunmuşlardır. Bunun yanında bütün sorumluluğun kendilerine yüklenmesine de karşı çıkmışlardır. Medrese eğitim öğretiminde uygulanan eski usûlün ellerini bağıladığını söyleyerek kendilerinin yeniliğe açık olduğunu belirtmişlerdir. Yine aynı müderrisler Sebilürreşad dergisinin daha sonraki bir sayısında bir makale daha kaleme alarak medreselerin ıslâhının sadece müderrisleri değil bütün milleti ve her düşünürü ilgilendiren umumi bir mesele olduğunu beyan etmişlerdir.³²¹

M. Şemseddin, Bayezid Medresesi müderrislerinin yazdığı ilk ve ikinci makale üzerine birer makale yazmıştır. İtiraf ve Eşhad makalesine atıfla kaleme aldığı “İtiraf ve Eşhad Makalesi Münasebetiyle” makalesinde müderrisleri samimi itirafları ve eleştirilere sessiz kalmayıp cevap yazmaları sebebiyle kutlamıştır. Bununla beraber müderrisleri sorumluluğu üzerlerinden atmaya çalışmak ve yeterince gayret göstermemekle şu şekilde eleştirmiştir:

“Her hususta millete rehber olması gereken müderrisîn-i kiram, acaba niçin el birliği ile medârisin ıslâhı esaslarını ve ders programlarını kararlaştırarak esbab-ı mucibeli bir lahiyaya letfen Ders Vekaleti’ne takdim ve tatbikini talep etmediler ve etmiyorlar? Daha vakit geçmemişken, muttehidin, ihtiyacat-ı asriye ile mutevafık bir program tanzim ederek merci-i aidine takdim ve teşebbüslerinden matbuat vasıtasıyla milleti de haberdar etmeleri icap etmez mi? Ağır ithamlardan kurtulmak için bundan başka çare var mıdır?”³²²

Bayezid Medresesi müderrislerinin ortaya koyduğu görüşlerden anlaşılacağı üzere müderrislerin çoğu yenilik taraftarı olup medreselerin mutlaka ıslâh edilmesi gerektiği kanaatindedirler. Medreselerin öğretim sistemi ve metodunun eski usûllere dayandığı ve zamanın ihtiyacını karşılamadığı konusunda İstanbul’da yaklaşık iki yüz müderrisin hem fikir olması bunu göstermektedir. Bunun yanında büyük bir müderris topluluğunun ıslâhat taraftarı olması bütün müderrislerin aynı düşüncede olduğu anlamına da gelmemektedir.

³²⁰ Ayaşlı Ahmet Hamdi, Eşrefefendizâde Şevketî, Darendeli Muhammed Seyyit... vd., “İtiraf ve Eşhad”, s. 429.

³²¹ Ayaşlı Ahmet Hamdi, Eşrefefendizâde Şevketî, Darendeli Muhammed Seyyit... vd., “Medreselerin İslâhı Mesail-i Umumiyedendir.”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 236, Ay: 3, Yıl: 1329, s. 25-26

³²² M.Şemseddin, “İtiraf ve Eşhad Makalesi Münasebetiyle, *Sebilürreşad*, II-IX, Sayı: 52-234, Ay: 2, Yıl: 1328, s. 44-45.

2.4 Talebelerin Durumu

2.4.1. Medreseye Kayıt ve Öğrenci Sayıları

Medreselere kabul edilmek için sıbyan mektebi mezunu olmak ya da temel bilgileri biliyor olmak şartı aranmaktaydı. Talebe sayısı XVI. asırda büyük medreselerde dahi 20'yi geçmezken daha sonraki devirlerde sosyal ve ekonomik sebeplerden dolayı artmaya başlamıştır. 1791 tarihli bir belgeye göre İstanbul ve civarındaki 179 medresede 2833 talebe barınmaktayken, Tanzimat yıllarında bu sayı yaklaşık 5500'e kadar yükselmiştir.³²³ Medreselerdeki talebe sayılarının artmasında en büyük sebeplerden biri II. Abdulhamit döneminde talebelerin askerlikten muaf tutulma uygulamasıdır. Bu uygulama hem medreselerde talebe sayısının çok fazla artmasına sebep olmuş hemde eğitimin kalitesini düşürmüştür.³²⁴

II. Meşrutiyet döneminin ilk zamanlarına gelindiğinde medrese talebelerindeki artış devam etmekte iken daha sonrasında seferberlik nedeniyle bu sayıda büyük bir azalma olmuştur.³²⁵ Müftizâde'nin İstanbul medreseleri ile ilgili yaptığı tespiti göre Birinci Dünya Savaşı nedeniyle talebelerin askere alınması ve birçoğunun şehit olması sebebiyle İstanbul'daki medreselerde toplam 700-800 öğrenci kalmıştır.³²⁶ İstanbul medreselerine kayıt ve kabul Ders Vekâleti'nce yapılır ve her sene kayıt olunacak talebenin adedi ihtiyaca göre belirlenirdi. Müftizâde medrese kayıt sürecini şöyle anlatmaktadır:

“Kayıt ilmuhaberleri nüfus tezkereleriyle beraber bevvab tarafından talebe katibine teslim edilir. Kayıtları icra olunur. Bir müddet sonra kayıt için ilmuhaber gönderen bütün talebe kapıya davet olunur. Talebe katibi bir iskemle üzerine çıkar. Bülen avazı ile sıra ile okur. Her efendi nüfus kağıdını alır. Artık kayıt muamelesi hitam bulmuştur.”³²⁷

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı için fikir beyan edenler medreselere kabul edilecek talebe için bazı şartlar öne sürmüşlerdir. Gürünlü Hilmi medreseye kabul için tezkire-i osmaniye³²⁸ ile beraber aşî şehadetnamesi şartı istemiş ve talebenin 12 yaşından küçük olmaması gerektiğini söylemiştir. Ona göre birinci sınıfa kabul için

³²³ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 81.

³²⁴ Güven, s. 101.

³²⁵ Cevad, “Medrese Teşkilatı”, s. 128.

³²⁶ Müftizâde, “İstanbul Medreseleri”, s. 161.

³²⁷ Müftizâde, “İstanbul Medreseleri-2” *Sebilürreşad*, XXI, Sayı: 542-543, Ay: 7, Yıl:1339, s. 174.

³²⁸ Günümüzde kullanılan nüfus cüzdanı. bk. Pakalın, III, s. 492.

talebe mekteb-i ibtidâ veya rüştiye mezunu olmalı, bunlara sahip değilse ibtidâiye mezunları seviyesinde bir imtihan vermelidir. Gürünlü Hilmi, ecnebi talebenin kabulü Bab-ı Âlî tarafından verilecek resmi bir emir ile olmalıdır demiştir.³²⁹

Şevketî ise medresenin birinci sınıfına başvuracak olan talebede 12 yaşından küçük 15 yaşından büyük olmama, Kuran-ı Kerim okumasını biliyor olma, Türkçe okuyup yazabiliyor olma gibi şartlar aramıştır. Ona göre medreseye kabul edilecek talebe sağlık raporu almalıdır. Talebe medresenin bulunduğu yere yabancı ise yatılı, yerli ise gündüzlü kayıt yapılmalı ve sınıflar otuz öğrenciden fazla olmamalıdır.³³⁰

Medreseye kabul şartları konusunda yapılan çalışmalardan biri de Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne hazırlık için oluşturulan sınıflar için olmuştur. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi kurulduktan sonra buraya hazırlık mahiyetinde iki senelik bir sınıf oluşturuldu ve bu kısma kabul edilecek talebeden Kuran-ı Kerim'i ve Türkçe yazıyı okuyabilme şartı arandı. Aynı zamanda bu hazırlık kısmına dokuz ile oniki yaş arası çocuk kabul edildi.³³¹

Medreselerin bir disipline sokulması için önemli olan kayıt şartlarının düzenlenmesi konusunda hiç şüphesiz geç kalınmıştır. II. Meşrutiyet dönemine gelinceye kadar bazı medreselerde, vakfiyelerinden kaynaklanan şartlar mevcut olsa da medreselerde genel anlamda kayıt kabul şartı gözetilmemesi düşündürücüdür. Bazı müderrisler tarafından medreselere kabul için şartlar öne sürülmesi ve kurulan Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medreseleri'nde bu konunun ciddiye alınması olumlu gelişmelerdir.

2.4.2. Talebenin Ekonomik Durumu ve İaşeleri

II. Meşrutiyet'e gelinceye kadar medrese öğrencilerinin yiyecek, kıyafet ve kitap gibi ihtiyaçları, yapılan yardımların dışında genel olarak medreselere tahsis edilmiş olan vakıflardan karşılanıyordu. Bunun dışında talebelerin "Cer"³³² ismi verilen bir uygulama ile de maddi ihtiyaçlarını karşıladığı bilinmektedir. Osmanlı vakıf sisteminin bozulması medreseleri maddi anlamda büyük sıkıntıya sokmuştur. Ahmet Hamdi

³²⁹ Gürünlü Hilmi, s. 202.

³³⁰ Şevketî, s. 31.

³³¹ Cevad, "Medrese Teşkilatı", s. 325.

³³² Talebe-i Ulûmun şuhur-i selasede (recep-şaban-ramazan) imamet ve vaaz vesair bu gibi vazifeyi ifa ederek nafakalarını toplamaları. bk. Şemseddin Sami, s. 472.

Akseki vakıf sistemindeki bu bozulmayı Sebilürreşad dergisinde şu cümlelerle ifade etmiştir.

“Vaktiyle otuz şimdi de bu kadar isimleri sayılabilen medreselerin vakıfları acaba nereye gitti. Medreselerle beraber onlarda harfe-i nisyana mı gömüldü? Nereye gittiğini sormaya hiç hacet var mı ya! Medreselerin binaları baykuşlara mesken olduğu gibi evkafı da mütevellilere, evkaf idaresine me’kul olmaktadır.”³³³

Talebelerin maddi gelirlerinden birisi olan cer uygulaması, kimi düşünürler tarafından eleştirilmiştir. Bazı düşünürler tarafından ise gerekliliği, üzerinde düzenlemeler yapılmak şartıyla savunulmuştur. Talebe-i ulûmdan Ethem Ruhi, Sebilürreşad dergisinde konuyla ilgili yazdığı makalesinde cer uygulamasını eleştirmiş ve kaldırılmasını istemiştir. Ona göre medreseleri ıslâh namına ne yapılırsa yapılsın bu uygulamanın kaldırılmaması halinde yapılanlar hiçbir işe yaramayacaktır. Çünkü cer uygulaması o kadar önemlidir ki bugün medreselerde görülen atâlet, cansızlık, kansızlık, sefalet gibi pek çok düşüklüğün sebebidir. Cer yüzünden talebe halkın gözünde birkaç kuruşa el açan kişiler olarak görülmekte, hem itibarlarını hem de karakterlerini kaybetmektedir. O, cer uygulamasının talebe üzerindeki etkisini şu cümlelerle gözler önüne sermektedir:

“..Zavallı dokuz ay yorulmuş, vücudunu dinlendirmek isterken bu vazifeyi ifa sadedinde rahat yüzü görmez. Herkes o mübarek günleri ailesinin yanında tatlı tatlı geçiriyorken o birkaç kırıntı için bütün kuvvasını, bütün hasletlerini feda eder. Nihayet bayram günü bununla zehirlen demek kabilinden eline birkaç yüz kuruş tutuşturulur.”³³⁴

Ethem Ruhi, cer uygulamasını sert bir şekilde eleştirdiği makalesinin sonunda kaza ya da sancaklara gönderilecek olan talebenin seviyesine göre münasip bir maaşla gönderilmesini istemektedir. Ona göre talebe eğer bu şekilde gönderilirse hem kendine güvenir hem de halk gözünde itibarı gözetilir. Böylelikle umulan fayda da sağlanmış olur.³³⁵ Cer uygulamasının bir diğer olumsuz sonucu ise talebe-i ulûmdan olmayıp da öyleymiş gibi köylere giden ve başlarına sardıkları sarıkla halkı soyan, zihinlerini bulandıran sahte hocaların vermiş olduğu zararlardır.³³⁶

³³³ Ahmet Hamdi Aksekili, “Anadolu Mektupları: Birgi Medreseleri”, *Sebilürreşad*, XI, Sayı: 274, Ay: 11, Yıl: 1329, s. 221.

³³⁴ Ethem Ruhi, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Dertlerimiz: Cercilik”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 248, Ay:5, Yıl: 1329, s. 231.

³³⁵ Ethem Ruhi, “Dertlerimiz: Cercilik”, s. 232.

³³⁶ Sadullah, “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Ulema-i Kiram ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup Muharriri Mecdüddin Efendiye”, *Sebilürreşad*, XI, Sayı: 268, Ay: 10, Yıl: 1329, s. 121.

Cer konusuna belirli şartlara bağlanmak şartıyla olumlu yaklaşan Şevketî'ye göre ise ramazan, kurban ve harman ceri olarak senede üç kere uygulanacak cer, talebenin ufkunun gelişmesine, ilimlerinin zenginleşmesine yardımcı olduğu gibi halkın din eğitimini sağlama noktasında da faydalı olacaktır. Meşihat tarafından belirlenen yerlere maaş verilerek gönderilecek olan talebe halktan para toplamayacaktır. Bunun yanında makbuz karşılığında Meşihat adına yardım kabul edebilecektir.³³⁷

II. Meşrutiyet döneminde ihtiyaçlarını karşılamak için talebeye günümüzdeki burs benzeri bir maaş bağlanması fikri yaygın bir görüş olarak kabul görmüştür. Gürünlü Hilmi bu görüşü savunanlardan biri olarak talebenin sağlıksız ve yetersiz bir şekilde yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması yerine vakıf gelirlerinin nakte çevrilip talebeye maaş verilmesi gerektiğini savunmuştur. O bu konuda şunları söylemektedir:

“Evvela ashab-ı hayrat tarafından talebe-i ulûmun idaresi için tahsis edilmiş vakıfların yekünü mühim bir meblağ teşkil ettiği halde, talebe köpeklerin bile yiyemeyeceği birkaç kaşık çoba ile birkaç fodla mukabilinde mahv olup gidiyor. Suistimale meydan vermemek için bunlar nakte tahvil edilsede talebe-i ulûma maaş verilse bir dereceye kadar talebenin idaresi temin edilmiş olur.”³³⁸

Şevketî orta dereceli medrese talebesine haftalık, yüksek dereceli medrese talebesine ise aylık verilmesini istemiş, bunun yanında çamaşır, yemek ve kitap gibi masraflarının karşılanması gerektiğini söylemiştir. Bu hususların temini için gerekli olan masrafın vakıflardan ve bağışlardan sağlanabileceğini savunan Şevketî'ye göre talebenin sadece eğitim ile uğraşması gereklidir ve bunun için de yemek, çamaşır gibi işleri müdüriyet tarafından başkalarına yaptırılmalıdır.³³⁹

II. Meşrutiyet döneminde talebeye burs verildiği dönemler olmuştur. Fakat verilen bursun talebenin ihtiyacını karşıladığını söylemek pek mümkün değildir. Talebe-i ulûmdan H. Osman Niyazi kendilerine verilen bursun yetersiz olduğunu şu şekilde belirtmiştir: “...senenin dokuz ayında ayda altmış sekiz kuruş verilen paranın elbise, ekmek, aş, kitap...vb. hangisini temin edeceğini düşünür.”³⁴⁰

II. Meşrutiyet döneminde öğrenciye yemek ya da elbise yardımı yapılması yerine maaş verilmesi düşüncesi günümüz eğitim anlayışıyla örtüşen bir düşüncedir. Bununla

³³⁷ Şevketî, s. 39-40.

³³⁸ Gürünlü Hilmi, s. 201.

³³⁹ Şevketî, s. 38-39.

³⁴⁰ H. Osman Niyazi, “Zavallıyız, Ruh ve Hayat İstiyoruz”, s. 161.

beraber vakıf sisteminin bozulması, resmi makamlarca medreselere yeterince ilgi gösterilmemesi ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi buhran gibi sebepler neticesinde bu düşünce, kısmi uygulamalar dışında düzenli bir şekilde fiiliyata geçme fırsatı bulamamıştır.

2.4.3. Medreselerde Talebe Disiplininin Sağlanması

Medrese eğitim ve öğretiminde disiplini sağlayan kişiler müderrisler olup bu konuda müdler³⁴¹ onlara yardımcı olurdu. II. Meşrutiyet öncesinde gerek bireysel olarak gerekse topluluk halinde medrese talebelerinin disiplinsiz hareketlerde buldukları bilinmektedir.³⁴²

Tablo 24: XIX. ve XX. Yüzyıllarda Meydana Gelen Medreseli (Talebe) Olaylarının/ Suçlarının Çeşitleri

OLAY/ SUÇ	OLAY SAYISI	OLAY TÜRÜ
Aralarında Kavga	6	Adi
Gizli Cemiyete Üye Olma	4	Siyasi
Camide Olay	3	Siyasi
Medrese Gezme	3	Adi
Edepsizlik	3	Adi
Ağa Kapısı / Saray Önünde Toplanma	2	Siyasi
Fesat Çıkarma	2	Adi
Darp	2	Adi
Bıçak Çekme	2	Adi
Kahvede Toplanma/ Oyun Oynama	2	Adi
Silahla Gezme	1	Adi
Kadına Zarar	1	Adi
Elçiye Saldırı	1	Siyasi
Çocuğa Tasallut	1	Adi
Gizli Toplanma	1	Siyasi
Gazete Çıkararak İrticaya Cesaret	1	Siyasi
Kürtlere/ Ermenilere Tard	1	Siyasi
İmtiyaz Talebi	1	Siyasi
Toplanma	1	Siyasi
Konak/ Oda Basma	1	Siyasi

³⁴¹ Muid, medresede müderrisin verdiği dersi tekrar eden ve ona yardımcı olan görevlilerdir. XI. asırdan itibaren medreselerde görülen müdler, Osmanlı medreselerinde müderris namzeti olarak görev yapmışlar ve gerekli ilmî ehliyeti kazandıktan sonra kendilerine müderrislik görevi verilmiştir. Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 86.

³⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. Zafer Karademir, *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, C.Ü. S.B.E., Sivas 2008.

Tablo 24'ün devamıdır.

Kaçakçılık	1	Adi
Yasak Bakkalcılık	1	Adi
Kadınlarla Gezme	1	Adi
Sahte Ruus İmalı	1	Adi
Adam Öldürme	1	Adi
Mehdîlik İddiası- Yalancı Peygamberlik	1	Siyasi

Kaynak: Karademir, s. 88.

II. Meşrutiyet döneminde medreseleri ıslâh bağlamında pek çok konu üzerinde derinlemesine durulmasına, görüşler ortaya konmasına rağmen talebe disiplini konusunda yeterince durulmamıştır. Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konu üzerinde en çok duran kişi Gürünlü Hilmi'dir. Gürünlü Hilmi medreselerin ıslâhı konulu makalesinde talebe disiplini konusunda şunları yazmıştır:

“Bila özür bir sene medreseyi bırakıp terk-i tahsil eden talebe-i ulûmun kayıtları terkin edilmeli. Mazereti mebsuruasını ve yahut başka mahalde tahsil-i ilm ile iştilgal eylediğini evrak-ı resmiye ile isbat eden talebe tekar sınıf sabıkına kabul olunmalıdır.

İcazet almış olup da iki defa ruus imtihanına girmemiş veyahut ikisinde de kazanamamış olan talebe medreseden çıkarılmalı. Yalnız ruus imtihanına girmek hakkını muhafaza etmelidir.

Maaşlı imamet, hitabet, muallimlik, kayımlık, hafız kütüplük vazifelerinden başka hudemat-ı ilmiyede bulunan talebe-i ulûm, talebeliğine zarar gelmemek şartıyla medreseden çıkarılmalı.

Mahkûmiyeti cezaiyeye iktiran etmese bile fiil şeni' icrası veyahut meskurat istiğmali arkadaşları yanında mütevatir olan ve alel itlak bir seneden ziyade hapis cezasıyla mahkûm bulunan talebenin kaydı terkin edilmedir.

Bir sınıfı iki sene terfiğ edemeyen talebenin kaydı terkin edilmelidir.

Maârif mekteplerine devam eden talebe medrese derslerine devam ettiği müddetçe medreseden çıkarılmamalıdır.

Gerek medrese müderrisinin gerek dersiâm ve muallimlerin vazifeten icra edeceği emr ve tenbihe itaat etmeyen talebe-i ulûm hakkında mücazat kanunu icra edilmelidir.

Fusuk ve sefahata mahsus olan mahallerde, edebi ve fenni olmayan ve cemiyetlerde bulunan ve şer'an mekruh ve mahrum laibiyatı itiyat eden ve feraizi diniyesine ihtimam etmeyen talebe-i ulûm mücazat edilmelidir.

Bila zaruret devair hükümette ve siyasi cemiyetde ve mevagı askeriyede ve bil umum mıntikalarda bulunan talebe-i ulûm birincide tevbih, ikincide tekdir üçüncüde mücazat edilmelidir.

Memnuğ mahallerde bulunup da medreselerin veyahut Meşihat memurlarının emrine itaat etmeyen talebe-i ulûm hakkında memurine aidesi canibinden müsaraat takibatı kanuniyesi icra edilmelidir.

Talebenin ceremi habisi mucib olursa Meclis Mesalih Talebe'nin olbaptaki kararı ba müzekkere makamı Meşihat'a ve oradan ait olduğu devaire tevdiğ olunmalıdır.”³⁴³

2.4.4. Mezuniyet Sonrası Hakları ve İstihdamları

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar ülkenin hemen hemen her kurumuna yetişmiş eleman sağlama fonksiyonuna sahip olan medreseler, Tanzimat'la beraber bu misyonunun büyük bir bölümünü açılan batı tarzı eğitim kurumlarına bırakmak zorunda kalmıştır. Devletin resmi makamlarınca yürütülen eğitim politikaları neticesinde Tanzimat'tan itibaren medreseler sadece ülkenin ihtiyaç duyduğu din görevlisini yetiştirme noktasında faaliyetlerini sürdürmüştür.³⁴⁴ Bu nedenle medreseden mezun olan talebeler imam-hatiplik, müftülük, vâizlik, müderrislik, şer'î mahkemelerde kadılık gibi dinî alanlarda istihdam edilmiştir.³⁴⁵ Ahmet Zaid medrese mezunlarının istihdam alanlarını şöyle belirtmiştir:

“Zaten medâriste yetişen talebenin yüzde yetmiş mahalle ve köy imamı ve ibtidâî muallimi, onu mekatib taliye va âliye muallimi, onu hâkim, müftü ve müderris onu da terk meslek ederek memur, esnaf, rençber olmak üzere tahmin edilebilir.”³⁴⁶

Talebe-i ulûmdan Cevad'ın şu cümleleri de bize talebenin iâşesi ve istihtam alanları hakkında bilgi vermektedir:

“İbtidâ-i hâriçden mezun efendiler her hangi bir sebeple tahsili terk ettikleri surette kâri imamet ve hitabetine, ibtidâî dahil mezunları şehir ve kasabat ibtidâî muallimliklerine, Sahn Medresesi mezunları Süleymaniye duhul imtihanında muvaffak olmadıkları takdirde taşra medreselerine, Süleymaniye mezunları imtihan umumiden sonra mezun oldukları şubede tedris edilen fen hakkında birer risale tahrir ettikten sonra İstanbul dersiâmlığına tayin edileceği zaman kadar da dörtyüz kuruş mülâzemet maaşı alacak idi.”

Cevad'ın başka bir makalesinde medreselerde bir müddet eğitim gördükten soran yüksek tahsil düşünmeyenlerin köylerine gidip imam oldukları bilgisini ise şu sözlerle vermiştir:

³⁴³ Gürünlü Hilmi, 201-203.

³⁴⁴ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 107.

³⁴⁵ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 88.

³⁴⁶ Ahmet Zaid, s. 392.

“Bir kısmı üçüncü, dördüncü sal tahsilinde hayat-ı ilmiyesine hatme çeker, köyünde imam olurdu. Çünkü medâriste ekseriyeti teşkil edenler köylerimizin pek genç, pek sâf, ibtidâî tahsil gören evladı idi. Oradan alacağı dinî fikirleri, âkideleri bir parça elde edince köyünde hatip, imam olup kalıyordu.”³⁴⁷

Medreseler son dönemlerde din görevlisi yetiştirme fonksiyonunu da yerine getiremez olmuşlardı. Medreselerin ıslâh edilme düşüncesinin en önemli gerekçelerinden birisi özellikle taşrada halkı dinî anlamda irşad edecek, imamet ve müezzinlik gibi görevleri yerine getirebilecek kişi sayısının çok azalmış olmasıdır. Bu konu Sebilürreşad dergisindeki pek çok makalede dile getirilmiştir. Abdulvehhap Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra medreselerin bozulması neticesinde Sinop köylerinde ezan sesine hasret kalındığını, namazın unutulmaya yüz tuttuğunu söylemekte³⁴⁸ cenazeleri defnedecek bir din adamının dahi bulunamadığından yakınmaktadır.³⁴⁹

Şevketî medreselerin orta kısmının altıncı sınıfını bitirenler camilerde imamet ve hitabete, tamamını bitirenler ise tabur imamlıklarına, büyük camilerde hitabete, rüşdi derecesinde muallimliğe, Meşihat’te ve şer’i mahkemelerde kâtiplik gibi vazifelere getirilmesi gerektiğini söylemiştir. Yüksek derecedeki medreseleri bitirenler ise müfessir, muhaddis, mütekellim, vâiz, fakih, mûruh ve edip olabilmelidir demiştir.³⁵⁰

Mektep ve medrese mezunlarının aldığı diplomanın değerinin eşit görülmemesi ve istihdam alanlarının çeşitliliği bakımından aynı olmaması, medreselerin ıslâhı konusunda fikir beyan eden herkes tarafından eleştiri konusu olmuştur. Gürünlü Hilmi, medreseleri ıslâh ile ilgili makalesinde Fen derslerinin okutulmaması ve istikbâl ümidinin kalmaması gibi nedenlerle talebenin medreselerden soğuduğuna ve mektepleri tercih ettiğine dikkat çekmiştir.³⁵¹ O orta dereceli medreselerden mezun olanların Dârü’l- Muallimîn-i Rüşî’nin mezunlarıyla aynı haklara sahip olması gerektiğini savunmuştur. Şevketî de medreselerden mezun olanların yüksek dereceli mekteplere girebilmeleri gerektiği görüşündedir.³⁵²

³⁴⁷ Cevad, “Medrese Tahsilinde Gaye” s. 221.

³⁴⁸ Abdulvehhap, “Milletin En Büyük İhtiyacı: Munkarız Olan Medreselerin İhyası-3”, *Sebilürreşad*, XIX, Sayı: 480, Ay: 5, Yıl: 1337, s. 128.

³⁴⁹ Abdulvehhap, “Milletin En Büyük İhtiyacı: Munkarız Olan Medreselerin İhyası-2”, *Sebilürreşad*, XIX, Sayı: 478, Ay: 4, Yıl: 1337, s. 101.

³⁵⁰ Şevketî, s. 32-34.

³⁵¹ Gürünlü Hilmi, s. 200.

³⁵² Zengin, *II. Meşrutiyet’te Medreseler*, s. 86.

Tanzimat'tan sonra medreselerin fonksiyonlarının din görevlisi yetiştirmekle sınırlandırılması şüphesiz kendisine olan rağbeti azaltmıştır. Aileler geçim derdi ve istihdam kaygıları gibi nedenlerle çocuklarını medreselerden ziyade batı tarzı eğitim kurumlarına yönlendirmiştir.

BÖLÜM 3: II. MEŞRUTİYET SONRASI MEDRESELERİN İSLÂHI İÇİN YAYIMLANAN NİZAMNAMESLER

II. Meşrutiyet döneminde medreseleri ıslâh anlamında önceki dönemlere nazaran daha köklü ve kalıcı çalışmalar yapılmıştır. Durumun vehametinin anlaşılması üzerine çözüm için ortaya konan arayışlar da bu oranda daha ciddi ve bilinçli olmuştur. Medreselerin ıslâhı için her kesimden insan fikirlerini beyan etmiştir. Talebe-i ulûm, müderris ve münevverler konuyla ilgili düşüncelerini ortaya koymuşlardır. Bu düşünceler göz önünde bulundurularak medreseleri ıslâh için resmi alanda bazı teşebbüsler de olmuştur. Bu amaçla konuyla ilgili bölgesel ve ulusal birçok komisyon kurulmuş, kongreler yapılmış, nizamnameler yayımlanmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslâhı ile bağlantılı olarak ihtisaslaşma konusu üzerinde durulmuş ve bu amaçla müstakil medreseler kurulmuştur. Mesela 1854 yılında şer'îye mahkemelerine kadı ve naip yetiştirilmek üzere kurulan Mekteb-i Nüvvab'ın ismi 1910 yılında Mekteb-i Kuzat olarak değiştirilmiş, programına şer'î hukukla ilgili derslerin yanı sıra modern dersler de konulmuştur. Dini bilimlerin yanı sıra Sosyal bilimlerin öğretimine de yer verildiği Medresetü'l-Vaizin açılmıştır. Yine 1913 yılında imam, hatip ve müezzin yetiştirmek amacıyla Medresetül-Eimme-ve'l Hüteba adında bir medresede daha açılmıştır. Fakat gerek bu medrese ve gerekse de Medresetü'l-Vaizîn daha sonra "Medresetü'l-İrşad" adı altında birleştirilmiştir.³⁵³

Biz bu araştırmamızda medreselerin ıslâhı için resmi alanda yapılan çalışmalar bağlamında 1910'dan 1921'e kadar çıkarılmış olan dört nizamnameye yer vermekle yetineceğiz.

3.1. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'ne kadar medreseler yazılı olmayan ilkelerle idare olunuyordu. Medreselere öğrenci kabulü ve eğitim süresi standart değildi. Medrese eğitim süresi belirli esaslarla kayıtlanmamış olup 12-15 yıl arasında değişebiliyordu.

³⁵³ Havvanur Keni Türker, "II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri ve Günümüze Yansımaları" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, S.Ü S.B.E., Konya 2008

Medreselerde varolan bu düzensiz sistemi kimi araştırmacılar “talebe medreseye isterse 8 yaşında gelir, 68 yaşına kadar medrese de kalabilirdi” şeklinde ifade etmiştir.³⁵⁴

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nin yayımlanmasından kısa bir süre önce Tabhane Medresesi'nde konuyla ilgili devlet erkânının toplandığı bir tören yapılmıştır. Bu törende Sadrazam, Meclis Mebusan Reisi, Meclis-i Âyan Reisi, Maârif Nazırı ve Ders Vekili birer konuşma yaparak medreselerin önemini vurgulamıştır. Ders Vekili Halis Efendi medreselerin içinde bulunduğu durumdan bahsettikten sonra medreselerdeki eğitimi ıslâh ile beraber ders programlarına fûnûn-i hâzıraya dair yeni derslerin ilave edileceğini beyan etmiş ve bu konuda destek istemiştir.³⁵⁵ Yapılan bu tören resmî makamların medreselere artık kayıtsız olmadığını ve medreselerin ıslâh edilmesinin istediğini göstermesi açasından önemlidir.

řeyhüliślâm Hüseyin Hüsnü Efendi zamanında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi 16 Safer 1328/27 şubat 1910 tarihinde yayımlanmıştır.³⁵⁶ 48 maddeden ve üç bölümden oluşan nizamnamenin bař tarafında İstanbul medreselerinde Meclis-i Mesalih-i Talebe'nin, diğerlerinde ise taşra müftülerinin resmi mühürleriyle mühürlenmiş ve medresenin talebesi ve müştemilatıyla ilgili her şeyin kaydedildiği bir defter tutulması řart koşulmuştur. Daha sonra talebeye hücre taksimatının esasları belirlenmiş ve bunun adil bir şekilde yapılmasından, bevvabların görevlerinden bahsedilmiştir. Birinci bölümün ikinci kısmında ise talebenin medreseye kabulü ve disiplininden bahseder. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'ne göre medreseye girişte bir mektep şehadetnamesi veya ehliyetname řart koşulmuştur ve yaşı onbeşten küçük otuzdan yüksek olanlar medreseye kabul edilmeyeceği beyan edilmiştir. Yaşı onbeşten küçük olup medresede birinci derecede akrabası olanlara, kayıt yapılmaksızın yaşları dolana kadar medresedeki akrabalarının yanında kalmalarına izin verilmiştir. Bu kısımda talebenin disiplininden uzunca bahsedilmiştir.³⁵⁷ Konuyla ilgili olarak nizamnamenin 25. maddesi şöyledir:

“Feraiz-i diniyeyi terk ve ihmal itiyad eden ve keزالik sabah ve akşam medâris ve cevamii şerife dersini terk eden ve meskürat istimal edildiği tahakkuk eyleyen

³⁵⁴ Mehmet Bulut, “Tevhid-i Tedrisat ve Diyanet Hizmetleri II”, *Diyanet Aylık Dergisi*, Sayı:234, Ay:6, Yıl: 2010, s. 44.

³⁵⁵ Yeni Gazete, “Âlem-i İşlâm'a Bir Tebşir: Medâris-i İşlâmiyede Bir Hatve-i Tekamül”, s. 381.

³⁵⁶ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 92.

³⁵⁷ Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, *Düstür*, II, s. 130-131. (14-20. Madde)

veyahut kahvehanelerde izağî evkat eden talebenin müderrisleri tarafından icra olunacak tenbihat üzerine tekrarı halinde kayıtları terkin olunur. Ve alel usul Ders Vekâketi makamından verilen o emre itaat etmeyen talebenin her halde kayıtları terkin olunur.”³⁵⁸

Bu nizamname ile talebenin kayıt ve disiplin şartlarının belirlenmesi resmiyet kazanmış olup medreselerde bu konuda bir birliktelik sağlanmıştır.

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nin ikinci bölümünde talebenin eğitim ve imtihanlarıyla ilgili esaslar belirlenmiştir. İkinci bölüm birinci kısımda eğitim öğretimin dokuz ay olup tatil günlerinin recep ayının sonundan şevval ayının onbeşine kadar, zilhiccenin başından yirmisine kadar ve hasad zamanı bir ay olduğu belirtilmiştir. Cuma günleri hariç haftada altı gün eğitim öğretim öngören nizamnameye göre günde üç ders okutulacaktır. Sabah ve akşam dinî ilimlerin camilerde, Fen ilimlerinin ise dersanelerde okutulmasına karar verilmiştir.³⁵⁹

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nde her sene hangi derslerin okutulacağı hazırlanan bir ders cetveliyle gösterilmişti. Bu ders cetveli o dönemde medreselerde okutulması uygun görülen dersler hakkında bilgi sahibi olunması açısından önemlidir. Ders cetveline göre medreselerde eğitim on iki sınıftan müteşekkil olup her sene okutulması gereken dersler şöyledir³⁶⁰:

Birinci Sene Dersleri:

İlm-i Sarf [Emsile, Bina, Maksut, Nüzhetü't Tarf fi İlm-i Sarf], Ta'lîm-i Müteallim, Ta'lîm-i Kur'an ve Tecvid, Hat, İmlâ, Muhtasar Hesap, Sarf-ı Osmânî, Kavâid-i Fârisî.

İkinci Sene Dersleri:

İlm-i Nahiv [Avâmil ve İzhar Metinleri], Fıkıh'tan Merâğî'l Felah, Ta'lîm-i Kur'an, Kavâidü'l İ'rab, Şüzûrû'z Zeheb, Farisî'den Gülistan, Hesap, Hat, İmla, Kavâid-i Osmânî.

³⁵⁸ Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, *Düstûr*, II, s. 132. (25. Madde)

³⁵⁹ Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, *Düstûr*, II, s. 133. (29-31. Madde)

³⁶⁰ Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, *Düstûr*, II, s. 134-135.; Yeni Gazete, "Âlem-i İslâm'a Bir Tebşir: Medâris-i İslâmiyede Bir Hatve-i Tekamül", s. 381.

Üçüncü Sene Dersleri:

Nahiv [Muğniyü'l Lebîb veya Molla Câmî], Şâfiye, Fıkıh'tan Mültekâ, Vaz', Hesap, Mebâdi-i Hendese, İnşâ

Dördüncü Sene Dersleri:

Nahvi ikmal, Şâfiye, Mültekâ, Alâka, İşagoci, Muhtasar Coğrafya, Hendese, İnşâ, Cezerî.

Beşinci Sene Dersleri:

Fenârî, Meânî (muhtasar), İlm-i Arûz ve'l Kavâfi, İlm-i Ferâiz, Coğrafya-yı Umûmî, Cebir ve Kitâbet.

Altıncı Sene Dersleri:

İlm-i Mantık [Şemsiye maa'l Kutb], Meânî (muhtasar ve Siyelkûtî'nin evvelinden bir miktar), Kaside-i Bürde, Bânet Suad, Muallakât, İlm-i Kırâat, Hikmet, Cebir, Kitâbet-i Arabiye ve Usûl-i Terceme.

Yedinci Sene Dersleri:

Kutb (ve İsmâ'dan bir miktar), Şerh-i Akâid-i Neseî, Usûl-i Fıkıh, Şerh-i Menâr ve Şerh-i Vecîz, Âdâb ve Münâzara, Makâmât-ı Harîrî, Hikmet-i Cedîde, Hey'et, Kimya ve Mevâlid.

Sekizinci Sene Dersleri:

Şerh-i Akâid (Neseî maa Hayâlî), Meşâriku'l Envâr, Şerh-i Menâr, Şerh-i Vecîz, Usûl-i Hadis, Mâkâmât-ı Harîrî, Usûl-i Sakk, Tarih-i İslâm, Kozmoğrafya [Hey'et], Mevâlîd.

Dokuzuncu Sene Dersleri:

Hikmet-i Sa'diye, Meşâriku'l Envâr, Tefsir-i Beyzâvî, Dîvân-ı Hamâse, Usûl-i Hadis, Siyer, Tarih-i Umûmi, Coğrafya-yı Umûmî.

Onuncu Sene Dersleri:

Celal maa Gelenbevî, Milel ü Nihal, Muhtasar Fasl, Tefsir-i Beyzâvî, Tuhfe-i İsnâ Aşeriye, İzhârü'l Hak, Siyer, Tarih-i Umûmî, Coğrafya-yı Umûmî.

On birinci ve On ikinci Sene Dersleri:

Hidâye ve Sahîh-i Buhârî veya Sahih-i Müslim, Tefsir-i Beyzâvî'nin ikmali, On birinci senede Mufassal Tarih-i Osmânî, Umûmî ve Mufassal Coğrafya-yı Osmânî ve Umûmî.

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'yle uygulanması istenen ders cetvelinde derslerin hangi günlerde ve zamanlarda ne kadar süreyle işleneceği belirtilmemesi ve ders isimlerinin çoğunun hâlâ eski usûlde olduğu gibi kitap adlarıyla isimlendirilmesi eksiklik olarak görülebilirse de bu teşebbüsün resmi alanda konuyla ilgili atılmış bir adım olması açısından önem taşıdığı açıktır. Medrese programlarına üstünkörü olarak bir iki şey ilave etmekle bir ıslâhat yapılmış olunamayacağı konuyla ilgili fikir beyan etmiş herkes tarafından biliniyordu. Yapılan bu sathî değişiklikler kimse tarafından yeterli görülmesi de ıslâhat adına atılan her bir adımının ileride daha büyük ve sağlam adımları beraberinde getireceği düşüncesi ile yapılanlar olumlu karşılanmıştır.

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nin ikinci bölüm ikinci kısmında talebe imtihanlarından bahsedilmiştir. Talebenin sene sonunda gördüğü derslerden imtihan olması esasını getiren bu kısımda imtihanların ne şekilde yapılacağı bilgisi de verilmiştir. İmtihanlar konusundaki yetkiyi, İstanbul'da Meclis-i Mesalih-i Talebe'ye, taşrada müftülerin başkanlığında oluşturulacak bir heyete vermiştir.

Üçüncü bölümde dersiâmlığa ve huzur derslerine³⁶¹ tayin edileceklerin tespiti için gerekli esaslardan bahsedilmiştir. Ayrıca Meşihat ve Harbiye Nezâreti arasında talebelerin askerliği konusundaki esaslara yer verilmiştir.³⁶²

Sonuç olarak diyebiliriz ki ilan edildiği dönemin şartları da göz önünde bulundurulursa Medâris-i İlmiye Nizamnamesi teorik olarak olumlu bir adım olmakla beraber pratikte kendisinden beklenen neticeyi verememiştir.

³⁶¹ Devrin ileri gelen ulemâsı tarafından padişahın huzurunda ramazan aylarında yapılan derslere verilen isimdir. Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 92.

³⁶² Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, *Düstûr*, II, s. 136-138. (43-48. Madde)

3.2. Islâh-ı Medâris Nizamnamesi

Şeyhulislâm Mustafa Hayri Efendi zamanında hazırlanan ve 24 maddeden oluşan Islâh-ı Medâris Nizamnamesi, 10 Zilkade 1332/ 30 Eylül 1914 tarihinde yayımlanmıştır.³⁶³ Nizamname mucibince ıslâhata ilk olarak İstanbul medreselerinde başlanmış ve İstanbul'daki bütün talebenin aynı usûl ve programa göre eğitim görmesi için medreseler tek çatı altında birleştirilmiştir. İslâm hilafetinin merkezinde bulunması dolayısıyla bu yeni medreseye Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ismi verilmiştir.³⁶⁴ Böylelikle Osmanlı son döneminde pek çok aydın tarafından arzu edilen ve dillendirilen medreselerdeki eğitim öğretim birliği, kısmen de olsa sağlanmıştır. Zamanla bütün diğer medreselerin de Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne dönüştürülmesi planlanmış fakat ülkenin içinde bulunduğu maddî ve siyasî durum, bilhassa da Birinci Dünya Savaşı buna tam anlamıyla izin vermemiştir.³⁶⁵ Bununla beraber İstanbul dışındaki bazı bölgelerde Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi açılmış,³⁶⁶ bazı bölgelerde ise açılması için çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Gerede Müftüsü Ali Rıza Efendi Gerede'de, Sinop mutasarrıfı Zihni Bey Sinop'ta³⁶⁷ Trabzon Müftüsü Trabzonda ve Ankara Valisi İhsan Bey Beypazarı'nda³⁶⁸ bir Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi açmak için gayret sarfetmiştir.

Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'nin birinci maddesiyle Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi çatısında birleştirilen³⁶⁹ medreseler, eğitim süresi dörder sene olmak üzere Tâlî Kısm-ı Evvel, Tâlî Kısm-ı Sânî ve Âli isimleriyle üç kısma ayrılmış olup³⁷⁰ her bir medrese bir sınıfın bir şubesi olarak organize edilmiştir.³⁷¹ Bu kısımlara alınacak öğrenci sayılarına da değinen nizamnameye göre tali kısımlara ikibin seksen, âli kısma sekizyüz talebe kabul olunacaktır.³⁷² Tâlî Kısm-ı Evvel, Tâlî Kısm-ı Sânî ve Âli kısımlarına ilaveten

³⁶³ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 94.

³⁶⁴ Kütükoğlu, s. 3.

³⁶⁵ Bulut, s. 45.

³⁶⁶ 1915 yılında Bursa, Edirne, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Tire, Ödemiş, Konya, Uşak, Manisa, Amasya, Maraş, Harput, Eskişehir, Kastamonu olmak üzere 14 Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi açılmıştır. bk. Zengin, "Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi", AÜİFD, XLIII, Sayı:2, Ankara 2002, s. 280.

³⁶⁷ Abdulvehhap, "Munkarız Olan Medreselerin İhyası-2", s. 100-101.

³⁶⁸ Abdulvehhap, "Munkarız Olan Medreselerin İhyası-3", s. 127-128.

³⁶⁹ Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, *Düstûr*, VI, s. 1325. (Madde 1)

³⁷⁰ Müftizâde, "İstanbul Medreseleri", s. 161.

³⁷¹ Er, 46-47.

³⁷² Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, *Düstûr*, VI, s. 1325. (Madde 3-4)

dinî ilimlerde ihtisas yapmak isteyenler için bir sene sonra Yavuz Sultan Selim Camii yanındaki Medrese-i Cedide'de iki yıllık Medresetü'l-Mütehassısın ismiyle bir ihtisas medresesi kurulmuştur.³⁷³

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin idaresi silsile şeklinde birbirine bağlı olan müdürlere tevdi edilmiştir. Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'ne göre uygulanması öngörülen ders programında değişiklikler yapma yetkisi de Ders Vekâleti'ne bağlı olarak medrese müdür ve müderrislerinden oluşan otuz kişilik bir encüme aittir.³⁷⁴

Tablo 25: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İdari Yapısı

Talebinin medreseye kabulünde önemli kıstaslar getirmiş olan nizamnameye göre bir talebinin Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne kayıt olabilmesi için altı senelik ibtidâî tahsilini tamamlamış olması gerekir. Bir sınıfa kapasitesinin üstünde bir talep olması halinde imtihan yapılarak talebe kabul edilir.³⁷⁵

Islâh-ı Medâris Nizamnamesi çerçevesinde kurulan Dârü'l Hilafeti'l Aliyye Medresesi için hazırlanan ilk ders programının orta öğretime ait olan kısmında Arapça ve din ilimlerinin yanı sıra Matematik, Sosyal, Türkçe, Farsça ve Fen derslerine de yer verilmiştir. Bu programda, din ilimleri dışındaki derslerin oranı sınıf yükseldikçe arttırılmıştır. Böylelikle talebelerin yüksek dereceli medreselere geçmeden zamanın şartlarına uygun bir şekilde bilgi donanımlarının sağlanmasına çalışılmıştır. Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'nin çıkarılmasından 1917 yılında kadar her yıl edinilen tecrübeler çerçevesinde programlar yeniden ele alınmış ve düzenlenmiştir. Bu tarihler arasında ayrı ayrı dört program mevcuttur.³⁷⁶ Biz bu çalışmada hazırlanmış olan ilk programa yer vermekle yetineceğiz. Islâh-ı Medâris Nizamnamesi çerçevesinde hazırlanan ilk ders programları şöyledir³⁷⁷:

³⁷³ Er, s. 46.

³⁷⁴ Islâh-ı Medâris Nizamnamesi, *Düstür*, VI, s. 1325. (Madde 5-7)

³⁷⁵ Islâh-ı Medâris Nizamnamesi, *Düstür*, VI, s. 1326. (Madde 10)

³⁷⁶ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 111.

³⁷⁷ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 112-121.; Kütükoğlu, s. 5-7.

Tablo 26: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısım-ı Evvel ve Sâni (Orta Öğretim 1. ve 2. Kademe) İçin 1914 Yılında Hazırlanan İlk Programı

DERSLER		Tâlî Kısım-ı Evvel				Tâlî Kısım-ı Sâni			
		1	2	3	4	5	6	7	8
Kur'an-ı Kerim		2	2	1	-	-	-	-	-
Hadis		-	-	1	1	2	2	-	-
Tefsir		-	-	-	-	-	-	3	2
Fıkıh	Fıkıh	-	4	-	-	-	-	-	-
	Akâid ve Fıkıh	4	-	-	-	-	-	-	-
	Nikâh ve Talâk	-	-	4	4	-	-	-	-
	Muâmelât	-	-	-	-	3	3	3	-
	Ukûbât	-	-	-	-	-	-	-	3
	Ferâiz	-	-	-	-	-	-	-	2
Usûl-i Fıkıh		-	-	-	-	-	-	4	4
Kelâm		-	-	-	-	-	-	4	3
Felsefe	Felsefe	-	-	-	-	-	-	1	1
	Mantık	-	-	-	-	4	4	-	-
	Âdâb	-	-	-	-	-	1	-	-
	Mâlûmât-ı Ahlâkiye ve İctimâiye	-	1	-	-	-	-	-	-

Tablo 26'nın devamıdır.

Arapça	Sarf ve Lügat	4	4	-	-	-	-	-	-
	Nahiv	-	-	4	4	-	-	-	-
	Mükâleme-Tatbikat	1	1	1	-	-	-	-	-
	Mükâleme-Kitâbet	-	-	-	1	1	1	1	1
	Belâgat	-	-	-	-	-	3	3	3
	Vaz'	-	-	-	-	3	-	-	-
Türkçe	Tatbikat-Kitabet	-	2	2	-	-	-	-	-
	İmlâ-Kıraat	4	3	-	-	-	-	-	-
	Edebiyat	-	-	-	-	2	2	-	-
Farsça	Lügat-Kavâid	2	-	-	-	-	-	-	-
	Müntehabât-ı Sâire	-	2	-	-	-	-	-	-
Tarih	Enbiyâ ve Hulefâ	-	2	-	-	-	-	-	-
	Umûmî	-	-	2	-	-	-	-	-
	Osmanlı ve Umûmî	-	-	-	-	2	2	-	-
	Osmanlı	-	-	-	2	-	-	-	-
	İslâm ve Edyân	-	-	-	-	-	-	-	2
	Siyer-i Nebî	-	-	-	-	-	-	2	1
Riyâziye	Hesap	Amelî	2	2	-	-	-	-	-
		Nazarî	-	-	2	2	-	-	-
	Hendese	-	-	1	1	1	-	-	-
	Cebir	-	-	-	-	1	-	-	-
	Müsellesât	-	-	-	-	-	1	-	-
	Hayat	-	-	-	-	-	2	-	-
	Mihanik	-	-	-	-	-	1	-	-

Tablo 26'nın devamıdır.

Tabiiyât	Mâlûmât-ı Fenniye	2	-	-	-	-	-	-	-
	Hikmet	-	-	-	1	2	1	-	-
	Kimya	-	-	-	1	2	1	-	-
	Mevâlid-i Selâse ve Mâlûmât-ı Ziraiye	-	-	-	3	1	-	-	-
İktisat ve Mâliye		-	-	-	-	-	-	2	-
Usûl-i Defterî		-	-	-	1	-	-	-	-
Hitâbet ve Mev'iza		-	-	-	-	-	-	1	1
Mâlûmât-ı Kânûniye		-	-	-	2	-	-	-	-
Hutût		1	1	-	-	-	-	-	-
Hıfz-ı's-Sıhha		-	-	1	1	1	-	-	-
Coğrafya		2	2	2	-	-	-	-	-
İlm-i İctimâî ve Terbiye		-	-	-	-	-	-	-	1
Toplam		24	24	24	24	24	24	24	24

Tablo 27: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Âlî (Yüksek) Kısım İçin 1914 Yılında Hazırlanan İlk Program

DERSLER	SINIFLAR			
	1	2	3	4
Tefsir	4	4	4	4
Hadis	3	3	3	3
Fıkıh	3	4	4	4
Usûl-i Fıkıh	4	4	3	3
İlm-i Kelâm	3	3	3	4

Tablo 27'nin devamıdır.

Hilâfiyat	-	-	2	2
Edebiyat-ı Arabiye	3	3	3	2
Felsefe	-	-	2	2
Hukuk ve Kavânin	3	3	-	-
Tarih-i İlm-i Fıkıh	1	-	-	-
Toplam	24	24	24	24

İslâh-ı Medâris Nizamnamesi'nin getirdiği en önemli yeniliklerden birisi de eğitim süresi iki yıl olan Medresetü'l-Mütehassısîn'i kurmasıdır.³⁷⁸ Bir nevi yüksek lisans olarak düşünebileceğimiz bu medrese, sınıfları kırkar kişi olan şubelerden oluşur. Nizamnamede bu şubelerin neler olduğundan bahsedilmemiş, Makam-ı Meşihat tarafından gerekli görülen şubelerin peyderpey oluşturulacağı belirtilmiştir. Nizamnameye göre Medresetü'l-Mütehassısîn'e Medrese-i Âliye'den mezun olanlar kabul edilecek olup kapasitenin üzerinde talep olması durumunda sözlü ve yazılı olarak imtihan uygulanacaktır.³⁷⁹

İslâh-ı Medâris Nizamnamesi'den bir sene sonra eğitim öğretime başlayan Medresetü'l-Mütehassısîn'in ders programı şöyledir:

³⁷⁸ Bir ihtisas medresesi oluşturma fikri İslâh-ı Medâris Nizamnamesi'nin yayımlanmasından önce de mevcuttu. Hatta bu konuda girişimlerde dahi bulunulmuştur. Ders Vekâleti tarafından İslâh-ı Medâris Nizamnamesi'nden yaklaşık yedi ay önce Medresetü'l-Mütehassısîn'in kurulması için bir Nizamname yayımlanmıştır. Ancak bu medresenin faaliyete geçmesi Nizamnamede değişiklikler yapılarak 1915'i bulmuştur. Bu Nizamnamenin metni için bk. "Ders Vekaleti Celilesinin Faaliyeti: Medresetü'l-Mütehassısîn Nizamnamesi", s. 11-12.

³⁷⁹ İslâh-ı Medâris Nizamnamesi, *Düstûr*, VI, s. 1328. (Madde 19-21)

Tablo 28:Medresetü'l-Mütehasısîn (İhtisas Medresesi) İçin 1915 Yılında Hazırlanan Program

		SINIFLAR	
		1	2
TEFSİR-HADİS ŞUBESİ	İlm-i Nâsîh ve Mensuh	1	1
	İlm-i Esbâb-ı Tenzil	1	
	Usûl-i Tefsir	1	1
	Tefsir (Umûmi)	6	6
	Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn	2	3
	Nakd-i Ricâl	2	2
	Hadis	6	6
	Mevzuât	2	2
	Toplam Saat	21	21
FIKİH ŞUBESİ	Usûl-i Fıkıh	6	6
	Fıkıh-ı Hanefî	4	4
	Fıkıh-ı Mâliki	2	2
	Fıkıh-ı Şâfiî	2	2
	Fıkıh-ı Hanbelî	2	2
	Hilâf ve Cedel	4	4
	Tarih-i Fıkıh	2	2
	Mukâyese-i Ahkâm	2	2
	Toplam Saat	24	24
KELÂM- TASAVVUF- FELSEFE ŞUBESİ	İlm-i Kelâm	5	5
	İlm-i Tasavvuf	2	2
	İlm-i Nefs	4	-
	Felsefe-i Ulâ	-	4
	Mantık-ı Cedid	2	2
	Felsefe-i İslâmiye Tarihi	3	3

Tablo 28'in devamıdır.

KELÂM- TASAVVUF- FELSEFE ŞUBESİ	Felsefe-i Umûmiye Tarihi	3	3
	Tarih-i Edyân ve Mezâhib	3	3
	İlm-i İctima'	2	2
	Toplam Saat	24	24

Kaynak: Zengin, s. 123.; Er, s. 50.

İslâh-ı Medâris Nizamnamesi ile Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medreseleri'nin ders programlarında yer verilen Fen, Felsefe, dil...vb. derslerin ihtisas sahibi muallimler tarafından verilmesi öngörülmüş ve derslerin dersanelerde verilmesine karar verilmiştir.³⁸⁰

Sebilürreşad dergisinde İstanbul medreseleri üzerine yaptığı ayrıntılı bir araştırması yayımlanan Müftizâde, bu araştırmada İslâh-ı Medâris Nizamnamesi'ni tanıtmış ve çok faydalı olduğunu söylemiştir. Ona göre bu nizamname ile medreselerde idare noktasında büyük bir yenilik meydana gelmiştir.³⁸¹ Denilebilir ki İslâh-ı Medâris Nizamnamesi'nde daha önceki dönemde yapılan başarısız ıslâhat girişimlerinden ders alınmış ve daha rasyonel uygulamalar kararlılıkla tatbik edilmeye çalışılmıştır.³⁸²

3.3.Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi Musa Kâzım Efendi'nin Şeyhulislâmlığı zamanında 16 Zilhicce 1335 / 3 Ekim 1917 tarihinde yayımlanmıştır.³⁸³ 7 Bölüm ve 39 maddeden oluşur.

Nizamnamenin birinci bölüm birinci kısmında medreselerin idarî yapısından bahsedilmiştir. Nizamname ile medreselerin idarî yapısını ve eğitim öğretimini teftiş etmek için dört umûmi müfettiş görevlendirilmiştir.³⁸⁴

Tablo 29: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İdari Yapısı

Müdür Muavini → Müdürler → Umumi Müdürler → Ders Vekâleti

³⁸⁰ “Medrese Ne İdi Ne Oldu?-2”, *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı:605, Ay: 6, Yıl: 1340, s. 91.

³⁸¹ Müftizâde, “İstanbul Medreseleri-2”, s. 176.

³⁸² Er, s. 41.

³⁸³ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 96.

³⁸⁴ Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme *Düstûr*, IX, II. Tertip, Yıl: 1928, Evkaf Matbaası, İstanbul, s. 745. (1-6. Madde)

Nizamnamede bir üst idare kurulu olarak medreselerin çeşiti kademelerindeki müdürlerden seçilen bir heyet olan Meclis-i Mesalih-i Talebe isimli bir heyetin kurulması öngörülmüştür. Bu heyetin, medreselerin ıslâh ve gelişimine dair tedbirler almak, müderrislerin tayin ve azil işlemlerini gerçekleştirmek ve ders programlarını düzenlemek gibi yetkileri olup görev süreleri daha sonra da seçilebilmeleri mümkün olmakla beraber bir senedir.³⁸⁵

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi ile Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'nde yapılan medreselerin Tâlî Kısım-ı Evvel, Tâlî Kısım-ı Sâni ve Âli şeklindeki derecelendirilmesi değiştirilerek medreseler İptidai Hâriç, İptidai Dâhil, Medrese-i Sahn ve Süleymaniye isimleriyle derecelendirilmiştir.³⁸⁶

Birinci bölüm ikinci kısımda müderrislerin tayin ve azil şartlarını belirleyen nizamnameye göre bu hususlar, Meclis-i Mesalih-i Talebe'nin kararı Meşihat Makamı'nın icrası ile gerçekleşir.³⁸⁷ Birinci bölüm üçüncü kısım ise tamamen Süleymaniye Medresesi'nde uygulanması istenen esaslara ayrılmıştır.

İkinci bölüm taşra medreseleri teşkilatıyla ilgili olup taşra medreselerinde müftülerin başkanlığında eğitim ve idareyi sağlayacak evkaf müdürü ve ileri gelen iki müderristen oluşan ve eğitim öğretim ve idareyi düzenlemekle görevli bir ilmî heyetin oluşturulması emredilmiştir. Aynı zamanda bu ilmî heyet, sene sonunda o seneki eğitimin neticelerini bir rapor halinde Meşihat'a bildirmekle görevlendirilmiştir.³⁸⁸

Nizamnamenin üçüncü bölümüyle Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve taşra medreselerine iki senelik hazırlık sınıfları getirilmiştir. Bu sınıflar İstanbul'da İbtidâ-i Hâriç Medresesi Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne, taşrada mahalli medrese müdüriyetlerine bağlanmıştır.³⁸⁹

Dördüncü bölüm medreseye giriş şartlarını belirlemiştir. Nizamnameye göre medresenin ibtidâ-i hâriç birinci sınıfına kaydolmak isteyen talebenin sabıkası temiz

³⁸⁵ Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme, s. 745. (7-9. Madde)

³⁸⁶ Müftizâde, "İstanbul Medreseleri-2", s. 176.

³⁸⁷ Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme, s. 746. (10-12. Madde)

³⁸⁸ Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme, s. 747-148. (16-19. Madde)

³⁸⁹ Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme, s. 748. (20. Madde)

olmalıdır. Aynı zamanda talebe mekatib-i ibtidâ ya da ihzari kısımdan mezun ve 13 yaşından büyük 18 yaşından küçük olmalıdır.³⁹⁰

Beşinci Bölüm medreselerde görülecek derslere ayrılmıştır. Süleymaniye Medresesi'nde dört şube olup şubelerde işlenecek dersler kürsüler şeklinde taksim edilmiştir. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi'ne göre Süleymaniye, Medrese-i Sahn, İptidai Hâriç-Dâhil ve İhzari kısımda okutulacak dersler şöyledir³⁹¹

Tablo 30: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi'ne Göre Süleymaniye Medresesi Şubeleri ve Dersleri

TEFSİR VE HADİS ŞUBESİ		FİKİH ŞUBESİ		KELÂM VE HİKMET ŞUBESİ		EDEBİYAT ŞUBESİ	
DERS	KÜRSÜ	DERS	KÜRSÜ	DERS	KÜRSÜ	DERS	KÜRSÜ
Tefsir-i Şerif	3	Fıkh-ı Hanefî	3	Kelâm	3	Edebiyat-ı Arabiye	3
Hadis-i Şerif	3		1	Tasavvuf	1	Edebiyat-ı Türkî	1
Usûl-i Hadis ve Nakd-i Rical	1	Fıkh-ı Şafîî	1	Felsefe-i İslâmiye Tarihi	1	Edebiyat-ı Fârisî	1
				Hikmet-i İlahiye	1	Edebiyat-ı Garbiye	1
				Mantık	1		
Tabakat-ı Kurra ve Müfessirin	1	Fıkh-ı Maliki	1	İlm-i Nefs ve Ahlak	1		
		Fıkh-ı Hanbeli	3	Felsefe-i Umûmiye Tarihi	1		
				Usûl Fıkh	1		
				Hilakiyât	1	Tarih-i Edyân ve Din-i İslâm	
		Tarih-i Fıkh	1				

³⁹⁰ Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme, s. 748. (21-26. Madde)

³⁹¹ Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme, s. 749-750. (27. Madde)

Medrese-i Sahn:

Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, Usûl-i Fıkh, Fıkh-ı Hanefi, Kelâm, Belagat, Edebiyat-ı Arabî, Edebiyat-ı Türkî, Mantık, Felsefe, Ulûm-i İçtima, Malumât-ı Hukukiye, Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça (Bu lisanlardan birinin tahsili mecburidir.)

İbtidâi Dâhil:

Tertil Kur'an-ı Kerim, Hadis-i Şerif, Fıkh, Kelâm, Lisan-ı Arabî, Mantık, İnşa', Edebiyat-ı Türkî, Tarih-i İslâm ve Osmanî ve Türkî, Malumat-ı Hukukiye, Ulûm-i Riyâziye, Tabiiyat, Hıfzıssıhha, Terbiye-i Bedeniye, Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça (Bu lisanlardan birinin tahsili mecburidir.)

İbtidâi Hâriç:

Tertil Kur'an-ı Kerim, Sarf-ı Arabî, Lügat ve İştikak-ı Arabî, Nahv-i Arabî, Ulûm-i Diniye, Türkçe, Farisî, Tarih-i İslâm ve Osmanî, Riyaziyat, Malumat-ı Tabiiye ve Sıhhiye, Coğrafya, Hüsn-ü Hat, Malumat-ı Medeniye ve Hukukiye, Terbiye-i Bedeniye, Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça. (Bu lisanlardan birinin tahsili mecburidir.)

İhzari Kısım:

Kur'an-ı Kerim, Ulûm-i Diniye, Lügat-ı Arabî, Lügat-ı Farisî, Türkçe, Hesap, Hüsn-ü Hat, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Ulûm-i Eşya, İlahiye, Terbiye-i Bedeniye.

Nizamnamenin altıncı bölümünde alınacak icazetname ve ehliyetnamelerin esasları belirlenmiş,³⁹²son bölümde medreselerden mezun olanların istihdam alanları belirtilmiştir.³⁹³

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi, Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'nden ilan edildiği tarihe kadar olan dönemdeki tecrübelerin neticesidir. Zaten 1910 yılında yayımlanan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi ve ardından 1914 yılında yayımlanan Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'nde, getirilen hükümlerin zaman

³⁹² Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme, s. 751. (28-32. Madde)

³⁹³ Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme, s. 751-752. (33-39. Madde)

içerisinde edinilen tecrübeyle değiştirileceği belirtilmiştir.³⁹⁴ 1917 yılında yayımlanan nizamnamenin medreselerin ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşıladığı söylenemez. Yapılan değişikliklerin çoğu şekil yönüyle sınırlı kalmıştır. Medrese eğitiminin ilk aşamasına ilhazari sınıfların getirilmesi hariç medrese derecelerinin isimlerinin değiştirilmesini, Süleymaniye Medresesi'nde kürsü sisteminin uygulamasını ve programda yer verilen dersleri şekil yönüyle yapılan değişikliklere örnek verebiliriz. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi ile medreselerin idarî yönden birliğinin sağlanması ve teşkilatın taşrayı da kapsayacak şekilde yapılandırılması ise önemli bir adımdır. Nizamnameye göre ülkede yeni medreseler açma hakkı ve bütün medreserin idaresi tamamen Meşihat'a verilmiştir.³⁹⁵ Böylelikle uzun yıllardır süre gelen medreselerin idaresi noktasında Meşihat ve Evkaf Nezareti ikiliği ortadan kalkmıştır.

Sebilürreşad dergisinde geçen ve medreseleri geçmişten yayımlandığı tarihe kadar değerlendiren bir makalede Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi'nden şu şekilde bahsedilmiştir:

“19 Teşrin-i Evvel 1333 senesi tarihli Medâris nizamnamesi artık ilmiyeye yeni bir ruh veriyordu, dersiâmlık ve müderrislik sağlam bir esasa rabt olunuyor, ihtisas yolları tutularak emin ve vakur hatvelerle yürünüyordu. Aynı zamanda teşkilat taşra Medârisine de teşmil edilmişti.”³⁹⁶

Sonuç olarak denilebilir ki 1914 nizamnamesinde şekil olarak bazı değişiklikler yapmış olan ve kazanılan tecrübelerle bir takım yenilikler getiren bu nizamname, ilmiye sınıfında yeterli görülmesi de olumlu karşılanmıştır.

³⁹⁴ Islâh-ı Medâris Nizamnamesi, *Düstûr*, VI, s. 1325. (7. Madde), Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler*, s. 97.

³⁹⁵ Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler*, s. 97

³⁹⁶ “Medrese Ne İdi Ne Oldu?-2”, s. 91

3.4. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi (1921)

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hazırlanan ve 26 maddeden oluşan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi 30 Şaban 1339 / 8 Mayıs 1921’de yayımlanmıştır. Nizamname müderrislerin görevlerini, talebelerin medreseye kaydı için gerekli olan şartları, medreselerdeki disiplini, medreselerde okutulacak dersleri ve yapılacak imtihanları belirlemektedir.³⁹⁷ Medreseleri ıslâh için yapılan son çalışma olan bu nizamnameyi Osmanlı’nın son dönemindeki iyileştirme gayretlerinin bir devamı olarak görebiliriz.³⁹⁸ İstiklâl Savaşı’nın getirmiş olduğu o çetin şartların devam ettiği bir dönemde, seferberlik nedeniyle medreselerin kapanma noktasına gelmesi ve halkın dinî ihtiyaçlarını karşılayacak, dinî problemlerini çözecek din görevlilerinin yetişmemesi, Ankara Hükümeti’nde medreseleri ıslâh konusunda bir düzenleme yapma ihtiyacı hissettirmiştir. Bu ihtiyaç üzerine Şer’iye Vekâleti öncülüğünde yapılan çalışma sonucunda Medâris-i İlmiye Nizamnamesi yayımlanmıştır.³⁹⁹

Nizamnamenin birinci maddesiyle medreseler ikiye ayrılmıştır. Biri Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medreseleri diğeri, eski medreselerin ıslâhından oluşan Medâris-i İlmiye’dir. Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medreseleri’nin teşkilatı ve idaresi başka bir talimatnameye ait olduğundan bu nizamname Medâris-i İlmiye’ye aittir. Nizamnameye göre Medâris-i İlmiye’nin eğitim süresi ilk altı senesi Kısım-ı Evvel, ikinci altı senesi Kısım-ı Sâni olmak üzere toplam on iki sene olup Cuma hariç haftada altı gün Kısım-ı Evvel’de üç, Kısım-ı Sâni’de iki saat ders okutulur.⁴⁰⁰

Nizamname, müftü bulunan her yörede görev süresi bir sene olan, medreseleri teftiş edecek, ihtiyaçlarını giderecek Medrese-i İlmiye Encümenleri kurulmasını öngörmüştür. Kısım-ı Evvel için oluşturulacak encümende müftünün başkanlığında evkaf memuru ile bir fiil tedris ile meşgul olan ulemadan üç kişi bulunur. Kısım-ı Sâni için oluşturulacak

³⁹⁷ Zeki Salih Zengin, “Kurtuluş Savaşı Döneminde”, s. 278.

³⁹⁸ Bulut, s. 46. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1921), *Düstûr*, II, III. Tertip, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara1953, s. 41-45; Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, *Sebilürreşad*, Cild: 19, Sayı: 481 Ay: 5, Yıl: 1337, Sayfa: 136

³⁹⁹ Nizamnâmenin tam metni için bk. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1921), *Düstûr*, II, III. Tertip, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara1953, s. 41-45; Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, *Sebilürreşad*, XIX, Sayı: 481, Ay: 5, Yıl: 1337, s. 135-136 (Ek 7)

⁴⁰⁰ Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1921), s. 42 (1-3. Madde)

encümende ise o yöredeki medreselerde tedris ile uğraşan bilcümle müderris ve muallimler bulunur.⁴⁰¹

Müderrislerin görevleri konusundan da yeni esaslar getiren nizamnameye göre her müderris dersini belirlenen müfredata uygun bir şekilde işleyecek ve öğrencilerin derse devamını kontrol edecektir.⁴⁰²

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nin getirmiş olduğu esasa göre medreseye encümen-i ilmî başkanına müracaatla on iki yaşından büyük on yedi yaşından küçük olanlar kabul edilecek ve birinci sınıfa kaydedilecek talebede Türkçe ve Kur'an okuyabilme, küçük cümleler yazabilme şartı aranacaktır.⁴⁰³

Medâris-i İlmiye Nizamnamesi medreselerdeki disiplin konusuna uzunca yer vermiştir. Nizamname ile talebelerin medreseye giriş çıkışları, dinî ve ahlakî yaşantıları, hocalarına ve birbirlerine karşı davranışları belirli esaslara bağlanmış olup disiplinin sağlanması noktasında müderrislere yetki ve sorumluluk verilmiştir.⁴⁰⁴

Nizamnameye göre medreselerde okutulacak ders ve kitapları belirleme yetkisi Şer'îye Vekâletine ait olup bu dersler ve saatleri şöyledir⁴⁰⁵:

⁴⁰¹ Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1921), s. 42 (4-5. Madde)

⁴⁰² Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1921), s. 42 (6-7. Madde)

⁴⁰³ Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1921), s. 43 (9-11. Madde)

⁴⁰⁴ Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1921), s. 43-44. (12-22. Madde)

⁴⁰⁵ Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1921), s. 44. (23-24. Madde)

Tablo 31: 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'ne Göre Kısım-ı Evvel ve Kısım-ı Sâni'de Okutulacak Dersler ve Saatleri

KISMI EVVEL			KISMI SANİ		
SENE	DERS	SAAT	SENE	DERS	SAAT
Birinci Sene	Sarf	5	Yedinci Sene	Kelâm	5
	Kur'an	4		Muhtasar Maani	5
	Lügat-i Arabiye	3		Feraiz	2
	İmlâ ve Kıraat	2		Hıfzıssıhha	1
	Hesap	2			
	Hat	2			
İkinci Sene	Avamil ve İzhar	5	Sekizinci Sene	Kelâm	5
	İmlâ ve Kıraat	2		Maani	5
	Hesap	2		Edebiyat-ı Arabiye	2
	Hat	2		Tarih-i Umûmi	2
	Halebî	4			
	Arabî	1			
	Lügat-i Arabiye	2			
Üçüncü Sene	Mollacami	5	Dokuzuncu Sene	Kelâm	5
	Merah	2		Usûl-i Fıkh	5
	Kavaid-i Osmaniye	2		Ahlâk	2
	Hesap	2		Tarih-i Umûmi	2
	Coğrafya	2			
	Halebî	4			
	Kıraat-i Arabiye	1			

Tabo 31'in devamıdır.

Dördüncü Sene	Camî	5	Onuncu Sene	Kelâm	5
	Kudurî	5		Usûl-i Fıkh	5
	Kavait ve Kitabet	2		Usûl-i Hadis	2
	Hendese	2		Medeniyet-i İslâmiye Tarihi	2
	Coğrafya	2			
	İsagoci ve alâka	2			
Beşinci Sene	Mantık	5	Onbirinci Sene	Tefsir ve Hadis	5
	Mülteka	5		Usûl-i Fıkh	5
	Farisi	2		Mecelle	2
	Kitabet ve Edebiya-ı Türkî	2			
	Osmanî	2			
	Feraiz	1			
Altıncı Sene	Mantık	5	Onikinci Sene	Tefsir ve Hadis	5
	Mülteka	5		Dürer (Muamelât bahsi)	5
	Adap	2		Şifa	2
	Tarih-i İslâm	3			
	Gülîstan	2			
	Nuniye	1			

Nizamnamenin 25. maddesi tatil günlerini belirlemiştir. Buna göre tahsil süresi sekiz ay olup temmuz, ağustos, eylül ayları ve hangi mevsime denk gelirse gelsin ramazan ayı tatildir.⁴⁰⁶

Kurtuluş Savaşı yıllarında hazırlanan Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra resmi makamlarca yapılan medreseleri ıslâh etme girişimlerinin son halkasıdır. Nizamnamenin hazırlandığı ortam ve şartlar göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi halinde başarılı olduğu söylenebilir. Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medreseleri'ni örnek medrese kabul ederek diğerlerinden ayırmış olan bu nizamname ile taşra medreseleri ıslâh edilmeye çalışılmıştır. İlmiye Medreseleri olarak

⁴⁰⁶ Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (1921), s. 44. (25. Madde)

isimlendirdiği bu medreselerin Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medreseleri'ne uyum sağlaması için gerek teşkilatları gerek idaresi gerekse ders programları ile ilgili önemli esaslar belirlemiştir.

Medreseler 03.03.1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun birinci maddesi olan “Türkiye dâhilindeki bütün müessesât-ı ilmiye ve tedrisiye Maârif Vekâleti'ne merbuttur” ifadesi ile Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Ardından zamanın Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Vasfî (Çınar)'nin 13.03.1924 tarihinde yayınladığı genelgeyle medreseler kapatılmıştır.⁴⁰⁷ Tevhid-i Tedrisat Kanunu ülkedeki eğitim ve öğretim birliğini sağlamayı amaçlamıştır. Kanunda medreseleri kapatmayla ilgili bir hüküm bulunmamasına rağmen medreselerin kapatılması, bazı milletvekilleri de dâhil olmak üzere⁴⁰⁸ talebe-i ulûm, müderris ve muhafazakâr aydınlar arasında şaşkınlık ve üzüntüyle karşılanmıştır. Sebilürreşad dergisinde geçen pek çok makalede bu şaşkınlık ve üzüntünün izleri görülebilir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Şanal, s. 163.

⁴⁰⁸ “Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hz. İle Mülakat”, *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı: 604, Ay: 6, Yıl: 1340, s. 90.

⁴⁰⁹ Bu makalelerden bazıları şunlardır: “Tevhid-i Tedrisat Demek İlkay-ı Tedrisat Demek Midir?”, s. 58-60.; “Medreseler Satılıyor.”, *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı: 618, Ay: 9, Yıl: 1340, s. 317.; “Medreseler Satılabilir mi?”, *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı: 620, Ay:10, Yıl:1340, 346-347.; “Daru'l Huffazların Seddi: Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hangi Maddesine Mübtenidir.”, *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı: 605, Ay: 6, Yıl: 1340, s. 103-104.

SONUÇ

Medreseler, kurulmasından kaldırılmasına kadar İslâm toplumunun eğitim ve öğretiminde söz sahibi olmuşlardır. Yüzyıllar boyunca İslâm devletlerine yetişmiş eleman sağlayan kurumlar olan medreseler, zamanla ıslâh edilmeye muhtaç hale gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin eğitim ve öğretiminde önemli bir yere sahip olan medreseler özellikle XVI. yüzyıldan itibaren malî ve idarî bakımdan gerilemeye, teşkilatları ve eğitim sistemleri bakımından bozulmaya başlamıştır. Medreselerdeki bu bozulmayı Osmanlı Devleti'nin diğer kurumlarında yaşanan bozulmalarla paralel görmek gerekir. Medreselerdeki bozulmanın başladığı dönemle devlette siyasî, idarî, hukukî ve iktisadi çözümlenin başladığı dönem beraberlik arz etmektedir. Tanzimat dönemine gelinceye kadar medreselerdeki bozulmaya son vermek için resmi alanda bazı ıslâhat çalışmaları olmuştur. Medreselerin zamanın şartlarına uygun bir şekilde düzenlenmesi gerektiği halde bu ıslâhatlar, medreselerin parlak dönemlerindeki yapısı ve işleyişine tekrar dönmek ve geleneğe sahip çıkmak amacıyla yapılmıştır. Ders kitaplarında ve programlarında fazla değişikliklere gidilmemiş, daha çok derslerin işlenmesinde disiplinli olmak, mülâzemet sistemine riayet etmek gibi yüzeysel konulara yer verilmiştir.

XVIII. yüzyıldan itibaren önceleri askeri alanda daha sonraları bütün kurumlarıyla yüzünü batıya dönmeye başlayan Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'yla beraber tamamen batı eksenli bir siyaset izlemeye başlamıştır. Medreseler bu siyasetten en çok etkilenen kurumların başında gelmişlerdir. Tanzimat'la beraber batı tarzı mekteplerin kurulması ve bütün imkânların bu kurumlar için sarfedilmesi sonucunda ülkenin eğitim öğretiminde medreseler kendi haline bırakılarak ikinci plana itilmişlerdir. Aynı zamanda bu dönemden önce ülkenin çeşitli kurumlarına yetişmiş eleman sağlayan medreseler, Tanzimat'la beraber sadece din adamı yetiştirme ve bu alandaki ihtiyacını karşılama göreviyle sınırlandırılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin son devri olan II. Meşrutiyet dönemi medreselerin ıslâhı için bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde medreseleri ıslâh konusuna daha önceki dönemlerden çok daha bilinçli yaklaşılmış olup zamanın şartlarına uygun köklü değişiklikler öngörülmüştür.

Bu çalışma Osmanlı son dönemi medreseleri ıslâh konusunu resmi ve gayri resmi alanlarda yapılan çalışmalar ve öneriler bağlamında iki ayrı bölümde ele almıştır. İlk olarak Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad dergilerindeki konuyla ilgili makaleler ana eksen oluşturacak şekilde müderris, talebe-i ulûm ve aydınların medreseleri ıslâh ile ilgili görüş ve önerilerine yer verilmiştir. II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu özgürlük ortamı hiç şüphesiz müderris, talebe-i ulûm ve aydınlar arasında medreselerin ıslâhı için fikir beyan etme noktasında cesaretlendirici bir unsur olmuştur.

Bir eğitim öğretim kurumu olarak medreselerin zamanın şartlarına uygun olmadığı ve ihtiyaçlara cevap veremediği konuyla ilgili herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bu gerçeğin artık göz ardı edilemez bir hal alması neticesinde müderrisler, talebe-i ulûm ve bazı yazarlar konuyla ilgili görüşlerini ortaya koymuşlardır. Öncelikli olarak değinilen konu medreselerin fiziki şartlarının düzeltilmesi gerekliliğidir. Çünkü yazarlara göre medreseler hem sağlıklı şartlara sahip olması hem de zamanın şartlarına uygun dersleri işlemek için elverişli olmaması nedeniyle mutlaka elden geçirilmelidir. Fakat devletin içinde bulunduğu malî şartlar göz önünde bulundurulursa medreselerin fiziki şartlarının yenilenmesinin zaman alacağı açıktır. Bu sorunun çözümü için medreselerin tadil edilmesi ve istifade ümidi kalmayanların satılarak yerlerine muntazam medrese binalarının inşa edilmesi şeklinde iki görüş ortaya konmuştur. Kanaatimizce bu konuda ortaya konulan iki görüş de eksik olmakla beraber isabetlidir.

Medrese eğitim öğretiminde en büyük sorunlardan biri, belki de birincisi bu kurumların zamanın şartlarına ayak uyduramamasıdır. Zaten bu nedenle devlet Tanzimat'la beraber ellerini medreselerin üzerinden çekmiş ve mekteplere yönelmiştir. Medreselerin teşkilatı, idaresi, ders programları, eğitim metotları gibi noktalarda ıslâh edilmesi için fikir beyan edenlerin de mektepleri örnek aldığı görülmektedir. Bazı müderrisler tarafından öneri amaçlı düzenlenen ders programlarında bu etki açıkça kendini belli etmektedir. Bizde alınan bu örneğin medreselerin kendi iç yapısı da dikkate alınarak uygulanması halinde başarılı olunabilirdi kanaati mevcuttur. Nitekim Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medreseleri'nde bu konuda başarılı olunmuştur.

II. Meşrutiyetle beraber medrese mensupları kurumlarının ıslâh edilmesi için çeşitli yayın kuruluşları vasıtasıyla seslerini yükseltmiş ve öneriler getirmiştir. Talebe-i ulûm yazdıkları makale ve mektuplarda durumlarının vehametinden bahsetmiş ve çözüm

istemiştir. Müderrisler yaygın kanaatin aksine ıslâhatlara asla karşı olmadıklarını, fırsat ve imkân verilmesi halinde ellerinden gelen bütün gayreti sarfedeceklerini beyan etmişlerdir. Hatta Gürünlü Hilmi ve Şevketî gibi bazı müderrislerin çalışmaları resmî makamlarca takdir görmüş ve yapılan ıslâhatlarda bu çalışmalar dikkate alınmıştır.

Resmî makamlarca yapılan medreseleri ıslâh çalışmalarına bakıldığında 1910-1921 yılları arasında dört adet nizamnamenin çıkarıldığı görülmektedir. Çıkarılan bu nizamnameler Tanzimat'tan beri süre gelen medreselere karşı kayıtsız kalma politikasının II. Meşrutiyet'in başlarında son bulduğunu göstermektedir. Tedrici bir tekâmül gösteren nizamnamelerin her birinin diğerinden fazlası olmakla beraber medreseleri kurtaramadığı da malumdur.

KAYNAKLAR

- A.ŞÜKRÜ (R. 1336), “Telebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Medârisin Hayat ve Memat Arefesinde”, *Sebilürreşad*, XVIII, Sayı: 462, Ay: 4, s. 237-239.
- ABDULVEHHAP (R. 1337), “Milletin En Büyük İhtiyacı: Munkarız Olan Medreselerin İhyası-2”, *Sebilürreşad*, XIX, Sayı: 478, Ay: 4, s. 100-101.
- _____ (R. 1337), “Milletin En Büyük İhtiyacı: Munkarız Olan Medreselerin İhyası-3”, *Sebilürreşad*, XIX, Sayı: 480, Ay: 5, s. 127-128
- AKSEKİLİ, Ahmet Hamdi (R. 1329), “Anadolu Mektupları: Birgi Medreseleri”, *Sebilürreşad*, XI, Sayı: 274, Ay: 11, s. 220-221.
- _____ (R. 1339), “Medresetül İrşad”, *Sebilürreşad*, XXII, Sayı: 538-539, Ay: 6, s. 142-144.
- HATİPZÂDE, Ahmet Vasfî (R. 1329), “Medâris-i İlmiye (Terbiye Talim)”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 240, Ay: 4, s. 95-98.
- AHMED ZAİD (R. 1326), “İslâh-ı Medâris Bugün Ne Surette Kabil Olabilir?”, *Sırât-ı Müstakîm*, V, Sayı:128, Ay:2, s. 390-392.
- AKGÜNDÜZ, Hasan (1997), *Klasik Osmanlı Medrese Sistemi*, Ulusal Yayınları, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Murat (2004), *Osmanlı Medreseleri (XIX. Asır)*, Beyan Yayınları İstanbul.
- AKYÜZ, Yahya (1994), *Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul.
- ALİMCAN el-İdrisî (R. 1326), “İslâh-ı Medâris Hakkında- 2”, *Sırât-ı Müstakîm*, V, Sayı: 123, Ay: 12, s. 310-311.
- “Allah Yolunda Cihad Ediniz (ve Câhidû fi Sebilillah) (R. 1327)”, *Sebilürreşad*, I-VIII, Sayı:183, Ay: 2, s. 3-4.
- ARABACI, Caner (2004), “Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, VI (I-IX), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 96-128.

- ASTANALI Niyazi, Akşehirli Haşim, Ankaralı Mehmet Seyit (R. 1329), “Talebe-i Ulûmda Haraketi Fikriye: İştirak-ı Efkâr”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 243, Ay: 4, s. 146-147.
- ATAY, Hüseyin (1983), “Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları-İcazetnâmeler-İslâhat Hareketleri)”, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ATÇEKEN, Zeki ve Bedirhan Yaşar (2004), *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya.
- AYAŞLI Ahmet Hamdi, Eşrefefendizâde Şevketî, Darendeli Muhammed Seyyit...vd. (R. 1328), “İtiraf ve Eşhad”, *Sebilürreşad*, II-IX, Sayı: 51-233, Ay:2, s. 429-430.
- _____ (R. 1329), “Medreselerin Islâhı Mesail-i Umumiyledir.”, *Sebilürreşad*, X, Sayı:236, Ay:3, s. 25-26.
- BALTACI, Cahid (2005), *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- BİLGE, Mustafa (1984), *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- BOZKURT, Nebi, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, s. 323-327.
- BULUT, Mehmet (2010), “Tevhid-i Tedrisat ve Diyanet Hizmetleri II”, *Diyanet Aylık Dergisi*, Sayı:234, Ay:6, s. 44-47.
- CEMALOĞLU, Necati (2005), “Osmanlı Devleti’nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 153-165.
- CEVAD (R. 1336), “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Medrese Tahsilinde Gaye-2”, *Sebilürreşad*, XVIII, Sayı: 461 Ay:3, s. 220-222.
- _____ (R. 1336), “Medrese Teşkilatı”, *Sebilürreşad*, XVIII, Sayı: 453, Ay: 1, s. 127-130.
- CEYLAN, Abdullah (1991), *Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

- _____ “Türk Yayın Hayatında Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları'nın Yeri”, *Türk Kültürü Dergisi*, XXIX, sayı: 335, s. 161-165.
- “Dahiliye Nezareti Matbuat İdaresi: Sırât-ı Müstakîm Gazetesi Müdüriyetine”(R. 1327), *Sırât-ı Müstakîm*, VI, Sayı:142, Ay:5, s. 191-192.
- Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme (1928), *Düstür*, IX, II. Tertip, Evkaf Matbaası, İstanbul, s. 745-753.
- “Daru'l Huffazların Seddi: Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hangi Maddesine Mübtenidir.”, (R. 1340), *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı: 605, Ay: 6, s. 103-104.
- DEDE, İsmail (2006), *Sebilürreşad Dergisinde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- DEFTERDÂR Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*,(Nesâyih'ül-Vüzerâ ve'l-Ümerâ),(Haz. Hüseyin Ragıp Uğural) (1969), Türkiye ve Orta Doğu Âmme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- “Ders Vekâleti Celilesinin Faaliyeti: Medresetül Mütihazsısîn Nizamnamesi”(R. 1332), *Sebilürreşad*, XII, Sayı: 287, s. 11-12.
- DOĞAN, İsmail (2010), *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri (Kurumlar, Kişiler ve Söylemler)*, Nobel Yay., Ankara.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, İsmail Kara (1998) “Sırât-ı Müstakîm”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VIII, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 6-9.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul (1996), *Mehmet Akif Ersoy*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- “Ebülulâ Mardin” (1986), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VI, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 145.
- EFE, Adem, “Sebilürreşad”, *DİA*, XXXVII, s. 251-253.
- ER, Hamit (2003), *Medreseden Mektebe Geçiş sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul.

- ERGÜN, Mustafa (1996), *İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara.
- ESEN, Hilal (2008), *Sebilürreşad'da Öteki Dinlerle İlgili Yazıların Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs.
- “Eşref Edip Fergan” (2004), *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, IV, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 45-46.
- ETHEM RUHİ (R. 1329), “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Talebe-i Ulûmun Feryadları”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 246, Ay: 5, s. 200-201.
- _____ (R. 1329), “Talebe-i Ulûmda Hareketi Fikriye: Dertlerimiz: Cercilik”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 248, Ay: 5, s. 230-232.
- FERGAN, Eşref Edip (1957), “Ebülulâ Beyle Beraber Nasıl Çalıştık?” Sırât-ı Müstakîm’i Nasıl Çıkardık?”, *Yeni Sebilürreşad*, X, Sayı:238, Ay:2, s. 199-200.
- _____ (1960), “Sebilürreşad’ın Romanı. S. Reşad İstiklal Mahkemelerinde”, *Yeni Sebilürreşad*, XIII, Sayı:306, Ay:3, s. 93-94.
- GÜN, Fahrettin (2005), *Eşref Edip Fergan, İstiklal Mahkemeleri Sebilürreşad’ın Romanı*, Beyan Yayınları, İstanbul.
- GÜRÜNLÜ, HİLMİ (R. 1325), “İslâh-ı Medâris Hakkında Bir Mütala’a”, *Sırât-ı Müstakîm*, III, Sayı: 65, Ay: 11, s. 200-204.
- GÜVEN, İsmail (2010), *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Kitap Yayın Dağıtım, Ankara
- H. OSMAN Niyazi (R. 1329), “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: Gölge Etmeyin Başka İhsan İstemeyiz”, *Sabilürreşad*, X, Sayı: 247, Ay: 5, s. 215-216.
- _____ (R. 1329), “Talebe-i Ulûmda Hareketi Fikriye: Zavallıyız, Ruh ve Hayat İstiyoruz”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 244, Ay:4, s. 161-162.
- KAZANLI, Halim Sabit (R. 1325), “Ezherliler ve Bizim Talebe-i Ulûm”, *Sırât-ı Müstakîm*, II, Sayı:46, Ay:7, s. 312-315.

_____ (R. 1326), “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, *Sırât-ı Müstakîm*, V, Sayı: 124, Ay:1, s. 324-336.

HANİOĞLU, M.Şükrü, “Meşrutiyet”, *DİA*, XXIX, s. 388-392.

İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi (R. 1334), *Düstûr*, VI, II. Tertip, Matba-i Amire, İstanbul s. 1325-1330.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, s. 323-340.

KAHRAMAN, Aslı (2009), *1912–1925 Yılları Arasında Sebilürreşad Dergisinde Yayımlanan Hıristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana.

KARADEMİR, Zafer (2008), *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

KAZICI, Ziya (2003), *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

_____ (1995), *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, İstanbul.

KILIÇ, Remzi (2001), “Osmanlı Devleti’nde Medreseler”, *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl: XXXIX, Sayı: 456, Ankara. s. 205-216.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1978), “Dârü’l Hilfeti’l Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul. s. 1-212.

KOÇER, Hasan Ali (1991), *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

KOÇI BEY, *Koçi Bey Risalesi* (Haz. Zuhuri Danışman) (1972), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

M. ALİ Münir (R. 1325), “İnhitât-ı İçtimâiye”, *Sırât-ı Müstakîm*, III, Sayı:68, Ay: 12, s. 246-247.

- M.N.D (Haydar Paşa) (R. 1327), “Zavallı İslâmiyet”, *Sırât-ı Müstakîm*, VII, Sayı:159, Ay: 9, s.40-42.
- M. SALİH Vecdi (R. 1329), “Medreselerin Avamil-i İnhitatında Rağbetsizlik”, *Sebilürreşad*, XII, Sayı: 287 Ay: 2, s. 12-13.
- M.ŞEMSEDDİN (R. 1328), “İtiraf ve Eşhad Makalesi Münasebetiyle, *Sebilürreşad*, II-IX, Sayı: 52-234, Ay: 2, s. 440-443.
- _____ (R. 1329), “Medreselerin Islâhı Hakkında İtiraf ve Eşhadçılara”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 238 Ay: 3, s. 64-66.
- Medâris-i İlmiye Nizamnamesi-1910 (R. 1330), *Düstûr*, II, II. Tertip, Matba-i Osmaniye, İstanbul, s. 127-138.
- Medâris-i İlmiye Nizamnamesi-1921 (1953), *Düstûr*, II, III. Tertip, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, s. 41-45.
- Medâris-i İlmiye Nizamnamesi (1337), *Sebilürreşad*, XIX, Sayı: 481, Ay: 5, s. 135-136.
- “Medrese Ne İdi Ne Oldu?-2” (R. 1340), *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı:605,Ay: 6, s. 90-91.
- “Medreseler Satılıyor.” (R. 1340), *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı: 618, Ay: 9, s. 317.
- “Medreseler Satılabilir mi?” (R. 1340), *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı, 620, Ay:10, s. 346-347.
- MEHMET HİLMİ (R. 1339), “Talebelerin İstirhamatı: Umur’u Şer’iye ve Evkaf Vekâleti Celilesine”, *Sebilürreşad*, XXIII, Sayı: 580, Ay: 12, s. 124-125.
- MEHMET ŞÜKRÜ (R. 1329), “Medrese Mektep Birleşmeli”, *Sebilürreşad*, XI, Sayı: 285, Ay: 2, s. 399-400.
- MERTOĞLU, M. Suat (2008), *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- MUSA KÂZİM (R. 1325), “Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacât-ı Asra Göre Islâh ve Telifi. Beyne’l Müslimîn Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi. Medreselerde Tedrisatın Islâhı [3]”, *Sırât-ı Müstakim*, III, Say:54, Ay:9, s. 22-23.

- MUSTAFA (R. 1339), “Medâris-i İlmiye”, *Sebilürreşad*, XXIII, Sayı: 580, Ay: 12, s. 123-127.
- MÜFTİZÂDE Mehmed Es’ad (R. 1339), “İstanbul Medreseleri”, *Sebilürreşad*, XXI, Sayı: 540-541, Ay: 6, s. 160-163.
- _____ (R. 1339), “İstanbul Medreseleri-2”, *Sebilürreşad*, XXI, Sayı: 542-543, Ay: 7, s. 174-177.
- OKUMUŞ, Ejder, A. Cihan, M. Avcı (2006), *Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, Özgü Yayınları, İstanbul.
- OLGUN, Tahirü’l Mevlevî (1991), *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri*, Nehir Yayınları, İstanbul.
- OSMAN NURİ (R. 1329), “Talebe-i Ulûmda Hareketi Fikriye: Artık Sükût Etmeyeceğiz”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 243, Ay: 4, s. 147-148.
- ÖMER FUAD (R. 1329), “Anadolu Seyyar Muhabiri Mahsusamızdan: Medreseler”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 252, Ay: 6, s. 298-299.
- ÖNKAL Ahmet-Nebi BOZKURT, “Cami”, *DİA*, VII, s. 46-92.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Osmanlılar”, *DİA*, XXXIII, s. 487-589.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- SADULLAH (R. 1329), “Talebe-i Ulûmda Hareketi Fikriye: Ulema-i Kiram ve Talebe-i Ulûma Açık Mektup Muharriri Mecdüddin Efendiye”, *Sebilürreşad*, XI, Sayı: 268, Ay: 10, s. 121.
- SAKAOĞLU, Necdet (2003), *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ŞANAL, Mustafa (2003), “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, s. 149-168.

- ŞEMSEDDİN SAMİ (2002), *Kâmûs-i Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- ŞEREFEDDİN (R. 1326), Matbuat :“el-Hikmetü Dâilletün”, *Sırât-ı Müstakîm*, V, Sayı:106, Ay:9, s. 33-34.
- ŞEVKETÎ (R. 1329), *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, Hürriyet Mabaası,, Eylül.
- “Şuun-ı İslâmiye, Mısır: Ezher Talebesinin Hükümetten Talepleri” (R. 1326), *Sırât-ı Müstakîm*, IV, Sayı:86, Ay:4, s. 143.
- “Talebe-i Ulûm’un Haddi Midir? İki Üç Katlı Muntazâm Binâlarda Oturabilmek!” (R. 1339), *Sebilürreşad*, XXIII, Sayı: 576 Ay: 1, s. 63-64.
- “Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye”, *Sebilürreşad*, X, Sayı: 242, s. 134.
- TAŞDEMİRCİ, Ersoy (1988), "Medreselerin Doğuş Kaynakları ve İlk Zamanları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:2, Kayseri. s. 269-278.
- “Tevhid-i Tedrisat Demek İlkay-ı Tedrisat Demek midir?” (R. 1340), *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı: 602 Ay: 5, s. 58-60.
- “Tevhid-i Tedrisat Kanununu Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hz. İle Mülakat” (R. 1340), *Sebilürreşad*, XXIV, Sayı: 604, Ay: 6, s. 89-90.
- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, “Hâşiye”, *DİA*, XVI, s. 419-422.
- TÜRKER, Havvanur Keni (2008), *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri ve Günümüze Yansımaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- UNAN, Fahri, “Sahn-ı Semân” *DİA*, XXXV, s. 532-534
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- YAHYA AFİF (R. 1340), “Fani Medreselerin Baki Eserleri”, *Sebilürreşad*, XXIII, Sayı: 598, Ay: 4., s. 413-414.

YAKUP KEMAL (Kırımlı Seyyid Mehmetzâde) (R. 1325), “Âlem-i İslâm: Fatiha-i İkbâl-i Âlem-i İslâm”, *Sırat-ı Müstakim*, IV, Sayı:79, Ay:2, s. 18-20.

YAZICI, Nesimi (1999), “Osmanlı Son Dönemi Taşra Medreseleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğler*, IRCICA.

[Yeni Gazete] (R. 1325), “Âlem-i İslâm’a Bir Tebşir: Medâris-i İslâmiyede Bir Hatve-i Tekâmül”, *Sırat-ı Müstakîm*, III, Sayı: 76, Ay:1, s. 377-382.

ZENGİN, Zeki Salih (2002), *II. Meşrutiyet’te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçay Yayınları, Ankara.

_____ (2002), “Kurtuluş Savaşı Dönemi’nde ve Cumhuriyet’in Başlarında Türkiye’de Medreseler ve Din Eğitimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIII, Sayı:2, Ankara, s. 277-313.

_____ (2004), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

EKLER

EK 1: Sırât-ı Müstakîm Dergisi Birinci Sayısının İlk Sayfası

مُسْتَقِيمٌ صِرَاطٌ قِيمٌ

۱۳۲۶

دین، فلسفه، ادبیات، حقوق و علوم دین باحث هفته لقی غزته در

مستقیم: موانع آثار جدید مع اللہ تعالیٰ قول الابرار

محل آراء: باب عالی - جادہ مستندہ دائرۃ مشورہ مدرسہ مدر

مؤسسی: ابوالعلا زین العابدین - ح. اشرف ادیب

سنہ لقی القیامی: ۶۵

در سعادۃ: ۷۵

ولادت: ۹۰

حکام اجنبیہ: ۱۰۰

۵۵ غرہ شدہ

تاریخ تاسیسی: ۱۱ نومبر ۳۲۴

در سعادۃ نسخہ سی ۵۰ پارہ در

قیرطیغدن مقرا بورو ایله کوندریایرہ سنوی ۱۰ غروش قشہ آلتیر.

در سعادۃ پوستہ ایله کوندریایرہ ولایت بدلی اخذ اولنورہ

عدد: ۱ | ۲۲۴ اگستوس ۱۴ پرشنبہ ۳۰ شعبان ۲۲۶ | برہمی سنہ

خالق قالدقلرندن نشریات ومفتريات واقعه بی دلائل عقلیه وبراہین نقلیه ایله رد وتکذیب الیمک دخی درعهده ایلد۔ یکمز وظائف اصلیه جمله سندن اولمله یوبابده ارباب علم وعرفان طرفندن اهدا بیوریلہ جق آثار نافهه ومقالات مفیده نک مع التشکر درج صحیفہ افتخار قیلنه جفی مقزردر۔ والله یرہدی الی سواء السبیل۔

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين. الرحمن الرحيم. مالك يوم الدين. اياك نعبد و اياك نستعين. اهدنا الصراط المستقيم. وصل على حبيبك ورسولك محمد الذي اخترته للهداية بقولك الكريم: « انك لتهدى الى صراط مستقيم ».

الدين النصيحة

فاتحة اعمال ومقدمة آمالز. دين مبنية خدمت واخوان مؤمنينه نصيحتله مستلزم سعادت اولان منهج قوم استقامت وصراط مستقيم هدايته دعوتدن عبارت اولمله، مساعي واقمه مزك حيت شعاران امت طرفندن حسن تلقى ايديله۔ جكته اميد وارز. كافل نظام عالم ومستلزم رفاه وسعادت امم اولان شريعت غراي اسلاميه احكام منيفه سنك حكم لدينه وفوائد ومنافع مادية ومعنويه سي ملل واقوام سار هجه مجهول اولمله بزابر چهار اقطار عالمي اشعه عرفانيه تنوير ايدن شمس تابان اسلاميت كوزلري قاشد بريدني خفاش بينانك ستر انوار حقيقت مقصد غرض كاريسيله هرباريديان معظمه محمديه عليهنه نشریات فاسدهه واسنادات كاذبه دن

حریت - مساوات

جناب حشك عون صمدانیسی واحرار امتك سنه لدیبری بدل مساعیسی واردومزك شان عسكری به بحق لایق اوله جق والی الابد قلوب امتده ناقابل زوال برحس متداری وكال اختراكماری ایله بر طوطه جق وسطله غر عثمانیك لك شانلی صحیفه لرغی زین ایده جك غیرت قهرمانه وجبت دیندارانه سی ساهسنده زنجیر اسارتدن تخلص کریان ایتدك۔ برات حریت و برهان مساواتن اولان قانون اساسیمی استرداد ایتدك۔ وبونك بتون مواد مندرجه سی احكامنه حرفیاً رعایت ایده جكمزه جمله سی عین ایلدك۔

فقط مملکت مزده علوم ومعارف هنوز لایق اولدنی وجهه انتشار ایتدمش وایدنلر میانده ده مع التأسف سوء اخلاق ظهوره گلش اولدیندن

Ek 2: Sebilürreşad Dergisi Birinci Sayısının Kapağı ve İlk Sayfası

ف

ولاتنازعوا في مشالوا وذهب
ريحكهم...

واعصموا بحبل الله جمماً
ولاتفرقوا...

كونواعباده الله لخواناً...
اعمال المؤمنون اخوة...

السبيل الرشاد

س ١٣٣٠

١ جلد ٨

سبيل الرشاد جريدة اسلاميه سي صاحب ومديري

ع . اشرف ادب

صراط مستقيم صاحب ومدير مسئول

سبيل الرشاد جريدة اسلاميه سي هيئت تحريريه سي

اعيان مناسرتلى اسماعيل حتى افندى - باش مدعى عمومى برك زاده اسماعيل حتى بك - خارجيه ترجمه شعبه سي بيمرى فريد بك -
عبدالرشيد ابراهيم افندى - بابان زاده احمد نيم بك - دارالفنون عثمانى معلمارندن محملاً كا كف بك - الاى مفتيسى محمد فخرالدين
افندى - روسهلى محمد طاهر بك - قرانلى حاتم ثابت افندى - مدلى اعداديسى مديرى م . شمس الدين بك - على شيخ العرب افندى -
اسيارطهلى حتى بك - طاهر المولوى بك - ادم نراد بك - سليم افندى زاده مصطفى تقى افندى - افسكىلى احمد حمدي افندى -
خواجه زاده احمد بك - ع . ن بك - عالم جان الادريسي بك .
خليل خالد بك - احمد بك آغايف - على رضابنقى بك - دبستان ايرانيان مديرى توفيق بك - ح . اشرف ادب .

آبمون اهدكم سبيل الرشاد

والله يهدى من يشاء الى صراط مستقيم

طبع ثانى

الرسالة

سنة ١٣٣٠

والله يهدي من يشاء الى صراط مستقيم دینی ، علمی ، ادبی ، سیاسی هفته لاق مجموعه اسلامیه در آتبعون اهدکم سبیل الرشاد

صاحب و مدیر مسئول : ح . اشرف ارباب

عدد ۱ - ۱۸۳ ۱۹ ربیع الاول ۱۳۳۰ جمعه ۲۴ شباط ۱۳۲۷ جلد ۱ - ۸

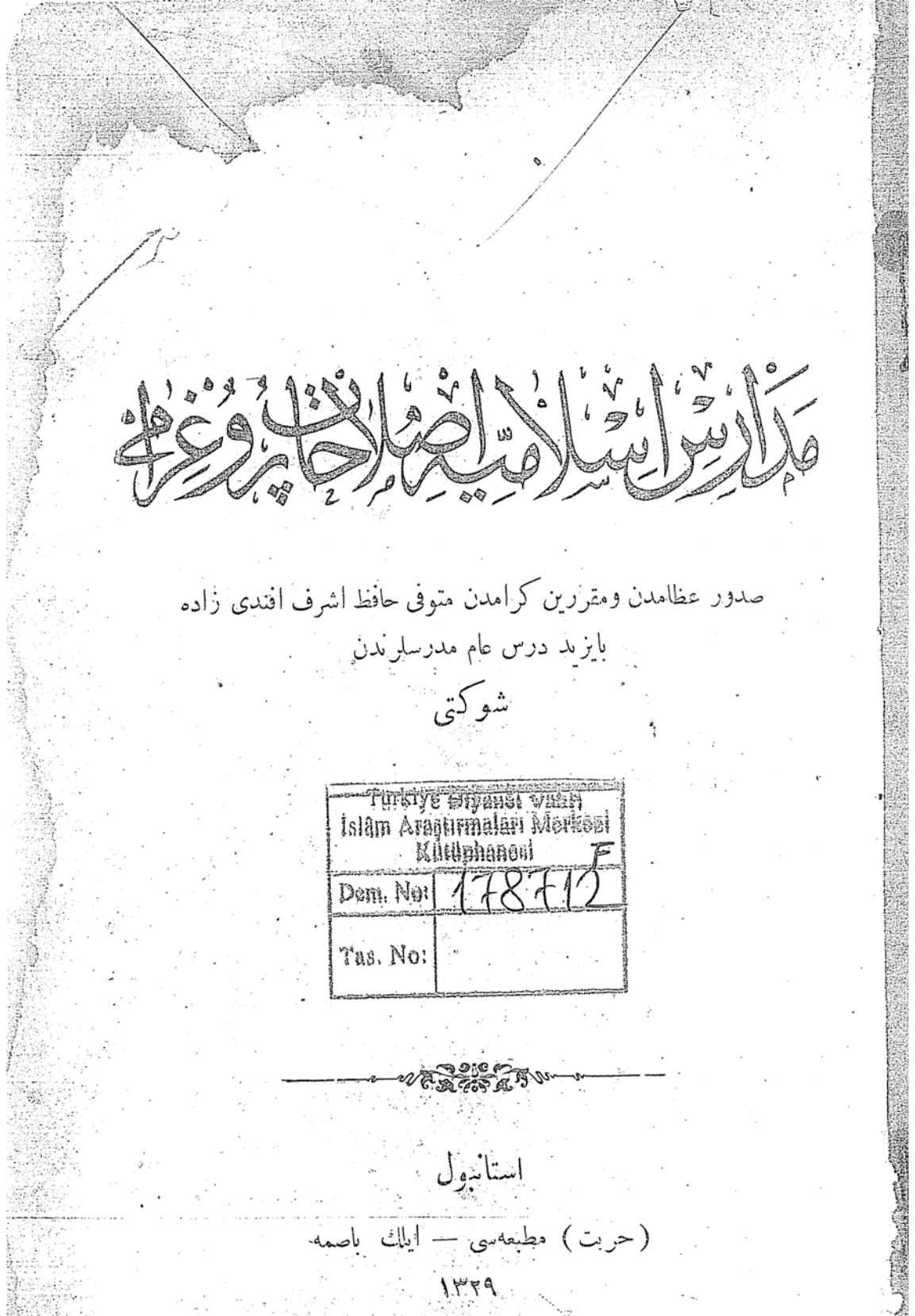
وجاهدوا فی سبیل اللہ

کچلرده طشردده کقارین کرازه کوندردیکمز بیانامهده دیمشدکه: «صراط مستقیمک لئرنندن یکانه مقصد مسلمانلرک انتباهنه ، مسلمانلغک نایسنه خدمتدر . اونک ایچون بو خصوصده الله کن فدا کارلغک دریغ اولماه جنی طبعیدر . الحق بو غایبه وصول ایچون عینی فکرک ، عینی مقصدک خادمی بولنان ذواتک ال برلکله چالشیمی لازم کایورکه بوده جمهور قارئینک تکذیبینه همتدن عبارتدر . بونک اوزرینه هر طرفدن اویله التفاتلرده تشویقلره مظهر اولدق که بوطوفان توجهه قارشئ تشکردن عاجز قالدق . بر آئی طرفنده بر چوق آونه کلدی . کندیلرندن بشر آونه قیدی رجا اولونان ذوات تلر افلرله بکر میشر آونه سندی طلب ایتدیبلر . آکلشیلدی که مسلمانلرک انتباهنه ، مسلمانلغک تعالیسنه هر طرفده شدتی اشتیاق وار ، بواغورنده هر کس اللدن کن فدا کارلغی ایفایه بیک جان ابله مشتاق . شو حالده پایله بیله چک شیلره همان تشبیت ایتک لازم کلدی : بر طرفدن معارف اسلامیه نیک ترقیسنه ، اخوت اسلامیه نیک تأییدینه خادم بر هیئت . بر جمعیت تشکیلی ایچون لازم کن پروگرام حاضر لایوب . بر موجب قانون داخله نظارتنه در دست قدیم اولدی بی کبی ، دیگر طرفندن رساله مزک هم هیئت محررین سنک ، هم مندرجاتنک تنظیمه تشبیت اولوندی . بونی خبر آلان بیوک بر مسلمانده جناح عاطفتی رساله مزک اوزرینه کردی ، چالشمق ایچون بزه نیک عظیم بر اطمنان وردی . فی سبیل الله مسلماننه خدمت اوغورنده غرضسز ، عوضسز چالیشان فدا کار محررلر مزندن باشقه علوم شرعیه و عالم اسلام خدمتده وقوف کیلیری اولان دیگر بعض بیوک اسلام محررلرینه ده مراجعت اولوندی . مسلمانلغک انتباه و تعالیسی اوغورنده هیچ بر معاونتدن کرئ قالمایه جقارینه دأر کندیلرندن وعد آلدی . بونک اوزرینه اسملری بتون ملتجه طایلمش اولان آتیده کی ذوات محترمه دن مرکب بر هیئت تحریریه تشکیله عنایت حققه موفقت حاصل اولدی .

اوج بحق سنه دهری رساله مزک دینه ، وطنه ، علم و معرفته ، عالم اسلامک اولدقجه تعارفنه ، انتباه و توحیدینه عاجزانه ایتدیکی خدمتلر جهلک معلومی در . کندیسنک استقامت وجدیتی ، جناب حقک لطف و عنایتی سابه سنده آز زمان طرفنده بتون عالم اسلامه انتشار ایتدی ؛ صدای ایشاطی بتون روسیه ، چین ، هندستان ، حتی ژاپونیساره قدر انمکس ایادی . ان شاء الله حیاتی تأمین اولونان رساله مزک ، بوندن سوکرا - کرک بویاده حاصل اولان ملکه ، کرک معاونت تحریریه ده بولونمقی قطعی اوله رق وعد ایدن ذوات محترمه نیک همتاریله - دها متنوع ، دها متکامل و دها زیاده خادم انتباه بر طرزده انتشار ایدمچکدر .

بو وعد مزه قارئلر من امین اوله بیلرلر ، زیرا رساله مزک شیعییه قدر چیقمان جزؤلرئی تعقیب ایتش اولان ارباب انصاف رساله مزک فصل طوغری ، فصل معتدل ، فصل آجیق بر مسلک طوبدی بنی ؛ سوکرا شئونک ، ادوارک انقلابنه ، افکارک ، حادثاتک تحولات بی حسابنه رغماً او مسلکه فصل مربوط قالدی بنی البته تقدیر بیورمشلردر .

Ek 3: Şevketî'nin Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı Kitabının Kapağı

Ek 4: Medâris-i İlmiye Nizamnamesi (Giriş ve İlk Madde)

— ۱۲۷ —

ماده : ۲۳ مواد سالفه احکامنه توفیقاً مجلس امانتدن تصدیق قلمش اولان صلحنامه لر حکمنه طرفیندن بری اتباعدن امتناع ایلدیکی حالده طرف دیگر اجرا دائرهنه مراجعت ایله تنفیذ ایتدیریر .

ماده : ۲۴ اجرا دائرهنه یکریمی ایکنجه ماده حکمنه توفیقاً بومثللو صلحنامه لر احکامنی اجرا ایلر . تسایمات وقوعی ویا صلحک فسادی ادعاسی کبی حکماً حله محتاج بر ادعا درمیان اولندیغی حالده اجرا مأموری طرفینی محکمه یه کوندیریر، درمیان اولنه جق اعتراض محتاج حکم وقضا اولدینی تقدیرده نظراعتباره آلیوب صلحنامه احکامنی تنفیذ ایدر .

ماده : ۲۵ بشقه بشقه صنفلره منسوب ایکی اصناف بیننده وقوع بوله جق اختلافات اصنافک مربوط اولدینی دائره بلدییه مجلسی اعضاسندن برینک تحت ریاستده منسوب اولدقلری جمعیتلردن ایکیشر کشیدن مرکب تشکل ایده جک برهیئت حکمک اکثریت آراسیله حل وفصل اولنور . بوکا قناعت حاصل اولدینی حالده بر هفتنه طرفنده درجه ثانیه ده اوله رق مجلس امانته مراجعتله اوراجه بالتدقیق ویریه جک قراره طرفینک تبعیتی مجبوریدر .

ماده : ۲۶ اصناف جمعیتلرینک له وعلیهنده اقامه اولنه جق دعاویده خصومت جمعیتک رئیس امورینه توجه ایدر .

۱۶ صفر ۱۳۲۸ ۱۳ شباط ۱۳۲۵

نومرو ۴۲ — مدارس علمیه نظامنامه سی .

۱۶ صفر ۱۳۲۸ ۱۳ شباط ۱۳۲۵

[تقویم وقایع ایله نشر واعلانی : ۵ جمادی الاخره ۱۳۲۸ ۳۱ مایس ۱۳۲۶ - نومرو ۵۵۲]

برنجی باب
مدارسک صورت اداره سی

برنجی فصل

مدارسک هیئت اداره سی ومدارسلرک وظائفی

ماده : ۱ استانبول وطشردلرده بولنان مدارسدن هر برینه مخصوص مصدق

Ek 5: Islâh-ı Medâris Nizamnamesi (İlk Maddeler)

نومرو ۵۴۸ — اصلاح مدارس نظامنامه‌سی

۱۰ ذی‌القعدة ۱۳۳۲ ۱۸ ایلول ۱۳۳۰

[تقویم وقایع ایله نشر و اعلانی : ۲۰ ذی‌القعدة ۱۳۳۲ ۲۷ ایلول ۱۳۳۰ — نومرو ۱۹۶۱]

مرکزہ عامہ قسم

ماده : ۱ مرکز سلطنت سنیه‌ده کی مدارس علمیه‌دن مربوط «۱» [*] نومرولی جدولده محرر بولنانلر دارالخلافة العلیه مدرسه‌سی نامیله بر مدرسہ اعتبارایدلمشدر شوقدرکه اشبو جدولده ایجابنه کوره مدارسک وسعت ومعموریتی ومراکز تدریسیه‌یه جوار وقربیتی نظره آلمق صورتیله طرف مشیختدن تعدیلات مقتضیه اجرا اولنه بیلور .

ماده : ۲ دارالخلافة العلیه مدرسه‌سی تالی قسم اول ، تالی قسم ثانی و عالی اولمق اوزره اوچ قسمه آیرلمشدر . هر قسمک مدت تدریسیه‌سی درت سنه‌در ، هر قسم دردر صنفی و صنفلر دردر شعبه‌یی محتویدر .

ماده : ۳ تالی قسملره ایکی بیک سکسان طالب قبول اولنور . صنفلر ایکی یوز آلمشدر ، شعبه‌لر آلمش بشر طالبدن تشکل ایدر .

ماده : ۴ قسم عالی‌یه سکیز یوز طالب قبول اولنور . صنفلر ایکیشر یوز ، شعبه‌لر الیشر طالبدن تشکل ایدر .

ماده : ۵ دارالخلافة العلیه مدرسه‌سنک هر قسمنده برر مدیر عمومی و صنف و شعبه‌لرنده برر مدیر بولنور . شعبه مدیرلری صنف مدیرلرینه صنف مدیرلری مدیر عمومیله ، مدیر عمومیله درس و کالته مربوطدر .

ماده : ۶ دارالخلافة العلیه مدرسه‌سنده اوقونه‌جق درسلر اشبو نظامنامه‌یه مدیل جدولده محرردر .

ماده : ۷ اشبو جدولده توسیعاً و یا تبدیلاً اجراسنه لزوم کوریه‌جک تعدیلات درس و کیلنک تحت ریاستنده اعضاسی مدرسه مدیر و معلملرندن اوله‌رق جانب مشیختدن تفریق و تعیین اولنه‌جق لاقول اوتوزذاتدن مرکب برانجمن مخصوص طرفندن ایفا اولنور .

[*] جدوللر اوراق اصلیه‌سی میاننده بولنمدینی

Ek 6: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi İle Taşra Medreseleri Nizamnamesi (İlk Maddeler)

— ٧٤٥ —

نومرو ٣٢٠ — دارالخلافه العليه مدرسه سيله طشره مدارسى حقنده نظامنامه

١٦ ذى الحجه ١٣٣٥ ٤ تشرين اول ١٣٣٣

[تقويم وقايع ايله نشر واعلانى : ٢ محرم ١٣٣٦ ١٩ تشرين اول ١٣٣٣ - نومرو ٣٠٣٤]

برنجى باب

درسعادت تشكيلاقى

برنجى فصل

اداره تشكيلاقى

ماده : ١ دارالخلافه العليه مدرسه سنك احتوا ايلديكى ابتداء خارج وابتداء داخل و سخن درجه لرينك هر برنده و مدرسه سلمايه ده برر مدير عمومى و مدرسه سلمايه شعبه لرينك هر برى ايله درجات ثله صنف لرينك هر برنده برر مدير واردر .

ماده : ٢ بر صنفك متعدد درس خانه سى اولدينى تقديرده هر درس خانه ايجون بر مدير معاونى بولنديريلور .

ماده : ٣ مدير معاون لرى مدير لره و مدير لر مدير عموميله و مدير عموميلر درس وكالته مربوطدرلر .

ماده : ٤ مدير عموميلرك معيتمده لزومى قدر داخله مأمور لرى ايله كتبه و خدمه بولنور .

ماده : ٥ مدير عموميلر درس وكالتهك انها سيله مقام مشيخته انتخاب و اراده سنه ايله تعيين اولنورلر .

ماده : ٦ مدارسك معاملات اداريه سيله خصوصات تدريس سنى تفتيش ونتايجنى مقام مشيخته بيان ايتك اوزره درت مفتش عمومى واردر . مفتش عموميلر درس عاملردن مقام مشيخته انتخاب و با اراده سنه تعيين اولنورلر .

ماده : ٧ درس و كيلنك تحت رياستنده اولق اوزره درت مفتش عمومى ايله مدرسه سلمايه شعباتندن هر برى ايجون مدرسه مذكوره مجلس مدرسينى طرفندن

مدارس علمیه نظامنامه‌سی

مدارس طلبه فنکلیاتی :

ماده ۱ — مدرسه‌لر ایکی نوعدر . بری دارالخلافه مدرسه‌لری، دیگرى مدارس عتیقه‌نک اصلاحندن حاصل اولان مدارس علمیه‌در . دارالخلافه مدرسه‌لرینک تشکیلات و صورت اداره‌سی بشقه‌جه برتعلیانه تابع اولدیقدن اشبو نظامنامه مدارس علمیه‌یه عائددر .
 ماده ۲ — مدرس علمیه، دخی دارالخلافه مدرسه‌لری کبی شرعیه وکالر حلیله‌سنه مرهط اولدیقدن وکالت‌مشارالمه‌نک تسمیه‌ایدیجکی محظوره لزومه کوره بر ویا متعدد مدرسه علمیه آچیلیر .
 ماده ۳ — مدارس علمیه‌نک مدت تحصیلیه اون ایکی سنه اولوب بو ایکی دوره‌یه آیرلشدیر . ایلک آلی سنه‌سی قسم اول، دیگر آلی سنه‌سی قسم ثانیدر . قسم اولده بومیه اوچر ، قسم ثانیده ایدیشدر درس نوقونور . هفته‌ده تحصیل آلی کون اولوب تعطیل بالکیز جمد کونلرینه منحصردر .
 صورت اداره :

ماده ۴ — هر مکتب بولان محله بر مدرسه علمیه انجمنی بولنور . مدارس علمیه انجمنی مفتینک ریاستی آلتنده اوقاف مأموریه منتخب اوج ذاندن عبارت اولوق اوزره بش ذاندن تشکیل ایدیر . انجمن علمینک منتخب اعضاسی محلده بالفعل تدریس ایله مشغول اولمش لمه اطرفندن انتخاب ایدیلیر . بو صورت انتخاب برنجی دوره‌یه عائد اولوب بوندن سوکرکی انتخاب دره لرینده مدرسه‌ده تدریس ایله مشغول اولان بالجله مدرس و علمدار طرفندن اچیلیر . انجمن علمینک بدقی برسنه‌در .
 ماده ۵ — انجمن علمینک وظیفه‌سی مدارس علمیه‌یه تفتیش و مراقبه ماده نواقضی اکلله سنه وهر فنک اوقونه‌جینی هر فنک بونونه‌جینی محلی وهازی ذانک مانکی علموقی اوقوده‌جینی تعیین و بونلرک اساسیه‌سی برای تصدیق احم احوالیه برابر شرعیه وکالتیه عرض ایتمک و مدرسه‌یه قولنامه‌جینی طلبه‌نک کتبه دفترینی طوطقدیر .

مدرسه‌لرک وظایفی :

ماده ۶ — مدرسین عهدله‌لرینه توجه ایدیلان دروسی مفردات پروغرامی موجبجه بر انتظام نختنده تدریس ایده‌جکلردر .
 ماده ۷ — کنه‌یسندن درس اوقوسون اوقومسه‌سون هر مدرس دائره‌سی داخلنده بولنان طلبه‌نک احوالنه نظارت ایده‌جک وطلبه‌نک وظائفده دائر اولان موادک خلافتده حرکتلرینی کورورسه لازم کلان نصایحی اجرا ولدی الاقتضا مشاهداتی انجمن علمیه بیلدیره‌جک وداثره‌سی داخلنده‌کی طلبه‌نک کتبه دفترینی طوطقدیر و بر نسخه‌سی انجمن علمیه بیره‌جکلدر .
 ماده ۸ — هر هانتکی بر فی اوقودان مدرس درسدن اول طلبه‌نک موجودینی یوقلایه‌جق وکله‌ین وارسه اسملری حداسنه اشارت ایده‌جکلدر

ویوقلامه دفترینک خلاصه‌سی هر اوج آی نهایته انجمن علمیه

بیلدیره‌جکلدر .

طلبه‌نک قید ونبول :

ماده ۹ — مدرسینک برنجی صنفه قید ایدیله‌جک طلبه‌نک سنه اون ایکیدن دون و اون ییدین افزون اولماق شرطدر . سنه اون ییدین فضله اولانلر بالامتحان ایاقلرینه کوره برنجی صنفک فوقنده‌کی صنفله قبول ایدیلیر . اون ایکی‌سنه‌سی دون اولان طلبه‌نک مدرسه‌ده ارباسندن کیمسه وارسه انک یاسنده قید ایدیلرکسزین بتوت ایتسه و حفظه چالشناسنه ، کتبه دوام ایتسه مساعده ایدلدر .

ماده ۱۰ — برنجی صنفه قید ایدیله‌جک طلبه‌نک ترکیب فرانت وقرآن کریم اوقویه بیله‌جک و توریجه کلملردن کوچک جملهلر یازه بیله‌جک درجه‌ده معلومی اوندق شرطدر .

ماده ۱۱ — مدرسیه قید ایچون انجمن علمی رئیسینه مراجعت اولنور .

طلبه‌نک وظایفی :

ماده ۱۲ — طلبه بر معذرت مشروعه‌یه مستد اوله‌دجق درسینی ترک ایتیه‌جک .

ماده ۱۳ — اقساملری یانسو نمازندن سوکرکی مدرسه‌نک قیوسی قیانه‌جقدن لیلی تطبیله مستقنا اولوق اوزره مدرسه‌ده بتوت ایدین طلبه کیجه‌لری طشاریه ییجه‌مايه‌جقدیر . فوق‌العاده احوال سه‌قه‌سیبه چیتمق ایجاب ایدیره مدرسینک انضباطیه علاقه‌دار اولان ذاه معلومت بیره‌جکلدر .

ماده ۱۴ — طلبه فرائض دینییه ییضا ایده‌جک وهر زرده اولورسه اولسون آداب اسلامیه یی مقار حرکتده بولونیه‌تی و محل تهت اولان یرله یتیمه‌جکلدر .

ماده ۱۵ — طلبه عرف و عادات قدیمه مدارسیه تمایله راجتکار اوله‌جقدیر .

ماده ۱۶ — طلبه‌نک مدرسین و مأمورینه قارشی خلاف‌اداب حرکت و حیثیت‌کنسانه و سرکشانه معامله‌ده بولونیه‌سی و اوامر و نهایته رعایتسزلیک و مدرسده داخلنده کورولتوا بیدرک سکوتی اخلال ایتسی و کسوة عایمه‌نک غیری بر کسوة بی لایس بولونیه‌سی ممنوعدر .

ماده ۱۷ — طلبه یکدیگرینه قاعده اخوتیه رعایت ایده‌جک و حرمت متقابلده بولنه‌جق و یکدیگرینی برنجیده ایتیه‌جکلدر .

ماده ۱۸ — مدرس مدرسینک انضاطنی یبالذات کندیسی تأمین ایدر و یاخود امین اولدینی برذاته تودیع ایلر .

ماده ۱۹ — طلبه حقتده ترتیب و تطبیق ایدیله‌جک . مجازات اوچدر: تنبیه ، تکذیر ، طرد .

ماده ۲۰ — طلبه مکلف اولدینی وظاقتدن بریسنی ترک ایدرسه

درس اصول حدیث ، ایکی درس مذہب اسلامیہ تاریخی .
اون برنجی سنہ : بش درس تفسیر و حدیث ، بش درس اصول
فقہ ، ایکی درس مجلہ .

اون ایکنجی سنہ : بش درس تفسیر و حدیث ، بش درس درک
معاہلات قسمی ، ایکی درس شفا .

تعطیل :

ماہ ۲۵ — مدت تحصیل سکڑ آ اولوب نوموز ، اغستوس
ایلول آباریلہ ہانکی موسمہ تصادف ابدرسہ ایتمون رمضان شریف
تعطیلدر .

ماہ ۲۶ — اشبو نظامناہک تطبیقہ شرعیہ ، کیلی مأموردر .

۸ مایس ۳۳۷

عدلیہ وکالی وکیلی شرعیہ و بلی اجرا وکیلاری ہیئتی رئیسی
محمد فہمی مدافعہ ملیہ ، بلی فوزی

داخلیہ وکیلی خارجہ وکیلی مالیہ وکیلی معارف وکیلی مابنہ
محمدعطا بکر سامی فرید دو قنور رفیق

نافعہ وکیلی اقتصاد وکیلی صحیحہ و معاونت ارکان حبیہ عمومیہ
عمر لطفی محمود جلال اجتہاعیہ وکیلی وکالی وکیلی

دو قنور رفیق فوزی

تورکیا بووک ملت مجلسی رئیسی

محمد طیفی کمال

اسلام اختلالنک باشی

۲۷ تاریخی (ذی نیرایست) غزہ نامی ، (شرق قریب مسئلہ سنک
اہمیت حقیقیہ سی) نامیلہ (لوندردہ) دە (ای بر آوریالی) مضای
مستعاریلہ انتشار ایدن مهم برانردن آئیدہ کی فقرہ بی اہمیتہ مینی اقتباس
ایتمکدہدر . بوققرہ دە ذیلپورک :

« سیاست عالندہ طوغری بی ، یا کلتی بیامک ، بر طرفدن (ونیزہ لوس) ک
مزایاتی تقدیر ، دیگر طرفدن تورکاری باز اولقلہ اتہام اینک بر مسئله
دکدر . اصل موضوع بحث اولان قوتلرک قیعتی تقدیر و اختلال اولونان
منافعہ ویا سیاستہ کورہ اونتری تالیف ایتمکدر . برچوق مملکتلرده
علم سیاستک بر اساسات ابتدائیہ سی اونوتولدی . سیاست (غلادستون)
طرفدارلرینک (قرآن) دن نمون اولوب اولمادقلرینی تدقیق ایتمہ دیک
کی تورکلرک باربار ویامدنی اولوب اولمادقلرلہ دە مشغول اولماز .
سیاستک مشغول اولہ جنی مسئله بو باربار اولمادقلری ادعا اولونان تورکلرک ،
بوتون جهانک نظر اعتبارہ آله جنی بر قدرت سیاسیہ بی حائر اولوب
اولمادقلری ، آورو پایہ قارشی زہر لری بوسکوروب بوسکورومیہ جکلری ؛

تحرکتک درجہ سنہ و اہمیتہ کورہ مدرس طرفدن تہیہ ویا تکدیر
جزاری و بریلر . مکرراً اجرا ایڈیلان تکدیردن متہ اولمیان طلبہ
انجمن علمی قریبہ موقفاً طرد اولنور . اوج موقت طرد طرفدقطنی بی
انتاج ایدر .

مادہ ۲۱ — آلتی آی حبسہ محکوم ایڈیلان طلبہ انجمن علمی
قرازیلہ فہماً طرد اولنور .

مادہ ۲۲ — امتحانلر آیرنجی تہیات احکامناہک مابع اولہ جقدر .
مدارس علمیدہ تدریس ایڈیلہک علوم و فنون :

مادہ ۲۳ — مدارس علمیدہ تدریس اولنہ حتی علوم و فنونک
نوع و مقاری و کتابلری شرعیہ و کالنجہ تعیین ایڈیلر .

مادہ ۲۴ — مدارس علمییہ شمڈیک قبول ایڈیلان علوم و فنون
بروجہ زبرددر :

(قسم اول)

برنجی سنہ : ہفتہ دە بش درس صرف ، درت درس ترتیل قرآن ،
اوج درس لغت عربیہ ، ایکی درس املا و قرائت ، ایکی درس حساب ،
ایکی درس خط .

ایکی سنہ : بش درس عوامل و اظہار ، ایکی درس املا و قرائت ،
ایکی درس حساب ، ایکی درس خط ، درت درس حللی . بر درس عربی ،
ایکی درس لغت عربیہ .

وچنجی سنہ : بش درس ملاحجی ، ایکی درس سراج ، ایکی درس
قواعد عمایہ ، ایکی درس حساب ، ایکی درس جغرافیہ ، درت درس
حللی ، بر درس قرائت عربیہ .

دردنجی سنہ : بش درس حلی ، بش درس قدوری ، ایکی درس
قواعد و کتابت ، ایکی درس ہندسہ ، ایکی درس جغرافیہ ، ایکی درس
ایساجی و علاقہ .

بشمجی سنہ : بش درس منطق ، بش درس ملتی ویا افانہ الطالبین ،
بر درس وضع ، ایکی درس فارسی ، ایکی درس کتابت و ادبیات ترکیہ ،
ایکی درس تاریخ عثمانی ، بر درس قرآن .

آلنجی سنہ : بش درس منطق ، بش درس ملتی ، ایکی درس آداب ،
اوج درس تاریخ اسلام ، ایکی درس کستان ، بر درس تونیہ .

(قسم ثانی)

بدنجی سنہ : بش درس کلام ، بش درس مختصر معانی ، ایکی
درس قرائت ، بر درس حفظ الصحہ .

سکڑنجی سنہ : بش درس کلام ، بش درس معانی ، ایکی درس
ادبیات عربیہ ، ایکی درس تاریخ عمومی .

طقونجی سنہ : بش درس کلام ، بش درس اصول فقہ ، ایکی
درس اخلاق ، ایکی درس تاریخ عمومی .

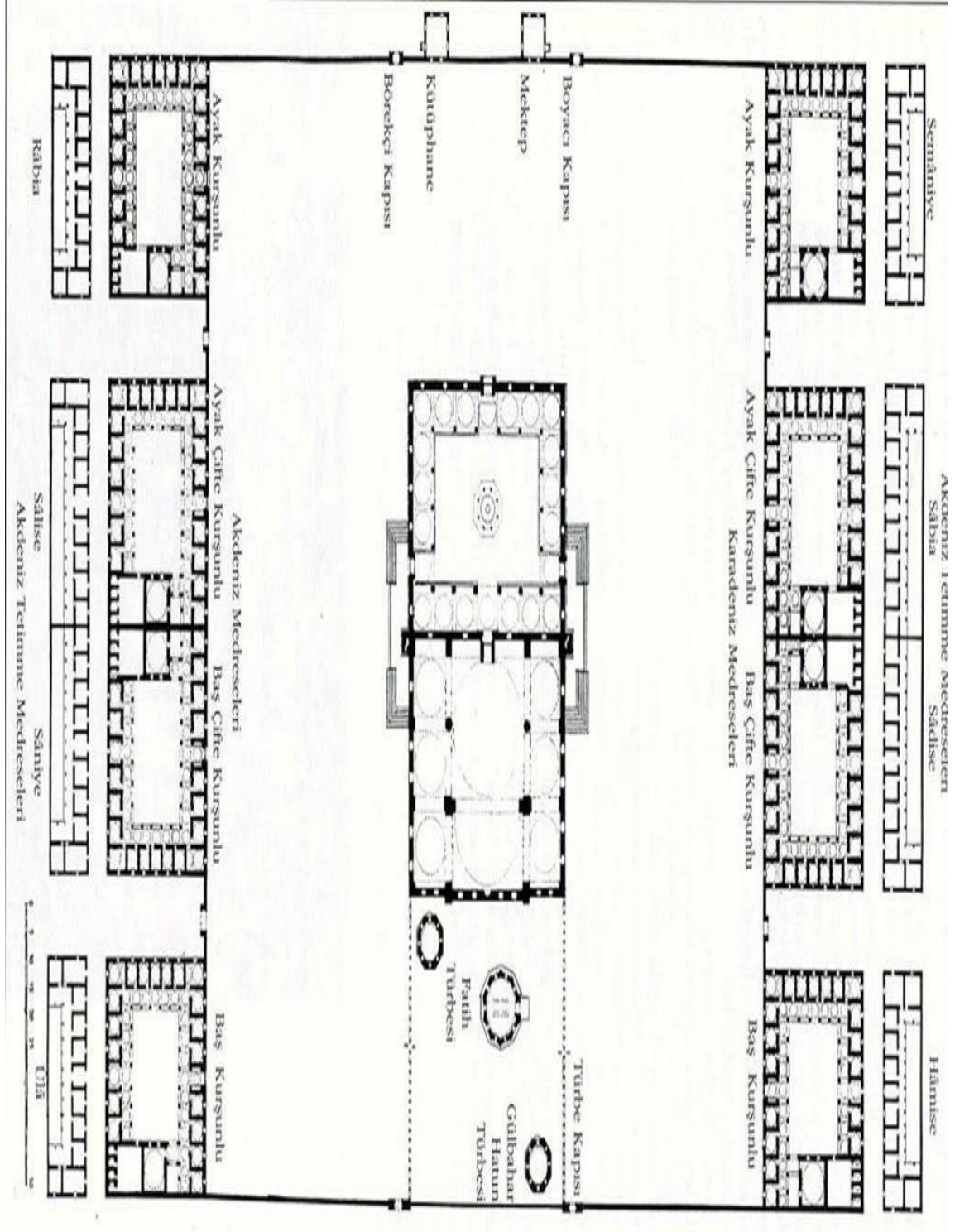
اونجی سنہ : بش درس کلام ، بش درس اصول فقہ ، ایکی

Ek 8: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Bünyesine Alınan Medreseler

SINIF	MEDRESE
Tâliye 1	Şemsi Paşa, Ahmediyye, Mihrümah Sultan+mektep (Üsküdar), Atik Vâlîde, Çinili
Tâliye 2	Sultan Ahmed, Ayasofya-yı Kebîr, Ca'fer Ağa (Soğukkuyu), Valide Sultan/Vânî Efendi, Hacı Beşir Ağa (Babîâlî)
Tâliye 3	Köprülü Mehmet Paşa, Nuruosmaniye, Mahmud Paşa-ya Veli, Mehmet Ağa (Divanyolu), Ayasofya-yı Sağır, Dizdâriye, Cedîd Mehmet Efendi
Tâliye 4	Atik Ali Paşa, Sinan Paşa (Çarşıkapısı), Çorlulu Ali Paşa (Evvel), Çorlulu Ali Paşa (Sânî), Merzifonî Kara Mustafa Paşa, Şahkulu/Sinekli
Tâliye 5	Dârü'l-hadis-i Bosnavî, Gazafer Ağa, Dârü'l-hadis-i Hasan Ağa, Süleyman Subaşı, İbrahim Kethuda, Molla Gürânî, Papaszâde Mustafa Çelebi, Ankaravî Mehmet Efendi, Mi'mar Kasım, Kalenderhane
Tâliye 6	Fethiye+İsmihan Sultan, Vâlîde Sultan (Çarşamba), Karagümrük/Fetva Emîni/Yeni Medrese, Cedid Ali Paşa, Hüseyiniyye (Sânî), Üçbaş, Cedid Abdurrahim Efendi, Kaba Halil Efendi, Papaszâde Ahmed Paşa, Küçük Medrese
Tâliye 7	Hâmid Efendi, Pîr Mehmet Paşa, Haydar Paşa, Damad Mehmet Efendi, Çayırılı, Mu'id Ahmed Efendi, Hüseyiniyye (Evvel), Tûtî Abdülatîf Efendi, Mislî Ali Efendi, Kıbrıslı Abdullah Efendi
Tâliye 8	Tetimme-i Sâniye (Sefid), Tetimme-i Sâlise (Sefid), Tetimme-i Râbia (Sefid), Tetimme-i Sâdese (Siyah), Moravî Osman Efendi, Perhiz Efendi, Yahya Tevfik Efendi
Âliye 1	Bayezid, Cedid Hasan Paşa, Şehzâde, Kuyucu Murat Paşa, Damad-ı Cedid İbrahim Paşa, Ekmekçizâde Ahmed Paşa
Âliye 2	Süleymaniye Dârü'l-hadisi, Süleymaniye-Evvel, Süleymaniye-Sânî, Süleymaniye-Sâlis, Süleymaniye-Rabi'
Âliye 3	Baş Kurşunlu (Siyah), Çifte Baş Kurşunlu (Siyah), Çifte Ayak Kurşunlu (Siyah), Ayak Kurşunlu (Siyah), Ayak Kurşunlu (Sefid)
Âliye 4	Çifte Ayak Kurşunlu (Sefid), Çifte Baş Kurşunlu (Sefid), Baş Kurşunlu (Sefid), Tabhâne

Kaynak: Er, 46-47.

Ek 9: Sahn-ı Semân Medresesi Krokisi

<http://www.turkhackteam.net/genel-kultur/41710-6-okulla-cevrili-fatih-kulliyesi.html> (08.05.2011)

Ek 10: Fatih Camii ve Sahn-ı Semân Medreseleri

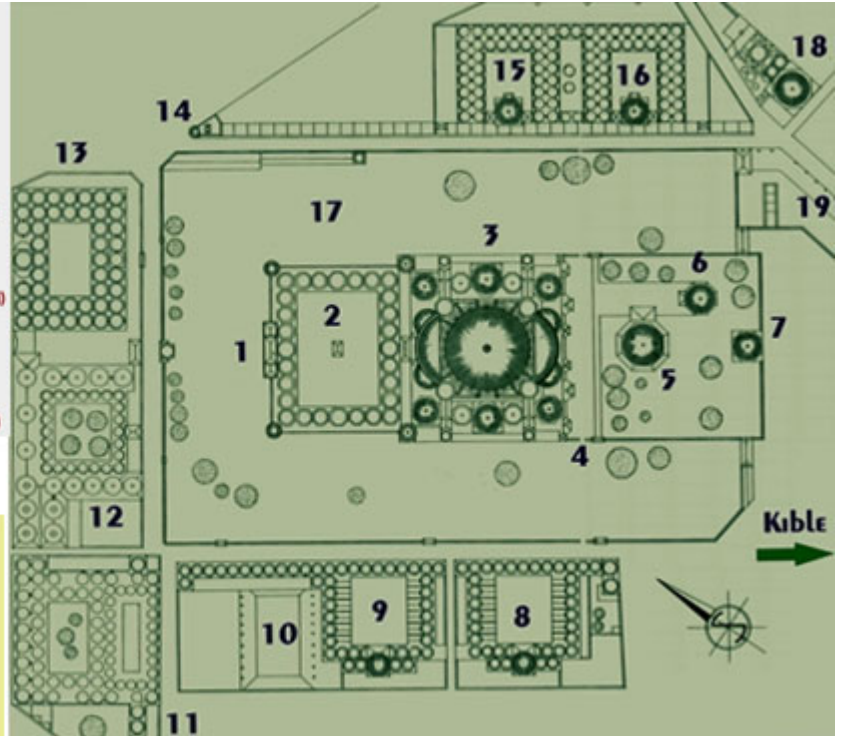

Ek 11: Süleymaniye Medresesi ve Krokisi

Süleymaniye Camii ve Külliyesi

- 1 - Taç Kapı ve ana giriş
- 2 - İç avlu ve şadırvan
- 3 - Camii
- 4 - Mezarlık
- 5 - Sultan Süleyman Türbesi
- 6 - Horrem Sultan Türbesi
- 7 - Dar-ül Kurra (Kur'an kıraatları okulu)
- 8 - Medrese-i Evvel (Ana okulu ve yuva)
- 9 - Medrese-i Sani (İlkokul) ve Kütüphane
- 10 - Medrese-i Tibbiye (Tıp Fakültesi)
- 11 - Hastane ve Yaşlılar Yurdu
- 12 - Mutfak ve yemekhane
- 13 - Kervansaray (Yolcu konaklama merkezi)
- 14 - Mimar Sinan Türbesi
- 15 - Medrese-i Salis (Ortaokul)
- 16 - Medrese-i Rabi (Lise)
- 17 - Dış avlu
- 18 - Tiryaki Çarşısı ve Mamam
- 19 - Dar-ül Hadis (Hadis ilimleri medresesi)

SÜLEYMANIYE CAMİİ VE KÜLLİYESİ Sosyo-Kültürel Kompleks

<http://www.bura.org.tr/haberler/haberoku.asp?hid=305> (08.05.2011)

ÖZGEÇMİŞ

30 Mayıs 1984 İstanbul Fatih'te doğdu. İlkokulu Fındıkzade İlköğretim Okulu'nda bitirdi. 2001 yılında İstanbul İmam Hatip Lisesi'nden, 2006 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2007 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalında yüksek lisansa başladı. 2007 yılından itibaren Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretmeni olarak görevini sürdürmektedir.